

فصلنامه علمی «تحقیقات مالی اسلامی»

سال سیزدهم، شماره سوم (پیاپی ۲۹)، بهار ۱۴۰۳

صاحب امتیاز: دانشگاه امام صادق علیه السلام

باهمکاری انجمن علمی مالی اسلامی ایران و حمایت سازمان بورس و اوراق بهادار

مدیرمسئول: حسین حسن زاده سروستانی (تخصص: مدیریت مالی) دانشگاه امام صادق علیه السلام

سر دبیر: غلامرضا مصباحی مقدم (تخصص: فقه اقتصادی) دانشگاه امام صادق علیه السلام

مدیر داخلی: عباس پورحسن یامی

اعضای هیأت تحریریه (به ترتیب رتبه و الفبا):

رضا تهرانی استاد (تخصص: تخصص: مالی و سرمایه گذاری) دانشگاه تهران
علی رضائیان استاد (تخصص: مدیریت رفتار سازمانی) دانشگاه شهید بهشتی
فریدون رهنمای رودپشتی استاد (تخصص: مالی و حسابداری) دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات
غلامرضا مصباحی مقدم استاد (تخصص: فقه اقتصادی) دانشگاه امام صادق علیه السلام
حسن آقا نظری استاد (تخصص: اقتصاد اسلامی و حقوق اسلامی) پژوهشگاه حوزه و دانشگاه
غلامرضا گودرزی استاد (تخصص: مدیریت تحقیق در عملیات) دانشگاه امام صادق علیه السلام
محمد توحیدی دانشیار (تخصص: مدیریت مالی) دانشگاه امام صادق علیه السلام
علی سعیدی دانشیار (تخصص: مدیریت مالی و حسابداری) دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال
احمد شعبانی دانشیار (تخصص: اقتصاد اسلامی) دانشگاه امام صادق علیه السلام
سعید صحت دانشیار (تخصص: مدیریت ریسک و بیمه) دانشگاه علامه طباطبائی
محمد طالبی دانشیار (تخصص: مدیریت مالی) دانشگاه امام صادق علیه السلام
غلامعلی معصومی نیا دانشیار (تخصص: اقتصاد اسلامی و مالی اسلامی) دانشگاه خوارزمی

عضو مشورتی هیأت تحریریه:

محمدحسین قوام استادیار (تخصص: مدیریت بانکداری اسلامی) دانشگاه امام صادق علیه السلام

* براساس مجوز شماره ۳/۱۸/۵۸۹۷۸۶ مورخ ۱۳۹۲/۱۲/۲۵ وزارت علوم، تحقیقات و فناوری، فصلنامه علمی «تحقیقات مالی اسلامی» از شماره ۲ (بهار و تابستان ۱۳۹۱) دارای درجه علمی - پژوهشی است.

مقاله‌های نشریه در پایگاه‌های ذیل نمایه می‌شود:

پایگاه دوآج: <https://www.doaj.org>
پایگاه گوگل اسکالر: <https://www.scholar.google.com>
پایگاه استادی علوم جهان اسلام: <https://www.isc.gov.ir>
پایگاه اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی: <https://www.sid.ir>
پایگاه مجلات تخصصی نور: <https://www.noornags.com>
پایگاه اطلاعات نشریات کشور: <https://www.magiran.ir>
پایگاه مرجع دانش: <https://www.civilica.com>
پرتال جامع علوم انسانی: <https://www.ensani.ir>

ویراستار انگلیسی: علیرضا روشن ضمیر

ویراستار فارسی، صفحه‌آرا و تجدید طرح جلد: عباس پورحسن یامی

مقاله‌های نشریه لزوماً بیان‌کننده دیدگاه دانشگاه نیست. نقل مطالب تنها با ذکر کامل مأخذ رواست.

۲۴۲ صفحه / ۲۰۰۰۰۰۰ ریال / چاپخانه: انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام

نشانی: ایران، تهران، بزرگراه شهید چمران، پل مدیریت، دانشگاه امام صادق علیه السلام، صندوق پستی ۱۵۹-۱۴۶۵۵

مدیریت علمی، تحریریه و چاپ: دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، تلفکس: (۰۲۱)۸۸۰۸۰۷۳۳

مدیریت فنی و پشتیبانی: معاونت پژوهش و فناوری، تلفکس: (۰۲۱)۸۸۰۹۴۹۱۵

وبگاه: <https://ifr.isu.ac.ir> پست الکترونیک اصلی: ifr@isu.ac.ir پست الکترونیک پشتیبان: ifr.isujournals@gmail.com

اهداف و چشم‌انداز نشریه علمی «تحقیقات مالی اسلامی»

نشریه علمی «تحقیقات مالی اسلامی» اولین نشریه تخصصی مالی اسلامی در سطح ملی و بین‌المللی است که با همت گروه مالی اسلامی مرکز تحقیقات دانشگاه امام صادق علیه‌السلام راه‌اندازی گردید و در حال حاضر توسط گروه مالی اسلامی، دانشکده معارف اسلامی مدیریت دانشگاه امام صادق علیه‌السلام و با همکاری انجمن علمی مالی اسلامی ایران و حمایت سازمان بورس و اوراق بهادار جمهوری اسلامی ایران مشغول به فعالیت است.

نشریه علمی «تحقیقات مالی اسلامی» با هدف تولید ادبیات اسلامی در حوزه مالی به منظور ارتقاء و تحول دانش مالی با رویکرد اسلامی- ایرانی و پاسخ‌گویی به نیازهای کاربردی سازمان‌ها و نهادهای مالی در زمینه‌ها و محورهای تخصصی ذیل منتشر می‌شود:

۱. تئوری‌های مالی اسلامی؛
۲. قواعد فقه مالی اسلامی؛
۳. فقه مالی اسلامی؛
۴. حقوق مالی اسلامی؛
۵. ابزارهای تأمین مالی اسلامی؛
۶. ابزارهای مدیریت ریسک اسلامی؛
۷. تحلیل اقتصادی ابزارهای مالی اسلامی؛
۸. نهادهای مالی اسلامی؛
۹. بازار سرمایه اسلامی؛
۱۰. بانکداری اسلامی؛
۱۱. بیمه‌های اسلامی؛
۱۲. حسابداری مالی اسلامی؛
۱۳. قیمت‌گذاری اوراق مالی اسلامی؛
۱۴. صندوق‌ها و شرکت‌های سرمایه‌گذاری اسلامی؛
۱۵. نظام مالی اسلامی در اقتصاد مقاومتی؛
۱۶. مالی عمومی اسلامی؛
۱۷. سایر موضوعات مرتبط.

انواع مقاله‌هایی که در نشریه علمی «تحقیقات مالی اسلامی» منتشر خواهند شد:

۱. علمی - پژوهشی.
۲. علمی - مروری.
۳. علمی - ترویجی.
۴. یادداشت.

فهرست مقاله‌ها

- علمی - پژوهشی (بانکداری اسلامی)
- شناسایی چالش‌های بانکداری قرض الحسنه و ارائه راهکارها
(مطالعه موردی بانک قرض الحسنه رسالت) ۳۹۹
محمد توحیدی، حسین مفیدی کیا* و میلاد انصاری
- علمی - پژوهشی (فقه مالی اسلامی)
- بررسی تحلیلی ربا در معاملات رمزارزها (مطالعه موردی بیت کوین) ۴۴۱
سید محمد هاشم پورمولا* و جعفر زیبایی‌نژاد
- علمی - پژوهشی (بانکداری اسلامی)
- تحلیل فقهی ماهیت خلق پول در بانکداری اسلامی؛ مطالعه موردی: مضاربه بر دین در نظام بانکی ۴۷۹
صادق الهام*، محمد مهدی شریعتی‌نژاد و محمد رسول فخره
- علمی - پژوهشی (ابزارهای تأمین مالی اسلامی)
- شناسایی و اولویت‌بندی روش‌های تأمین مالی مناسب در مساجد جمهوری اسلامی ایران ۵۱۳
مهدی کریمی*، محمد حسین قوام و یاسر احمدی بنی
- علمی - پژوهشی (بازار سرمایه اسلامی)
- بررسی اثر مؤلفه‌های ریسک اقتصادی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی در ایران (رهیافت خودرگرسیون با وقفه‌های توزیعی غیرخطی (NARDL)) ۵۶۷
بهمن خانعلی‌زاده، اشکان رحیم‌زاده*، محمد دالمن‌پور و مجید افشاری‌راد
- علمی - مروری (مالی عمومی اسلامی)
- تحلیل محتوای نشریه «تحقیقات مالی اسلامی» ۶۱۳
داود رجب‌زاده و رضا غلامی جمکرانی*

Identifying the Banking Challenges of Qard-Al-Hasan and Providing Solutions (Case Study of Qard-Al-Hasan Resalat Bank)

Mohammad Tohidi* Hossein Mofidikia** Milad Ansari***

10.30497/ifr. 2023.244493.1833

Abstract

Qard-Al-Hasan banking is considered as one of the models of Islamic banking And Qard-Al-Hasan Resalat Bank operates with the aim of specialized activity and promoting the tradition of Qard-Al-Hasan in the country. This research, using a mixed explanatory approach, believes that in the first stage, with a quantitative method, it will extract the case study strategy and the trend analysis of various data of the financial statements of Qard-Al-Hasan Resalat Bank in a period of 8 years. And then by analyzing and reviewing the relevant tables and graphs in different fields such as the bank balance sheet, profit and loss statement, bank risk, Camels ratios and the capital market, to calculate the existing challenges. Also, in the second stage, in a qualitative way, by forming a focus group and conducting expert interviews, suitable solutions to solve the challenges are obtained, and finally, the correctness of the solutions to reduce the relevant challenges has been validated through a questionnaire.

The results show that the challenges counted based on the financial statements are five such as the challenge of the bank's investment situation, the challenge of granted facilities, the challenge of transactions, the challenge of financial leverage, the challenge of liquidity risk; In addition to analyzing and examining them, a comparison has been made under each of the challenges with the performance of Qard-Al-Hasan mehr Iran Bank. Also, based on the obtained results, suitable and operational solutions were calculated for each challenge.

Keywords: Qard-Al-Hasan Banking; Challenges and Solutions; Qard-Al-Hasan Resalat Bank; Explanatory Mixed Method; Qard-Al-Hasan Mehr Iran Bank.

JEL Classification: A21, G21, Z12.

* Faculty Member, Department of Financial Management, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.
tohidi@isu.ac.ir 0000-0002-1289-1256

** PhD Student, Financial Management, Department of Financial Management, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran (Corresponding Author) hmofidikia@isu.ac.ir 0000-0003-1937-9877

*** M.A. Student, Financial Management, Department of Financial Management, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran
milad76.ansari@isu.ac.ir 0009-0005-7603-4228

Received: 2023/05/09

Accepted: 2023/10/06

شناسایی چالش‌های بانکداری قرض‌الحسنه و ارائه راهکارها (مطالعه موردی بانک قرض‌الحسنه رسالت)

محمد توحیدی* حسین مفیدی** میلاد انصاری***

چکیده

بانکداری قرض‌الحسنه به‌عنوان یکی از الگوهای بانکداری اسلامی مطرح است و بانک قرض‌الحسنه رسالت باهدف فعالیت تخصصی و ترویج سنت قرض‌الحسنه در کشور جمهوری اسلامی ایران به فعالیت می‌پردازد. این پژوهش با استفاده از رویکرد آمیخته تبیینی بر این باور است که در مرحله اول با شیوه کمی، راهبرد مطالعه موردی و تحلیل روند داده‌های مختلف صورت‌های مالی بانک قرض‌الحسنه رسالت را در یک بازه ۸ ساله استخراج نماید و در ادامه با تحلیل و بررسی داده‌های مربوطه در حوزه‌های مختلف ازجمله ترازنامه بانک، صورت سودو زیان، ریسک بانک، نسبت‌های کملز و بازار سرمایه چالش‌های موجود را احصا کند. همچنین در مرحله دوم به شیوه کیفی با تشکیل گروه کانونی و انجام مصاحبه‌های خبرگانی راهکارهای مناسب برای رفع چالش‌ها به‌دست می‌آید که در آخر صحت راهکارها جهت کاهش چالش‌های مربوطه از طریق پرسشنامه اعتبارسنجی شده است.

نتایج حاصل نشان می‌دهد که چالش‌های احصا شده براساس صورت‌های مالی پنج مورد ازجمله چالش وضعیت سرمایه‌گذاری بانک، چالش تسهیلات اعطایی، چالش تراکنش‌ها، چالش اهرم مالی، چالش ریسک نقدینگی هستند؛ که علاوه بر تحلیل و بررسی آن‌ها مقایسه‌ای ذیل هریک از چالش‌ها با عملکرد بانک قرض‌الحسنه مهر ایران صورت گرفته است. همچنین براساس نتایج به‌دست‌آمده راهکارهای مناسب و عملیاتی برای هر چالش احصاء گردید.

واژگان کلیدی: بانکداری قرض‌الحسنه؛ چالش‌ها و راهکارها؛ بانک قرض‌الحسنه رسالت؛ روش آمیخته تبیینی؛ بانک قرض‌الحسنه مهر ایران.

* عضو هیأت علمی، گروه مدیریت مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران،
tohidi@isu.ac.ir ایران

** دانشجوی دکتری، مدیریت مالی، گروه مدیریت مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام
صادق علیه‌السلام، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
hmofidikia@isu.ac.ir

*** دانشجوی کارشناسی ارشد، مدیریت مالی، گروه مدیریت مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه
امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران
milad76.ansari@isu.ac.ir

مقدمه

موضوع قرض الحسنه و تعریف سپرده قرض الحسنه در سیستم بانکی از وجوه تمایز قانون بانکداری بدون ربا نسبت به قوانین قبلی موجود در کشور و سایر کشورهای اسلامی محسوب می‌شود؛ در این راستا مؤسسه‌های مالی و اعتباری‌های مختلفی در کشور جمهوری اسلامی ایران رسالت خود را در جهت دریافت سپرده قرض الحسنه و اعطای وام قرض الحسنه قرار داده‌اند.

بانک قرض الحسنه رسالت یکی از انواع بانک‌های موجود در نظام مالی جمهوری اسلامی ایران است که در قالب عقد قرض الحسنه به صورت حساب پس‌انداز و حساب جاری فعالیت می‌کند، همچنین ایجاد سپرده‌های سرمایه‌گذاری و اعطای سود به این سپرده‌ها در این بانک‌ها ممنوع است. این بانک‌ها با توجه به نقش فعالی که در بازار پول کشور دارند، بر فرآیند خلق پول تأثیر می‌گذارند؛ زیرا با دریافت سپرده‌های قرض الحسنه و از طرف دیگر اعطای آن‌ها به عنوان وام قرض الحسنه، منشأ اثر روی نقدینگی و ضریب تکاثر نقدینگی هستند، از این جهت این بانک‌ها به عنوان یکی از بازوهای عملیاتی نظام بانکداری کشور محسوب می‌شوند که در سال‌های گذشته با چالش‌های مختلفی در زمینه‌های سرمایه‌گذاری، تسهیلات، تراکنش‌ها، اهرم‌های مالی، ریسک نقدینگی و... روبرو بوده‌اند.

به طور خلاصه در این مقاله ابتدا هشت سال داده‌های مختلف از ترازنامه و صورت سود و زیان و اطلاعات تراکنش‌های شاپرک بانک قرض الحسنه رسالت جمع‌آوری شده و نسبت‌های مختلف مالی تعیین شده‌اند و در ادامه با ترسیم جداول و نمودارهای مختلف به تحلیل روند داده‌های موجود در حوزه‌های مختلف از جمله ترازنامه بانک، صورت سود و زیان، ریسک بانک، نسبت‌های کم‌لر و بازار سرمایه پرداخته شده که نتیجه این بررسی‌ها استخراج پنج چالش اصلی از جمله وضعیت سرمایه‌گذاری بانک، چالش تسهیلات اعطایی، چالش تراکنش‌ها، چالش اهرم مالی و چالش ریسک نقدینگی بوده است. همچنین ذیل هریک چالش‌ها به مقایسه تطبیقی عملکرد بانک مهر ایران با بانک رسالت پرداخته خواهد شد. در ادامه با تشکیل گروه کانونی و انجام مصاحبه‌های خبره محور راهکارهای مرتبط با هر یک از چالش‌ها احصاء می‌شود و در آخر مناسب

و عملیاتی بودن راهکارها با روش میدانی (پرسشنامه خبره محور) اعتبار سنجی می‌شود.

در زمینه قرض‌الحسنه مطالعات خوبی صورت گرفته؛ ولی در زمینه چالش‌ها و راهکارهای بانکداری قرض‌الحسنه کمتر بحثی شکل گرفته است. بر این اساس هدف اصلی که در این پژوهش دنبال می‌شود به دو صورت خواهد بود. در مرحله اول به نوع‌شناسی چالش‌های موجود از طریق مطالعه موردی و تحلیل روند داده‌های بانک قرض‌الحسنه رسالت براساس صورت‌های مالی پرداخته خواهد شد و در مرحله دوم راهکارهای کاهش چالش‌های موجود از طریق گروه کانونی، مصاحبه و پرسشنامه احصاء و اعتبارسنجی می‌شوند؛ بنابراین سؤالات پژوهش عبارتند از

- ۱- چالش‌های بانک قرض‌الحسنه رسالت براساس صورت‌های مالی چیست؟
- ۲- راهکارهای برون‌رفت از چالش‌های بانک قرض‌الحسنه رسالت کدامند؟

۱. پیشینه تحقیق و مبانی نظری

۱-۱. پیشینه تحقیق

موسویان (۱۳۸۳) در مقاله‌ای با عنوان «طرحی برای ساماندهی صندوق‌های قرض‌الحسنه»، به بررسی صندوق‌های قرض‌الحسنه و روند رشد آن‌ها طی سال‌های ۱۳۶۳ تا ۱۳۸۲ پرداخته و بعد از تقسیم‌بندی صندوق‌ها به سه گروه محلی، کوچک و بزرگ طرحی برای ساماندهی آن‌ها ارائه کرده است. نویسنده به رشد بی‌رویه صندوق‌ها و عدم نظارت بانک مرکزی به عنوان نقصی برای ساختار موجود اشاره دارد و معتقد است همین دو مورد زمینه‌ساز بروز تخلف‌ها و سوءاستفاده‌ها در صندوق‌ها شده است. این موضوع به اعتماد مردم نسبت به نهادهای مرتبط با قرض‌الحسنه لطمه زیادی وارد می‌کند؛ همچنین استفاده از منابع قرض‌الحسنه در سپرده‌های سرمایه‌گذاری توسط صندوق‌ها در کاهش سهم سپرده‌های قرض‌الحسنه در بانک‌ها تأثیر داشته است.

عرب‌مازار و کیقبادی (۱۳۸۵) در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه قرض‌الحسنه در نظام بانکی ایران»، نقاط قوت و ضعف شبکه بانکی را شناسایی کرده و به بررسی عملکرد قرض‌الحسنه در این نظام پرداخته‌اند، طی سال‌های بررسی شده سهم سپرده‌های

قرض الحسنه کاهش یافته و عدد آن در سال‌های ۱۳۸۲ تا ۱۳۸۵ به حدود ۱۰ درصد رسیده است. همچنین کاهش ارزش سپرده‌ها در اثر تورم و تمایل مردم به سپرده‌گذاری در حساب‌های سرمایه‌گذاری از عوامل این موضوع به حساب می‌آید.

موسویان (۱۳۸۹) در مقاله‌ای با عنوان «ارزیابی عملکرد سپرده‌های بانکی در بانکداری بدون ربای ایران»، پس از بیان نقدی پیرامون تسهیلات تکلیفی به این نکته اشاره دارد که مردم و مسئولان تلقی اشتباهی از بانک‌ها دارند و به این نهاد به‌عنوان بنگاه خیریه نگاه می‌کنند؛ از سوی دیگر عدم پرداخت سود به این سپرده‌ها و افزایش تورم از دلایل کاهش تمایل سپرده‌گذاری در این حساب‌ها هستند. همچنین به نظر نویسنده هر قرض بدون بهره، قرض الحسنه محسوب نمی‌شود و نیت افراد برای اطلاق این نام به سپرده‌هایشان دارای اهمیت بالایی است؛ لذا برخی بانک‌ها با چنین توجیهی، از منابع قرض الحسنه در سرمایه‌گذاری‌ها و وام‌های تجاری استفاده می‌کنند.

ابراهیمی و باغستانی میبیدی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «مقایسه بانک تجاری و نهاد قرض الحسنه در حوزه تأمین مالی خرد»، بانک تجاری و نهاد قرض الحسنه در حوزه تأمین مالی خرد را باهم مقایسه کرده‌اند. آنان بعد از مطرح کردن وضعیت قرض الحسنه در نظام بانکی و نشان دادن چالش‌های موجود ازجمله رواج انواع قرعه‌کشی‌ها بر اثر رقابت بانک‌ها برای جذب سپرده قرض الحسنه، یکسان‌انگاری قرارداد قرض در سپرده جاری و قرض الحسنه در سپرده‌های پس‌انداز و اختلاط وجوه ناشی از عقد قرض الحسنه با سایر منابع، به امکان‌سنجی استفاده از صندوق‌های قرض الحسنه برای تأمین مالی خرد پرداخته و به این نتیجه رسیده‌اند که با توجه به یکسان بودن ساختار و اهداف بانک یا صندوق قرض الحسنه، بهترین راه‌حل برای اجرای تأمین مالی خرد توجه به صندوق‌های قرض الحسنه و توسعه آن در قالب بانک‌های قرض الحسنه است.

موسویان و راه‌نشین (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «حساب‌های قرض الحسنه اختصاصی راهکاری بهینه برای هدایت و مدیریت منابع قرض الحسنه در نظام بانکداری» با تعریف حساب‌های جدیدی با عنوان حساب‌های قرض الحسنه اختصاصی، راهکاری برای مدیریت بر این منابع ارائه کرده‌اند.

علیزاده قره‌باغ و روحانی (۱۳۹۳) در گزارشی با عنوان «بانک‌های قرض‌الحسنه در ایران»، به تحلیل ابعاد قانونی، روند شکل‌گیری و ارزیابی عملکرد بانک‌های قرض‌الحسنه پرداخت است و طی بررسی‌های انجام‌شده تا سال ۱۳۹۳ درنهایت به این نتیجه می‌رسد که بانک قرض‌الحسنه رسالت به لحاظ ایفای نقش خود در پرداختن به امر قرض‌الحسنه موفق‌تر از بانک قرض‌الحسنه مهر ایران عمل کرده است.

باشی‌زاده و عشیر (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و ارائه راهکارهای نوین در ترویج فرهنگ قرض‌الحسنه»، به نقش فناوری‌های نوین در تبلیغات بانکداری و ابزارهای موجود در این حوزه که برای امور بازاریابی و جذب مشتری با تبلیغات نوین مؤثر است، پرداخته‌اند.

توحیدی‌نیا و فولادگر (۱۳۹۶) در پژوهشی با عنوان «آسیب‌شناسی سپرده قرض‌الحسنه در نظام بانکی بدون ربای ایران»، عواملی کاهش سپرده‌های قرض‌الحسنه را شناسایی نموده و آن‌ها را در گروه‌های پیشران، سیاستی، خطرپذیر، شاخص‌ها و عوامل بی‌تأثیر دسته‌بندی کرده‌اند. همچنین از عوامل سیاسی مربوط به این مسأله می‌توان به کاهش سپرده‌های قرض‌الحسنه، رقابت بانک‌ها در اعطای سود سپرده‌گذاری، عدم وجود اراده جدی برای گسترش قرض‌الحسنه از طرف مدیران بانکی، خلأهای قانونی، افزایش تورم و کاهش سطح درآمد مردم اشاره کرد.

حقی، وهابی و فرج‌زاده (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر تجارت الکترونیک بر روی عملکرد مالی شعب بانک قرض‌الحسنه رسالت»، به این نتیجه رسیده‌اند که کسب‌وکار الکترونیک دارای تأثیر مستقیم بر عملکرد مالی است.

دادفر و صفرزاده (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی رابطه بین خدمات بانکداری الکترونیک بر رضایت‌مندی مشتریان بانک قرض‌الحسنه رسالت (موردمطالعه: شعب شمال غرب کشور)»، درصدد بررسی رابطه بین خدمات بانکداری الکترونیک با رضایت‌مندی مشتریان را بررسی کرده‌اند و از طریق توزیع پرسشنامه و استفاده از ضریب همبستگی اسپیرمن برای آزمون فرضیات پژوهش به این نتیجه رسیده‌اند که بین خدمات دستگاه‌های خودپرداز، کارت‌خوان، پین پد، پیام کوتاه، تلفن‌بانک بانکداری اینترنتی و موبایل‌بانک با رضایت‌مندی مشتریان رابطه مثبت و معناداری وجود دارد.

موسویان و میثمی (۱۳۹۷) در کتابی با عنوان «بانکداری اسلامی - جلد اول»، به توسعه قابل توجه نظریه و تجربه بانکداری اسلامی پرداخته و آن را به عنوان یک صنعت روبه رشد و دارای مقبولیت بین‌المللی مطرح کرده‌اند که با سرعت قابل توجهی در حال پیشرفت و حرکت است. همچنین در بخش بانکداری قرض‌الحسنه که یکی از الگوهای اجراشده بانکداری اسلامی در کشور است، تجهیز و تخصیص منابع و الگوهای اجراشده مبتنی بر عقد قرض‌الحسنه را در سایر کشورها مورد بحث قرار داده‌اند.

حسن‌زاده، کریمی، قوام و قزلباش (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «شناسایی و ارزیابی چالش‌های حساب قرض‌الحسنه پس‌انداز و ارائه راهکار اصلاحی»، به بررسی چندجانبه چالش‌های مطرح شده در خصوص سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز پرداخته‌اند و با استفاده از روش فراترکیب، منابع کتابخانه‌ای به شناسایی ابعاد مختلف چالش‌های حساب سپرده قرض‌الحسنه پرداخته‌اند و یافته‌های روش فراترکیب در این مقاله حاکی از آن بوده که چالش‌های قانونی و نظارتی، فرهنگی، اقتصادی، عملیاتی و درنهایت چالش‌های شرعی به ترتیب مهم‌ترین حوزه‌هایی بوده که در آسیب‌شناسی حساب سپرده قرض‌الحسنه مورد توجه پژوهشگران این حوزه قرار گرفته است.

در مطالعات صورت گرفته پیرامون حوزه قرض‌الحسنه، اغلب به آسیب‌شناسی آن در نهادهای مربوطه پرداخته شده و در مواردی با روش کیفی اولویت‌بندی چالش‌های موجود صورت گرفته است. همچنین در برخی مقاله‌ها با احصاء عواملی که موجب کاهش سپرده‌های قرض‌الحسنه شده‌اند به ارائه راهکارهای فرهنگی جهت گسترش سنت قرض‌الحسنه پرداخته شده است. به‌طور کلی گروهی از مقاله‌ها به ثمرات معنوی نشر سنت قرض‌الحسنه در جامعه و ملاحظات فقهی در آن اشاره دارند و گروهی دیگر به آثار اقتصادی قرض‌الحسنه در جامعه و تأثیر آن پرداخته‌اند و برخی آسیب‌شناسی قرض‌الحسنه در ایران را بررسی نموده و راهکارهایی برای حل مشکلات موجود و ارتقای جایگاه قرض‌الحسنه پیشنهاد کرده‌اند. ولی تاکنون در مطالعات صورت گرفته پژوهشی با روش آمیخته تبیینی برای تجزیه و تحلیل چالش‌های بانک و همچنین ارائه راهکارهای عملیاتی صورت نگرفته است. در پایان این بخش قابل ذکر است که وجه تمایز این پژوهش از کارهای قبلی در رویکرد آن است که در دو مرحله کمی و کیفی

صورت گرفته است؛ به عبارتی در مرحله کمی چالش‌های بانک از طریق تجزیه و تحلیل صورت‌های مالی در بازه هشت ساله (۱۳۹۳-۱۴۰۰) احصاء شده‌اند و در بررسی تطبیقی با بانک قرض‌الحسنه مهر ایران مقایسه روندهای این دو بانک صورت گرفته است و در مرحله کیفی طی فرایند مصاحبه نخبگانی و تشکیل گروه کانونی راهکارهای عملیاتی و مناسب پیشنهاد گردیده و از طریق پرسشنامه اعتبار سنجی شده است.

۲-۱. تعریف قرض‌الحسنه

۱-۲-۱. معنای لغوی

لغت قرض‌الحسنه از دو کلمه ترکیب شده است:

الف) قرض: قرض در لغت، به معنای عبور کردن و گذشتن است. چیزی از مال هم که به انسان داده می‌شود، به شرط آنکه عین یا مثل آن را برگردانند، قرض نامیده می‌شود (ابن منظور الأنصاری، ۱۳۷۲، ج ۷، ص. ۲۱۷؛ راغب اصفهانی، ۱۳۶۲، ص. ۶۶۶؛ و قریشی، ۱۳۷۱، ج ۵، صص. ۳۰۶ - ۳۰۷). بریدن با دندان هم دیگر معنایی است که در کتاب‌های لغت یکی از معانی قرض دانسته شده است و دلیل اینکه به وام قرض می‌گویند، این است که آن قسمت از مال را از بقیه اموال جدا می‌کنند و به دیگری می‌دهند که عین یا مثل آن را پس از مدتی بازگرداند (ابن منظور الأنصاری، ۱۳۷۲، ج ۷، صص. ۲۱۶-۲۱۷؛ و راغب اصفهانی، ۱۳۶۲، ص ۶۶۶) (حسینی ایمنی، فرهنگ‌نامه سیره پیامبر اعظم، ص ۵۵۳).

ب) الحسنه: در قرآن کریم، واژه «حسن» صفت قرض قرار گرفته، نه واژه «حسنه». حسن یعنی زیبا و نیکو (قریشی، ۱۳۷۱، ج ۲، ص. ۱۳۵)؛ و قرض نیکو آن است که از مال حلال باشد و آن را با منت‌گذاستن و اذیت، ضایع نکند (طبرسی، ۱۳۷۲، ج ۲، ص. ۱۳۶).

۲-۲-۱. معنای اصطلاحی

قرض‌الحسنه اصطلاحاً بین مردم به وام گرفتن معروف است و نباید برای آن کارمزد پرداخت کنند و آن را از مصادیق دینی می‌دانند. در اصطلاح فقها، قرض آن است که

مالی به دیگری تملیک شود، به‌طوری‌که او نیز ضامن بازپرداخت عین یا مثل یا قیمت آن چیز گردد (موسوی‌خمینی، ۱۳۸۵ق، ج ۲، ص. ۱۴۹).

قرض‌الحسنه در اصطلاح فقهی با اتفاق و قرض‌الحسنه قرآنی فرق دارد؛ قرض‌الحسنه فقهی به مالی گفته می‌شود که قرض‌دهنده آن را با قصد استرداد نه رایگان، به کسی می‌دهد، خواه عین آن یا مالیت آن در ضمن مالی دیگر برگردد؛ ولی قرض‌الحسنه در فرهنگ و اصطلاح قرآنی، معنایی جامع دارد که شامل قرض‌الحسنه فقهی نیز می‌شود؛ زیرا از منظر قرآن کریم هر کار خیری که انسان برای خدا انجام می‌دهد، قرض‌الحسنه به اوست، خواه عبادت اصطلاحی باشد؛ مانند نماز و روزه، یا اتفاق مالی یا کارهای خدماتی و عام‌المنفعه باشد؛ مانند مسجد و مدرسه‌سازی، یا جبهه رفتن و جهاد در راه خدا (جوادی، ۱۳۹۷، ج ۱۱، ص. ۵۸۷).

۱-۳. جایگاه قرض‌الحسنه در آیات و روایات

قرض‌الحسنه جایگاه ویژه‌ای در اسلام دارد و در آیات و روایات به‌طور مستقیم و غیرمستقیم، مکرر از آن یاد شده است و ازجمله مصادیق بسیار بارز اتفاق در راه خدا موضوع قرض‌الحسنه است که در لسان آیات و روایات معصومین(ع) بسیار مورد ترغیب قرار گرفته است. برای مثال از امام صادق(ع) روایت شده است: «بر در بهشت نوشته شده است: صدقه، ۱۰ ثواب و قرض‌الحسنه ۱۸ ثواب دارد. چون صدقه ممکن است به غیر مستحق برسد، اما قرض‌الحسنه به مستحق یعنی به کسی که محتاج است، می‌رسد» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۱۰۳، حدیث ۲، ص. ۱۳۸).

در فرهنگ قرآن، بندگان خدا می‌توانند خدای خود را یاری کنند، به او قرض دهند و پاداش چند برابر دریافت نمایند. برای مثال می‌توان به آیه ذیل اشاره کرد: «...و نماز به پادارید و زکات بدهید و به خدا قرضی بدهید که قرض‌الحسنه باشد» (مزمّل: ۲۰) و در آیه‌ای دیگر بیان می‌شود که: «کیست که خدا را قرض‌الحسنه دهد تا خدا بر او به چندین برابر بیفزاید؟ و خداست که می‌گیرد و می‌دهد و همه به‌سوی او بازگردانده می‌شوید» (بقره: ۲۵۴).

۴-۱. بانکداری قرض‌الحسنه در ایران

یکی از نوآوری‌های مهم در حوزه بانکداری اسلامی در ایران، تأسیس بانک‌های قرض‌الحسنه است. بانک‌های قرض‌الحسنه یکی از انواع بانک‌های موجود در نظام پولی کشور هستند که همانند سایر بانک‌ها براساس قانون پولی و بانکی کشور، قانون عملیات بانکی بدون ربا و بخشنامه‌های صادر شده از سوی بانک مرکزی فعالیت می‌کنند، بانک‌های قرض‌الحسنه با توجه به نقش فعالی که در بازار پولی کشور دارند، بر فرآیند خلق پول تأثیر می‌گذارند؛ زیرا با جذب سپرده‌های قرض‌الحسنه و از سوی دیگر اعطای آن‌ها را در قالب وام قرض‌الحسنه، منشأ اثر روی نقدینگی و ضریب تکاثری نقدینگی هستند (علیزاده قره‌باغ و روحانی، ۱۳۹۳).

۵-۱. بانکداری اسلامی در جهان

«با گسترش نظام سرمایه‌داری به‌ویژه صنعت بانکداری در کشورهای اسلامی دولت‌مردان، بازرگانان و بانکداران با مشکل ممنوعیت ربا مواجه و برای حل آن دست به دامن عالمان دین شدند، اینجا بود که اندیشه‌وران به دو گروه تقسیم شدند: گروه اول با پذیرش نظام سرمایه‌داری و بانکداری ربوی درصدد ارائه تفسیری جدید از ربا برآمدند تا با معاملات بانکی سازگار باشد؛ و گروه دوم ضمن پذیرش اصل پدیده بانک درصدد برآمدند تا معاملات بانک را براساس آموزه‌های اسلام طراحی کنند که بانکداری بدون ربا نتیجه این تلاش‌ها بود» (موسویان، ۱۳۸۵). مسأله شیوه نوین بانکداری بدون ربا موردتوجه بسیاری از اقتصادهای دنیا قرار گرفته است؛ اما این رویکرد تازه به بانکداری در جهانی که هنوز بانکداری کلاسیک و مبتنی بر سود غالب است، جای کار علمی و عملیاتی بیشتری دارد. با این حال، بسیاری از کشورها از جمله مالزی تجربه موفق‌تری در این زمینه داشته‌اند و بسیاری دیگر از کشورها از جمله ایران در مسیر حرکت به سمت بانکداری اسلامی خود هستند. حرکتی که نیازمند یک بینش عمیق اقتصادی و اصلاح دقیق ساختارها دارد. هم‌اکنون بانکداری اسلامی با حضور در ۷۵ کشور، یک بخش چشمگیر از چشم‌انداز جهانی اقتصادی را شکل می‌دهد. همچنین می‌توان گفت که اگرچه بانکداری اسلامی و بدون ربا ایده جدیدی است، اما در بین کشورهای اسلامی اصل آن پذیرفته شده است و تنها در روش‌ها تفاوت‌هایی وجود

دارد که به مرور زمان در فرایند آزمون و تجربه به یک مدل عملیاتی مطلوب خواهد رسید و پیش‌بینی می‌شود در آینده‌ای نزدیک، این ایده جهانی شده و نسخه‌های محلی آن در کشورهای مختلف پیاده‌سازی شود (پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۴۰۰).

۶-۱. معرفی بانک قرض‌الحسنه رسالت

بانک قرض‌الحسنه رسالت باهدف ترویج بانکداری اسلامی و افزایش تعداد تسهیلات به سپرده‌گذاران خود و همچنین ارائه خدمات نوین بانکی کار خود را آغاز کرد. با توجه به اینکه موضوع اقتصاد مقاومتی یکی از محورهای اصلی اقتصاد و فرهنگ در نظام بانکی است یکی از اهداف برجسته این بانک ایجاد مشاغل خرد با حداقل هزینه تمام شده است. همچنین کم کردن هزینه تسهیلات بانکی یکی دیگر از سیاست‌های بانک قرض‌الحسنه رسالت است. این بانک به‌عنوان اولین بانک قرض‌الحسنه خصوصی کشور با ارائه خدمات نوین بانکی و بسط و گسترش فرهنگ قرض‌الحسنه و پرداخت وام‌های خرد و ایجاد و حمایت از مشاغل خانگی و بنگاه‌های کوچک امیدوار است بتواند در افزایش سطح رفاه مردم و جامعه و حل مشکلات و نیازهای ضروری آن‌ها مؤثر واقع شود. در حال حاضر تمامی فعالیت‌های بانکی ازجمله افتتاح حساب، صدور کارت و سایر موارد به‌صورت برخط انجام می‌شود. بانک رسالت اولین بانک دیجیتال ایران است که اقدام به ارائه افتتاح حساب برخط و ارائه خدمات برخط بانکی کرده است (بانک قرض‌الحسنه رسالت، بی‌تا).

۷-۱. معرفی بانک قرض‌الحسنه مهر ایران

بانک قرض‌الحسنه مهر ایران به‌منظور تحقق اصل مهرورزی، عدالت محوری، برقراری عدالت اجتماعی و اقتصادی و کمک به رفع نیازهای اقشار کم‌درآمد جامعه و با سرمایه اولیه ۱۵ هزار میلیارد ریال و با مشارکت بانک‌های دولتی در تاریخ ۱۳۸۶/۰۹/۲۲ افتتاح شد. این بانک در بدو امر با ۲۰۰۰ واحد بانکی متشکل از ۳۰۰ شعبه واگذاری از بانک‌های سهامدار و ۱۷۰۰ واحد بانکی (باجه) مستقر در شعب بانک‌های سهامدار شروع به‌کار نمود که پس از تشکیل ساختار و سازمان آن به‌دلیل توسعه کیفیت شعب بانکی کلیه شعب آن بانک به‌صورت مستقل شروع به کارکرد. براساس رتبه‌بندی بهترین

مؤسسات مالی اسلامی در جهان که توسط نشریه بین‌المللی بنکر در سال ۲۰۱۸ میلادی منتشر شد، بانک قرض‌الحسنه مهر ایران در صدر مؤسسات مالی اسلامی در جهان قرار گرفت. نشریه بین‌المللی بنکر رشد دارایی‌های مؤسسات کاملاً اسلامی و مؤسسات با بوجه‌های اسلامی را مورد بررسی قرار داده است که براساس آن، این بانک به‌عنوان بانک کاملاً اسلامی با ۶۱/۱ درصد رشد و ۳ هزار و ۸۷۸ میلیون دلار دارایی منطبق بر شریعت، در رتبه اول بانک‌های ایران و رتبه برتر مؤسسات کاملاً اسلامی دنیا قرار گرفت. به‌طورکلی اهداف بانک با قصد خیر و با نیت تأمین نقدینگی و رفع نیازهای ضروری اشخاص حقیقی و حمایت از نیازمندان و پرداخت تسهیلات به اشخاص حقوقی که در امور خیریه فعالیت دارند، شکل‌گرفته است (بانک قرض‌الحسنه مهر ایران، بی‌تا).

۲. روش‌شناسی انجام پژوهش

این مقاله با روش آمیخته متوالی تبیینی^۱ صورت گرفته است؛ که در مرحله اول با رویکرد مطالعه موردی و با بهره‌گیری از روش تحلیل روند به‌عنوان شیوه تحلیل داده به گردآوری داده‌های کمی و تحلیل و ترسیم نمودارها و احصاء چالش‌های بانک قرض‌الحسنه رسالت پرداخته شده است. در این مرحله، اطلاعات موردنیاز از هشت سال داده‌های مختلف بانک قرض‌الحسنه رسالت استخراج شدند؛ منابع این داده‌ها که از طریق یک بانک اطلاعاتی در دسترس قرارگرفته است عبارتند از: ترازنامه، صورت سودو زیان و گزارش اقتصادی سالانه شاپرک. همچنین با استفاده از این داده‌ها، نسبت‌های مختلف مالی، انواع ریسک‌ها (اعتباری و نقدینگی و نرخ سود) و نسبت‌های کم‌لز (نسبت‌های کیفیت دارایی و مدیریت و کیفیت نقدینگی و نسبت‌های بازدهی و سودآوری) برای بانک قرض‌الحسنه رسالت تعیین شدند. سپس به تحلیل روند جداول و نمودارهایی که از بانک اطلاعاتی به‌دست‌آمده در شش فصل مختلف از جمله حاکمیت شرکتی ترازنامه بانک، صورت سودو زیان، ریسک بانک، نسبت‌های کم‌لز و بازار سرمایه پرداخته شده است. نتیجه این تحلیل و بررسی‌ها احصاء پنج چالش اصلی

بوده که در بخش تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش به تفصیل همراه با مقایسه عملکرد بانک قرض‌الحسنه مهر ایران در این پنج حوزه بیان خواهد شد.

مرحله دوم پژوهش کیفی است که در این مرحله با استفاده از استراتژی مطالعه موردی بانک رسالت اقدام به مصاحبه، تشکیل گروه کانونی و عرضه چالش‌ها به خبرگان شده است. در ادامه با انجام تحلیل محتوا کیفی مصاحبه‌های خبره محور، راهکارهای مرتبط با هریک از چالش‌ها دسته‌بندی و اعتبارسنجی شدند و صحت آن‌ها جهت کاهش چالش‌ها مبتنی بر صورت‌های مالی به نتیجه رسید. در نتیجه مرحله دوم پژوهش با رویکرد کیفی، هدف اکتشافی، منطق استقرایی، راهبرد^۲ مطالعه موردی، شیوه گردآوری داده‌ها از طریق گروه کانونی - مصاحبه با روش میدانی، شیوه تحلیل داده‌ها تحلیل محتوا کیفی و خروجی آن‌هم مجموعه‌ای از راهکارهای متناسب با هر چالش انجام شده است. در آخر جهت اعتبارسنجی راهکارها به تهیه پرسشنامه در قالب طیف لیکرت و توزیع در بین متخصصان مربوطه پرداخته شده است. در ادامه تعریفی از رویکرد مطالعه موردی و روش تحلیل روند بیان خواهد شد.

مطالعه موردی روشی است که از منابع اطلاعاتی هرچه بیشتر برای بررسی نظام‌مند افراد، گروه‌ها، سازمان‌ها یا رویدادها استفاده می‌کند که در این مقاله به بررسی نظام‌مند یک سازمان پرداخته شده است. همچنین مطالعات موردی، هنگامی انجام می‌شوند که پژوهشگر نیازمند فهم یا تبیین یک پدیده است و در دسته‌بندی انواع روش تحقیق علمی این روش یکی از انواع تحقیق توصیفی محسوب می‌شود. هدف مطالعه موردی یا مورد کاوی برقراری پل ارتباطی بین مطالعات کتابخانه‌ای از یک سو و اطلاعات زندگی واقعی از سوی دیگر است تا اصول و نظریه‌های علمی در پشت دیوارهای دانشگاه باقی نمانند و در این مقاله سعی شده است که تمامی این اهداف در نظر گرفته شود.

روند مجموعه‌ای از رویدادها است که براساس یک چارچوب شناختی خاص گمان می‌شود که ربطی علی به هم دارند در این رویکرد تأکید فراوانی بر توصیف واقعیت با استفاده از متغیرهای قابل کمی‌سازی وجود دارد و هدف اصلی تحلیل روند،

تجویزهای آینده‌ساز است که در کنار این تجویزها، خوراک روش‌های دیگر آینده‌پژوهی هم فراهم می‌شود تا در ادامه فرایند، تجویزهای عمیق‌تر و راهگشاتر ارائه شود. تحلیل روند، داده‌های خام و پردازش شده را دریافت می‌کند و با استنباط روابط بین آن‌ها، به حجم انبوه داده‌ها، نظم، معنا و جهت می‌دهد همچنین یکی از موضوعات در تحلیل روند، دوره‌ی زمانی گردآوری داده‌ها است. دوره زمانی باید به اندازه کافی بلند باشد تا بتوان روند را شناسایی نمود. تعیین دقیق این دوره، کاملاً به مسأله مورد مطالعه وابسته است که در این مقاله دوره‌ای هشت‌ساله برای تحلیل روند در نظر گرفته شده است و یکی دیگر از موضوعات در این روش، ترسیم داده‌ها بر نموداری با محور زمان است که در این مقاله این فرایند در شش فصل مختلف انجام شده است.

۲-۱. فهرست مصاحبه‌های صورت گرفته

برای این پژوهش ۱۳ مصاحبه به روش گلوله برفی انجام شده و در مصاحبه‌های صورت گرفته هشت نفر دارای سطح تحصیلی دکتری، سه دانشجوی دکتری و دو کارشناسی ارشد بوده‌اند. در این بخش، فهرست مصاحبه‌های صورت گرفته در جدول (۱) بیان شده است که هرکدام با استفاده از یک کد اختصاصی مشخص شده‌اند:

جدول (۱): فهرست مصاحبه‌های صورت گرفته

کد مصاحبه	سطح تحصیلات	توضیحات
PA	دکتری مدیریت مالی	عضو سابق هیأت مدیره بانک قرض‌الحسنه رسالت
PB	دکتری مدیریت مالی	عضو هیأت علمی دانشگاه امام صادق علیه‌السلام
PC	دانشجو دکتری بانکداری	پژوهشگر مرکز پژوهش‌های مجلس
PD	دکتری بانکداری	کارشناس حوزه بانکداری
PE	دکتری اقتصاد	کارمند وزارت اقتصاد
PF	دکتری علوم اقتصادی	عضو هیأت علمی دانشگاه خوارزمی
PG	دانشجو دکتری بانکداری	پژوهشگر مرکز رشد دانشگاه امام صادق علیه‌السلام و فعال حوزه قرض‌الحسنه

کد مصاحبه	سطح تحصیلات	توضیحات
PH	دکتری بانکداری	کارشناس حوزه بانکداری
PI	دکتری مدیریت مالی	عضو هیأت علمی دانشگاه امام صادق علیه‌السلام
PJ	کارشناسی ارشد مدیریت مالی	پژوهشگر و فعال حوزه قرض‌الحسنه
PK	دکتری مدیریت	عضو هیأت علمی دانشگاه خوارزمی
PL	کارشناسی ارشد مدیریت مالی	مشاور سرمایه‌گذاری
PM	دانشجو دکتری مالی	پژوهشگر مرکز رشد دانشگاه امام صادق علیه‌السلام

۳. تجزیه و تحلیل داده‌های پژوهش

براساس الگو گیبسون و براون^۳ سؤال محوری یکی از روش‌های تحلیل پژوهش به‌شمار می‌رود؛ همچنین این مقاله براساس دومرحله‌ای که برای آن در نظر گرفته شده است تحلیل می‌شود. مرحله اول کمی: به‌منظور شناسایی چالش‌های بانک قرض‌الحسنه رسالت ابتدا به تحلیل و بررسی جداول و نمودار هشت ساله داده‌های صورت‌های مالی بانک قرض‌الحسنه رسالت در بخش‌های مختلف ازجمله ترازنامه بانک، صورت سودو زیان، ریسک بانک، نسبت‌های کم‌لز و بازار سرمایه پرداخته شده است. طی تحلیل‌های صورت گرفته موارد و شاخص‌های بسیاری از بانک قرض‌الحسنه رسالت بررسی شده که در این مقاله فقط به چالش‌های احصاء شده پرداخته می‌شود.

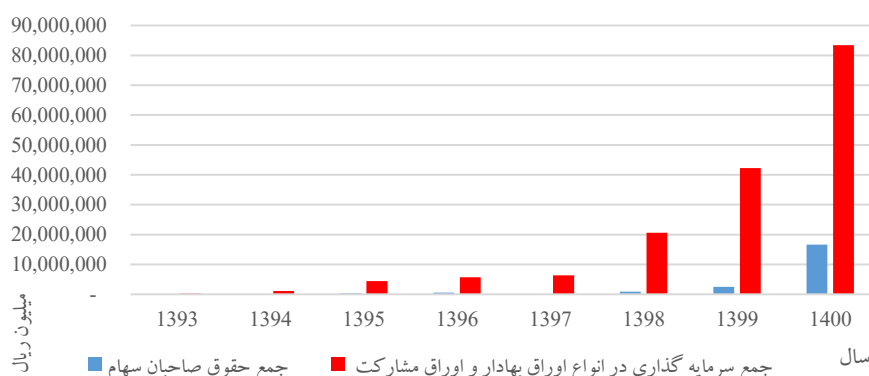
چالش‌های احصاء شده از مرحله اول به‌عنوان ورودی برای مرحله بعدی در نظر گرفته می‌شود. مرحله دوم کیفی: در این مرحله به شناسایی و اعتبارسنجی راهکارهای بهینه از طریق مصاحبه، گروه کانونی و تهیه پرسشنامه پرداخته شده است.

۳-۱. چالش‌ها

^۳ گیبسون و براون بر این باور هستند که یکی از روش‌های مناسب برای مرتبط کردن سؤال‌های پژوهش به تحلیل، محور قرار دادن خود سؤال‌ها است (Gibson & Brown, 2009, p. 197).

۳-۱-۱. چالش وضعیت سرمایه‌گذاری بانک

با بررسی صورت‌های مالی بانک رسالت مشخص می‌شود که طی سال‌های ۱۳۹۳ الی ۱۴۰۰ جمع سرمایه‌گذاری‌های بانک از عدد ۲۰۰.۰۰۰ میلیون ریال در سال ۱۳۹۳ به میزان ۸۳.۴۲۸ میلیارد ریال در سال ۱۴۰۰ رسیده و رشد ۴۱۷ برابری را ثبت نموده است که این روند در صورت‌های مالی میان‌دوره‌ای ۹ ماهه سال ۱۴۰۱ نیز حفظ شده است، این افزایش سرمایه‌گذاری‌ها باعث می‌شود تا میزان اعطای تسهیلات مبتنی بر قرض‌الحسنه کاهش یابد. این در حالی است که طبق اساسنامه بانک قرض‌الحسنه رسالت هدف اصلی این بانک اشاعه فرهنگ قرض‌الحسنه و پرداخت تسهیلات در جهت گره‌گشایی از امور محرومان و نیازمندان جامعه است. طبق اساسنامه، بانک مجاز است سرمایه ثبتي خود را که متعلق به سهامداران است، صرف خرید اموال غیرمنقول به‌غیر از قصد تجارت و اوراق مشارکت و انجام فعالیت‌های اقتصادی مجاز با رعایت قوانین و مقررات جاری تخصیص نماید؛ اما طبق صورت‌های مالی بانک قرض‌الحسنه رسالت میزان سرمایه‌گذاری در این سال‌ها همواره بیش از میزان سرمایه و حقوق مالکانه بوده است. با بررسی ترازنامه‌ها مشخص می‌شود که بانک در این سال‌ها اقدام به خرید اوراق مشارکت دولتی (مانند اوراق مشارکت شهرداری مشهد در سال ۱۳۹۷ به میزان ۴.۱۵۰.۰۰۰ میلیون ریال، در سال ۹۸ به میزان ۱۲.۱۳۱.۱۶۸ میلیون ریال) نموده است؛ که باعث ایجاد فاصله در ایفای رسالت بانک به‌عنوان نهاد قرض‌الحسنه می‌شود.

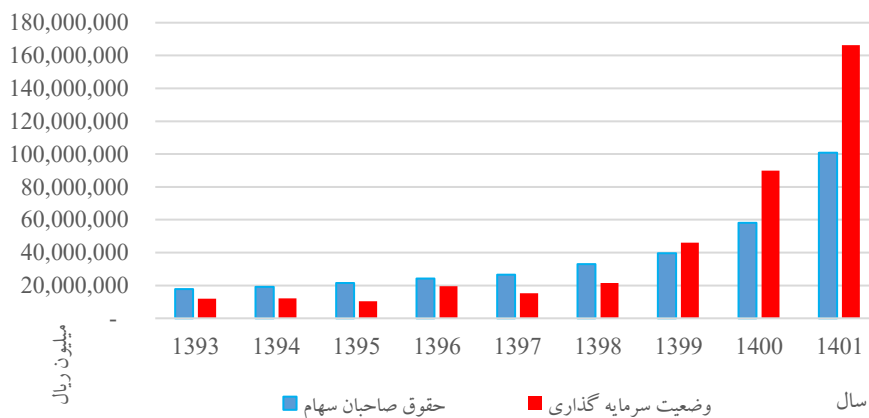
نمودار (۱): مقایسه حقوق صاحبان سهام و وضعیت سرمایه‌گذاری بانک قرض‌الحسنه رسالت

منبع: (بانک قرض‌الحسنه رسالت، ۱۴۰۰)

همچنین مطابق ماده ۲۹ دستورالعمل تأسیس و فعالیت بانک‌های قرض‌الحسنه و نظارت بر آن‌ها بانک می‌تواند سرمایه ثبتي خود را به صورت نقد، شعب، دفاتر و تجهیزات، اوراق مشارکت دولتي و ساير اوراق دولتي با مجوز بانک مرکزی، نگهداري نمايد. سرمايه‌گذاري به غير از اشكال يادشده مانند خريد سهام شرکت، تأسيس شرکت، خريد اموال غيرمنقول به قصد تجارت و... به هر ميزان و به هر مبلغ ممنوع است. در تبصره (۱) اين دستورالعمل اشاره شده که خريد اموال غيرمنقول حداکثر تا ۳۰ درصد سرمايه بانک مجاز است. براساس اطلاعات موجود و با بررسي نسبت اموال غيرمنقول به سرمايه بانک اين نتيجه به دست آمده که بانک قرض‌الحسنه رسالت، دستورالعمل ذکرشده را نقض کرده است و بيش از ۳۰ درصد سرمايه بانک را صرف خريد اموال غيرمنقول کرده است.

۳-۱-۱. مقايسه با بانک قرض‌الحسنه مهر ايران

با بررسي صورتهای مالی بانک قرض‌الحسنه مهر ايران طی سالهای ۱۳۹۳ الی ۱۴۰۱ مشخص است که اين بانک در حقوق صاحبان سهام عملکرد مناسب و پويايترى نسبت به بانک قرض‌الحسنه رسالت داشته است؛ همچنين سهامداران بانكى آن يك پشتوانه مناسبی برای بانک مهر ايران محسوب می‌شوند. در امر سرمايه‌گذاري با توجه به نمودار (۲) می‌توان گفت بانک مهر ايران تا سال ۱۳۹۹ با عدم افزايش ناگهانی سرمايه‌گذاري و کاهش ۱۳ درصدی سرمايه‌گذاري نسبت به کل دارایی در بازه (۱۳۹۳-۱۴۰۱) روند بهتری را به ثبت رسانده است؛ اما در سالهای ۱۴۰۰ و ۱۴۰۱ اين بانک هم رشد ۳/۵ برابری را در وضعیت سرمايه‌گذاري خود داشته و نتوانسته دارایی خود را به اين ميزان افزايش دهد. درمجموع هرچه بانک‌های قرض‌الحسنه بيشتر به سمت سرمايه‌گذاري بروند از رسالت اصلی که فعالیت قرض‌الحسنه‌ای به عنوان يك سنت الهی برای دستگيري نیازمندان است فاصله گرفته خواهد شد.

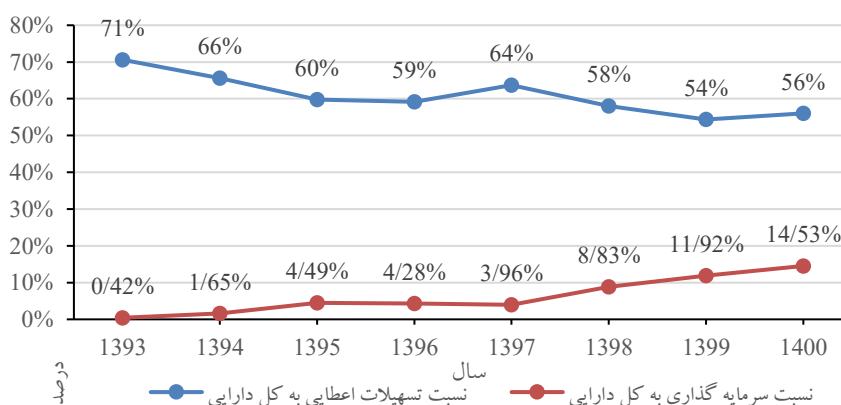
نمودار (۲): مقایسه حقوق صاحبان سهام و وضعیت سرمایه‌گذاری
منبع: (بانک قرض‌الحسنه رسالت، ۱۴۰۰)

۳-۱-۲. چالش میزان تسهیلات اعطایی

طبق نمودار (۳) نسبت تسهیلات اعطایی به‌کل دارایی‌ها در سال‌های اخیر با توجه به نیاز شدید مردم به منابع مالی با روندی نزولی همراه بوده است و طبق روند رو به رشدی که بانک در نسبت سرمایه‌گذاری به مجموع دارایی‌ها دارد مشخص است که بانک به‌جای اعطای تسهیلات به سرمایه‌گذاری روی آورده است و این موضوع برخلاف رسالت و هدف بانک محسوب می‌شود.

ریشه به‌وجودآمدن این چالش می‌تواند کاهش تقاضای طرف تسهیلات یا کاهش در عرضه تسهیلات از جانب بانک باشد. بررسی نسبت تسهیلات اعطایی به‌کل دارایی‌ها در بانک‌های قرض‌الحسنه مهر ایران گواهی بر این مدعا است که با توجه به نرخ تورم بالا در طی این سال‌ها، تقاضا نسبت به دریافت تسهیلات از جانب مردم زیادتر شده است. پس کاهش تقاضا نمی‌تواند دلیلی برای پیدایش این چالش باشد؛ در نتیجه دلیل به‌وجودآمدن این چالش، کاهش اعطای تسهیلات توسط بانک است. مطابق نمودار (۳) طی سال‌های اخیر سهم میزان تسهیلات اعطایی به‌کل دارایی‌های بانک رسالت رو به کاهش بوده، به‌طوری‌که از ۷۱ درصد در سال ۱۳۹۳ به ۵۶ درصد

در سال ۱۴۰۰ رسیده است و این یعنی بانک می‌توانسته تسهیلات بیشتری در اختیار مشتریان قرار دهد؛ اما با دریافت سپرده از مشتریان اقدام به افزایش سرمایه‌گذاری در سال‌های اخیر نسبت به سال‌های گذشته خود کرده است، در اساسنامه بانک ذکر شده با توجه به ماهیت قرض‌الحسنه بودن، هدف اصلی بانک اشاعه فرهنگ قرض‌الحسنه بوده و به‌منظور کسب سود نیست. درحالی‌که براساس اطلاعات فوق، هدف بانک بیشتر کسب سود بوده است. همان‌طور که در نمودار (۳) مشخص است همواره یک همبستگی منفی بین تسهیلات اعطایی و سرمایه‌گذاری‌ها در این هشت سال وجود داشته است. با توجه به اینکه ممکن است این سرمایه‌گذاری‌ها ناخواسته بوده و بانک مجبور به چنین اقداماتی جهت افزایش درآمد برای برطرف کردن مشکلات جاری خود باشد. ذکر این نکته ضروری است که تجهیز منابع به هزینه صرف (سپرده‌های جاری و قرض‌الحسنه) و تخصیص برخی از آن‌ها به‌صورت سرمایه‌گذاری در اوراق با نرخ حداقل ۱۸ درصد برای بانک چالش محسوب می‌شود.

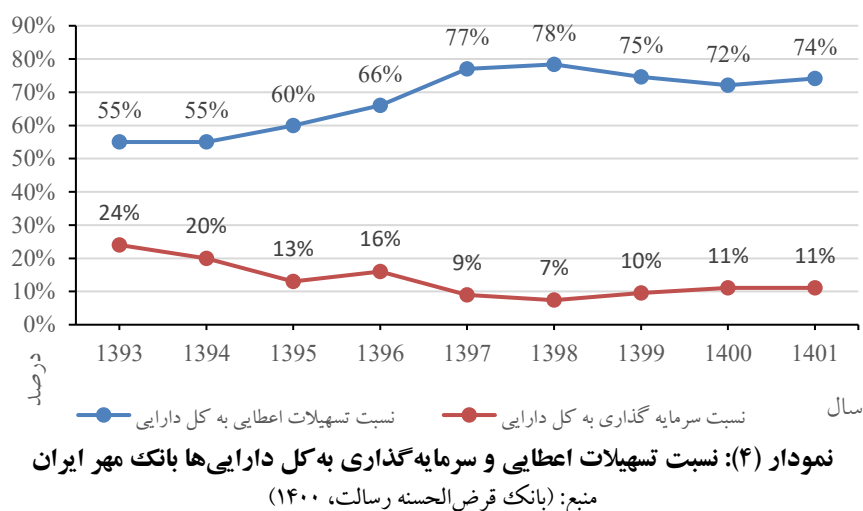

نمودار (۳): نسبت تسهیلات اعطایی و سرمایه‌گذاری به کل دارایی‌ها بانک رسالت

منبع: (بانک قرض‌الحسنه رسالت، ۱۴۰۰)

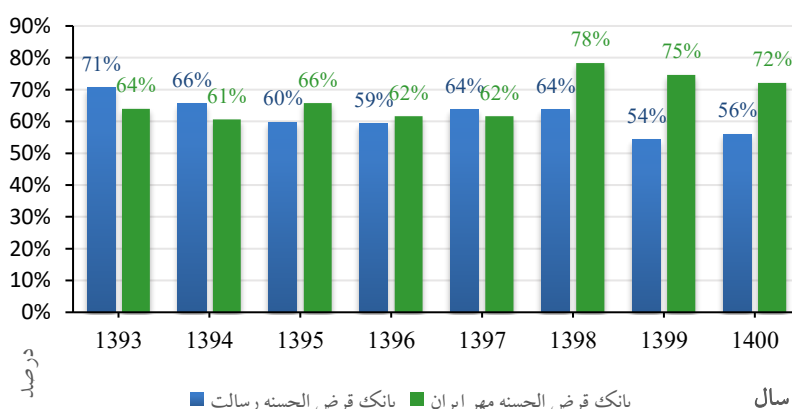
۳-۱-۲-۱. مقایسه با بانک قرض‌الحسنه مهر ایران

طبق آماری که از بانک قرض‌الحسنه مهر ایران به‌دست‌آمده است نسبت تسهیلات اعطایی به‌کل دارایی طی سال‌های ۱۳۹۳ الی ۱۴۰۱ روند افزایشی داشته و برخلاف بانک رسالت ۲۰ درصد رشد کرده است. این یعنی بانک توانسته نیازهای مشتریان را از باب تسهیلات پوشش دهد. نکته دیگری که در نمودار (۴) مشخص بوده این است که بانک مهر ایران، سرمایه‌گذاری خودش را در این سال‌ها ۱۷ درصد کاهش داده و مانند بانک رسالت دنبال سودسازی نبوده است.

براساس تحقیقات صورت گرفته در بانک قرض‌الحسنه مهر ایران، در مقایسه این دو بانک مشخص است که بانک مهر ایران در تسهیلات اعطایی از سال ۱۳۹۵ از رقیب خود پیش افتاده و توانسته عملکرد موفق‌تری نسبت به بانک رسالت داشته باشد و بهتر پاسخ‌گوی نیازهای مشتریان خود بوده است. با این تفاسیر می‌توان گفت که بانک رسالت در مقایسه با بانک مهر ایران در امر پسندیده قرض‌الحسنه، عملکرد ضعیف‌تری داشته است و با توجه به اعطای وام بر مبنای مانده حساب طی دوره‌های مختلف به مشتریان اگر بانک نسبت به متعادل نکردن حجم تسهیلات اعطایی اهتمام نرزد این امر موجب افزایش درخواست‌ها طی دوره‌ای خاص جهت دریافت وام از بانک می‌شود و

احتمالاً باعث ایجاد مشکلاتی در آینده در حوزه وام‌دهی برای بانک خواهد شد. در مجموع اگر بانک در جذب سپرده متکی به سیاست خاصی مثل تسهیلات تعهدی باشد آن را آسیب‌پذیر می‌نماید.

نمودار (۵): مقایسه نسبت تسهیلات اعطایی به کل دارایی

منبع: (بانک قرض الحسنه رسالت، ۱۴۰۰)

۳-۱-۳. چالش تراکنش‌ها

سهم تعدادی تراکنش‌های صادر شده بانک از کل تراکنش‌ها با عنایت به میزان محدود بانک‌های کشور عدد قابل ملاحظه‌ای نیست. همچنین با توجه به جدول (۲) این روند از سال ۱۳۹۵ تا ۱۳۹۸ تقریباً ثابت و اندکی تمایل به بالا دارد، در حالی که در سال‌های ۱۳۹۹ و ۱۴۰۰ با کاهش همراه بوده است. این آمار نشان‌دهنده این است که بانک توانسته میزان حداقلی از مشتریان خود را در طی این سال‌ها حفظ کند؛ اما به‌طور کلی در مقایسه با اهدافی که بانک رسالت برای خود در نظر دارد؛ این روند نشان می‌دهد که در حوزه تراکنش‌ها موفقیت بالایی در جذب مشتری نداشته است.

جدول (۲): سهم تعدادی تراکنش‌های صادرشده بانک رسالت از کل تراکنش‌ها

شرح	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۸	۱۳۹۹	۱۴۰۰
سهم تعدادی تراکنش‌های صادر شده بانک از کل تراکنش‌ها	۲/۱٪	۵/۲٪	۷/۲٪	۲/۱٪	۴/۱٪	۲/۱٪

منبع: (بانک قرض‌الحسنه رسالت، ۱۴۰۰)

با توجه به اطلاعات جدول (۳)، این بانک در حوزه ابزارهای پذیرش اینترنتی و موبایلی که در آینده سهم قابل توجهی در ابزارهای پذیرش کسب می‌کنند سهم بسیار ناچیزی در اختیار دارد که البته توانسته در ابزار پذیرش موبایلی در سال ۱۴۰۰ یک رشد قابل توجهی را به ثبت برساند. همچنین بانک در ابزار کارت‌خوان‌های فروشگاه‌های عملکرد مناسب‌تری داشته و شاهد یک‌روند کاملاً صعودی طی سال‌های ۱۳۹۴ تا ۱۳۹۹ بوده، هرچند که در همین حوزه رو به رشد هم در سال ۱۴۰۰ کاهش ۱ درصد را تجربه کرده است؛ اما در ابزار موبایلی و اینترنتی بانک با سپری کردن چندین سال از فعالیت خود و هزینه‌های بالا پیرامون موضوع بانکداری الکترونیکی با این حال نتوانسته موفق عمل کند و همواره درصد ناچیزی از مشتریان را در حوزه موبایلی و اینترنتی به خود اختصاص داده است.

جدول (۳): سهم تعدادی بانک پذیرنده از بازار تراکنش‌های هر یک از ابزارهای پذیرش

سهم تعدادی بانک پذیرنده از بازار تراکنش‌های هر یک از ابزارهای پذیرش	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۸	۱۳۹۹	۱۴۰۰
کارت‌خوان‌های فروشگاه‌های	۱/۵۵٪	۲/۴۷٪	۲/۵۵٪	۴/۶۲٪	۵/۳۳٪	۵/۳۳٪	۴/۱۱٪
ابزار پذیرش اینترنتی	۰٪	۰/۲۶٪	۰/۲۸٪	۰/۰۹٪	۰/۱۱٪	۰/۳۹٪	۰/۷۷٪
ابزار پذیرش موبایلی	۰/۴٪	۰/۴٪	۰/۰٪	۰/۰٪	۰٪	۰/۰۶٪	۲/۹۷٪

منبع: (شرکت شبکه الکترونیکی پرداخت کارت، ۱۴۰۰)

طی سال‌های اخیر سهم تعدادی تراکشن‌های صادرشده بانک مهر ایران از کل تراکشن‌ها تقریباً با بانک رسالت برابر بوده و طی بازه ۶ ساله همواره بانک مهر ایران روند رو به رشدی خود را حفظ کرده است. با توجه به جدول (۴) این سهم از سال ۱۳۹۵ الی ۱۴۰۰ برای این بانک با رشد ۱ درصد همراه بوده است.

جدول (۴): سهم تعدادی تراکنش‌های صادرشده بانک مهر ایران از کل تراکنش‌ها

شرح						
۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۸	۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۵	سهم تعدادی تراکنش های صادر شده بانک از کل تراکنش ها

منبع: (شرکت شبکه الکترونیکی پرداخت کارت، ۱۴۰۰)

با توجه به اطلاعات جدول (۵) بانک قرض الحسنه مهر ایران عملکرد ضعیف‌تری در زمینه سهم تعدادی بانک پذیرنده از بازار تراکنش‌های هر یک از ابزارهای پذیرش نسبت به بانک قرض الحسنه رسالت داشته است؛ به‌طوری‌که در ابزار پذیرش موبایلی سهم نزدیک به صفری را به خود اختصاص داده است. همچنین با توجه به روند رو به رشد بانکداری الکترونیک بانک قرض الحسنه مهر ایران در ابزار پذیرش اینترنتی هم توانسته سهم قابل قبولی را به خود اختصاص دهد و باوجود رقابت شدید بانک‌ها در این حوزه فقط در بحث ابزارهای فروشگاهی روند افزایشی را داشته است.

جدول (۵): سهم تعدادی بانک مهر ایران از بازار تراکنش‌های هر یک از ابزارهای پذیرش

۱۴۰۰	۱۳۹۹	۱۳۹۸	۱۳۹۷	۱۳۹۶	۱۳۹۵	۱۳۹۴	سهم تعدادی بانک پذیرنده از بازار تراکنش های هریک از ابزارهای پذیرش
۲/۶۴٪	۱/۹۸٪	۱/۳۱٪	۰/۹۹٪	۰/۸۳٪	۰/۵۱٪	۰/۴٪	کارت خوان های فروشگاهی
۰/۸۵٪	۰/۸۱٪	۰/۷۰٪	۰/۵۰٪	۰/۳۰٪	۰/۲۰٪	۰/٪	ابزار پذیرش اینترنتی

سهم تعدادی بانک پذیرنده از بازار تراکنش‌های هریک از ابزارهای پذیرش	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۸	۱۳۹۹	۱۴۰۰
ابزار پذیرش موبایلی	٪۰/۰۰۰۰۰۰	٪۰/۰۰۰۰۰۰	٪۰/۰۰۰۰۰۰	٪۰/۰۰۰۰۰۰	٪۰/۰۰۰۰۰۰	٪۰/۰۰۰۰۰۰	٪۰/۰۰۰۰۰۰

منبع: (شرکت شبکه الکترونیکی پرداخت کارت، ۱۴۰۰)

۳-۱-۴- چالش اهرم مالی (نسبت بدهی‌ها به دارایی‌ها)

این نسبت مالی نشان‌دهنده این است که چه نسبتی از کل بدهی‌های شرکت (مجموع بدهی‌های جاری، بدهی‌های بلندمدت) مربوط به دارایی‌هایش (مجموع دارایی جاری، دارایی ثابت و سایر دارایی‌ها مختلف مانند سرقفلی) است. به زبان ساده‌تر؛ نسبت بدهی از طریق تقسیم مجموع بدهی‌ها، به مجموع دارایی‌ها، محاسبه می‌شود (Hillier, Ross, Westerfield, Jaffe & Jordan, 2019).

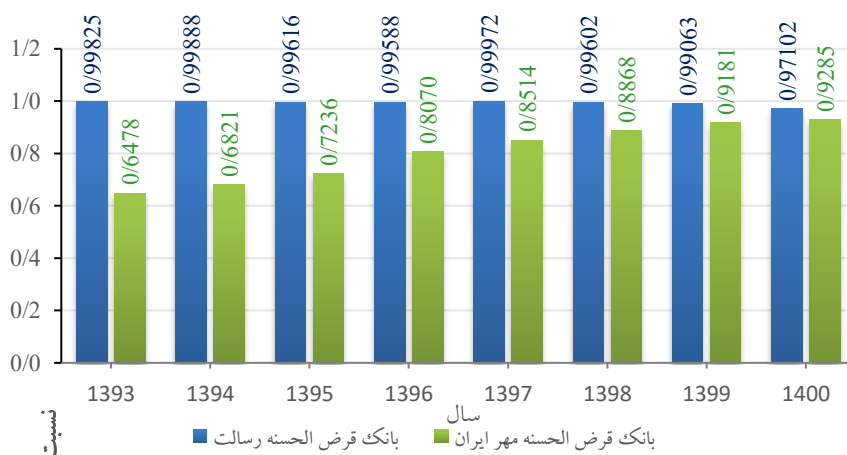
با توجه به اطلاعات منتشرشده ساختار سرمایه بانک تماماً بدهی محور است و این امر تا نسبت خاصی عادی به نظر می‌رسد؛ ولی برای بانک قرض‌الحسنه رسالت این نسبت تا حدود ۹۹ درصد بالا رفته و به خاطر سهم بسیار کم دارایی اعم از دارایی‌های جاری، دارایی‌های ثابت و سایر اجزای حقوق مالکانه در آن و افزایش بدهی‌های معوق، بانک را با مشکل بزرگی مواجه کرده است. این امر می‌تواند ریسک بانک را به شدت بالابرده و منجر شود که بانک در صورت پدیدار بودن خطر مانند سال ۱۳۹۹ اقدام به استقراض از بانک مرکزی یا سایر بانک‌ها نماید و باعث ایجاد هزینه‌های اضافی شود.

جدول (۶): نسبت بدهی‌ها به دارایی‌های بانک رسالت

شرح	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۸	۱۳۹۹	۱۴۰۰
نسبت بدهی‌ها به دارایی‌ها	۰/۹۹۱۲۵	۰/۹۹۸۸۸	۰/۹۹۶۱۹	۰/۹۹۵۸۸	۰/۹۹۹۷۲	۰/۹۹۹۰۲	۰/۹۹۰۶۲	۰/۹۷۱۰۲

منبع: (شرکت شبکه الکترونیکی پرداخت کارت، ۱۴۰۰)

طبق نمودار (۶) در مقایسه‌ای که با بانک مهر ایران صورت گرفته، نسبت بدهی‌ها به دارایی‌های این بانک به‌طور میانگین ۷۹ درصد بوده و ۲۰ درصد پایین‌تر از بانک رسالت است، در نتیجه در بازه هشت ساله بانک مهر ایران توانسته نسبت بدهی‌ها به دارایی‌ها را بهتر از بانک رسالت کنترل نماید. ولی در سال‌های اخیر این نسبت برای هر دو بانک بالای ۹۰ درصد بوده که نیاز به برنامه‌ریزی لازم در این حوزه دارد.

نمودار (۶): نسبت بدهی‌ها به دارایی‌ها

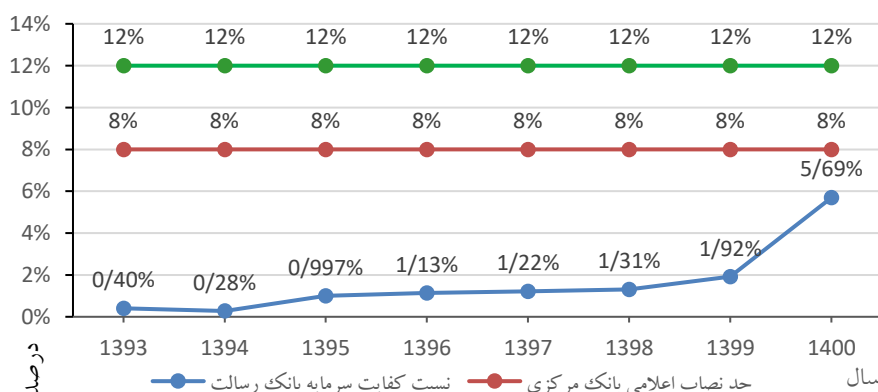
منبع: (بانک قرض‌الحسنه رسالت، ۱۴۰۰؛ بانک قرض‌الحسنه مهر ایران، ۱۴۰۰)

۳-۱-۴. نسبت کفایت سرمایه

کفایت سرمایه یکی از نسبت‌های سنجش سلامت عملکرد و ثبات مالی بانک‌هاست. به‌طور کلی بانک‌ها باید سرمایه کافی برای پوشش دادن ریسک ناشی از فعالیت‌های خود را داشته و مراقب باشند که آسیب‌های وارده به سپرده‌گذاران منتقل نشود. برای دستیابی به این هدف، بانک‌ها باید از حداقل میزان سرمایه مطلوب برای پوشش ریسک‌های عملیاتی خود برخوردار باشند (پرویزیان، ۱۳۹۱). نسبت کفایت سرمایه بانک از تقسیم سرمایه پایه بانک بر دارایی‌های موزون شده به ریسک به‌دست می‌آید. طبق آخرین مقررات اعلامی بانک مرکزی، این نسبت در بانک‌ها باید حداقل ۸ درصد باشد (آیین‌نامه کفایت سرمایه، مصوب ۱۳۸۲/۱۱/۲۵ شورای پول و اعتبار، بخشنامه

شماره ۱۹۶۶ بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران). به‌طورکلی، بحران بانکی به‌صورت هجوم سپرده‌گذاران برای برداشت سپرده‌ها متجلی شده و بانک را در معرض ورشکستگی قرار می‌دهد. گذشته از مسأله فرار سپرده‌ها، افزایش مطالبات معوق یک بانک نیز سبب می‌شود تا بانک مذکور از نظر مالی ضعیف شده و قادر به ایفای تعهدات خویش نگردد؛ بنابراین افزایش نسبت کفایت سرمایه در مواجهه با بحران‌ها می‌تواند نقش سازنده‌ای داشته باشد.

همان‌طور که در نمودار (۷) مشخص است، نسبت کفایت سرمایه بانک رسالت پایین‌تر از حدنصاب اعلامی بانک مرکزی است. میانگین ۱/۶ درصد کفایت سرمایه در طول هشت سال بیش‌ازاندازه نسبت پایینی محسوب می‌شود؛ اما بانک در سال ۱۴۰۰ توانسته نسبت کفایت سرمایه را از طریق افزایش سرمایه بهبود ببخشد و به میزان ۵/۶۹ درصد برساند که البته هنوز با حدنصاب اعلامی بانک مرکزی اختلاف ۲/۳ درصد دارد. همچنین نسبت به استاندارد بازل ۳ اختلاف زیادی وجود دارد و لازم است این روند روبه‌رشد تا رسیدن به حد مطلوب ادامه داشته باشد. در مقایسه‌ای که در بازه موردنظر با بانک قرض‌الحسنه مهر ایران صورت گرفته، نسبت کفایت سرمایه بانک مهر ایران به‌طور میانگین ۱۲ درصد است که در مقابل بانک رسالت از وضعیت مطلوب‌تری برخوردار بوده و حدنصاب استاندارد بازل ۳ را نیز کسب نموده است.

نمودار (۷): نسبت کفایت سرمایه

منبع: (بانک قرض‌الحسنه رسالت، ۱۴۰۰)

۳-۱-۵. چالش ریسک نقدینگی

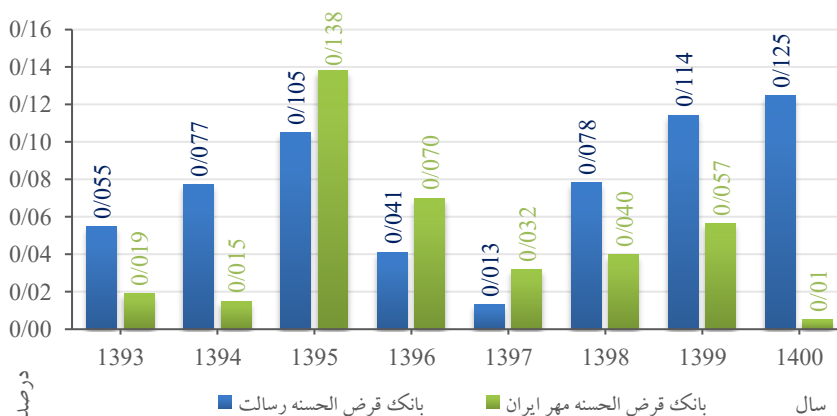
نسبت وجه نقد به کل سپرده‌ها که یکی از شاخصه‌های سنجش ریسک نقدینگی است در جدول (۷) آورده شده است.

جدول (۷): نسبت وجه نقد به کل سپرده بانک رسالت

شرح	۱۳۹۳	۱۳۹۴	۱۳۹۵	۱۳۹۶	۱۳۹۷	۱۳۹۸	۱۳۹۹	۱۴۰۰
نسبت وجه نقد به کل سپرده	۰/۰۵۵	۰/۰۷۷	۰/۱۰۵	۰/۰۴۱	۰/۰۱۳	۰/۰۷۸	۰/۱۱۴	۰/۱۲۵

منبع: (بانک قرض‌الحسنه رسالت، ۱۴۰۰)

ریسک نقدینگی در مورد بانک‌ها به دلیل کمبود و عدم اطمینان در میزان نقدینگی بانک ایجاد می‌شود. میانگین دارایی‌های نقد به کل سپرده و مانده وجه نقد به جمع سپرده‌های جاری و پس‌انداز، برای بانک رسالت در طی این هشت سال همواره با نوسان بالایی همراه بوده است. با توجه به محاسبات صورت گرفته طی سال‌های اخیر اگر تنها ۴ درصد از سپرده‌گذاران بیشتر تقاضای وجه می‌کردند، بانک در قبال این تعداد نمی‌توانست پاسخگو باشد. عدم کنترل ریسک نقدینگی منجر به استقراض از سایر بانک‌ها و بانک مرکزی می‌شود که این امر می‌تواند هزینه‌های بانک را افزایش دهد. در ادامه با مقایسه این آمار با بانک قرض‌الحسنه مهر ایران ملاحظه می‌شود که این بانک همانند بانک قرض‌الحسنه رسالت طی این سال‌ها با نوسانات زیادی مواجه بوده است.

نمودار (۸): مقایسه دارایی‌های نقد به کل سپرده

منبع: (بانک قرض‌الحسنه رسالت، ۱۴۰۰؛ بانک قرض‌الحسنه مهر ایران، ۱۴۰۰)

۲-۳. راهکارها

در ابتدا باید به این نکته توجه داشت، راهکارهای مطرح شده که با انجام تحلیل محتوا کیفی مصاحبه‌های نخبگانی و تشکیل گروه کانونی به‌دست‌آمده و درنهایت از طریق پرسشنامه اعتبار سنجی شده‌اند.

۱-۲-۳. راهکارهای ناظر به چالش سرمایه‌گذاری

جدول (۸): راهکارهای ناظر به چالش سرمایه‌گذاری

ردیف	راهکارها
۱	تغییر رویکرد بانک به‌منظور دریافت کارمزد خدمات از مشتریان.
۲	عدم تحمیل هزینه‌ها از سمت بانک مرکزی به بانک رسالت.
۳	طراحی ترکیب بهینه سهامداری (بردن سهامداران به سمتی که هدفشان دریافت سود نباشد).
۴	عزم و اراده جدی جهت درآمدزایی برای پوشش هزینه‌ها، نه برای سوددهی.
۵	اصلاح ساختار سرمایه بانک و تأمین منابع سرمایه‌گذاری با افزایش سرمایه از محل‌های آورده نقدی یا تجدید ارزیابی.
۶	افزایش نظارت توسط بانک مرکزی به‌عنوان نهاد پولی کشور.
۷	گسترش دامنه شبکه‌های بانکداری الکترونیک و ارائه خدمات به سایر صندوق‌ها، بانک‌ها و دریافت کارمزد مربوطه (مانند خدمت اعتبارسنجی).
۸	دریافت حق عضویت از مشتریان در قبال ارائه خدمات ویژه
۹	فروش و واگذاری اموال غیرمنقول مازاد جهت شناسایی سود و به‌کاربردن این منابع در خرید اموال درآمدزا (مانند خرید زیرساخت‌های به‌روز بانکداری الکترونیک).

منبع: یافته‌های تحقیق

۲-۲-۳. راهکارهای ناظر به چالش تسهیلات اعطایی

جدول (۹): راهکارهای ناظر به چالش تسهیلات اعطایی

ردیف	راهکارهای پیشنهادی
۱	تدوین برنامه‌ای منسجم و عملیاتی در خصوص اصول اخلاقی و دستورالعمل‌های مجزا در بانکداری قرض‌الحسنه بدون در نظر گرفتن اصول حاکم بر بانکداری تجاری.

ردیف	راهکارهای پیشنهادی
۲	حرکت به سمت رویکرد مردمی شدن تسهیلات قرض الحسنه و اجرای کامل طرح شبکه‌های تسهیلات اجتماعی ذیل بانک.
۳	دادن اختیار عمل بانک مرکزی به بانک‌ها جهت تنوع‌بخشی تسهیلات قرض الحسنه و اعطای تسهیلات متناسب با ویژگی‌های هر منطقه.
۴	فاصله گرفتن بانک از سیاست تسهیلات تعهدی (به‌طور مثال اعطای وام بر مبنای نگهداری شش ماه پول) و جلوگیری از بحران‌های مربوطه.
۵	طراحی راهکار مصونیت بانک از تورم.
۶	حداقل کردن همبستگی منفی ^۴ میان حجم سرمایه‌گذاری‌ها و تسهیلات اعطایی. وارد شدن حداقل آسیب به تسهیلات اعطایی توسط سرمایه‌گذاری‌ها (طراحی مدل سرمایه‌گذاری که بانک بتواند دارایی سرمایه‌ای خود را قرض دهد).
۷	افزایش سواد مالی مشتریان جهت دریافت تسهیلات به‌صورت برخط از طرق مختلف.
۸	استفاده از اوراق غیرانتفاعی مانند وقف و قرض الحسنه.
۹	تسهیل فرآیند تسهیلات‌دهی و تنوع خدمات به مشتریان.
۱۰	داشتن رویکردی متفاوت جهت تخصیص وام‌های قرض الحسنه برای کسب‌وکارهای خرد و دانش‌بنیان متناسب با عملکرد آن‌ها.

منبع: یافته‌های تحقیق

۳-۲-۳. راهکارهای ناظر به چالش تراکنش‌ها

جدول (۱۰): راهکارهای ناظر به چالش تراکنش‌ها

ردیف	راهکارهای پیشنهادی
۱	ایجاد مزیت رقابتی در پلتفرم‌های پرداختی و ارائه خدمات مطلوب‌تر در اپلیکیشن‌ها.
۲	یکپارچه و امن شدن زیرساخت‌های ابزارها.

۴. هنگامی که بین دو متغیر تصادفی یک همبستگی منفی ($r < 0$) وجود دارد، متغیرها در تقابل با یکدیگر حرکت می‌کنند. اگر یک متغیر افزایش یابد، دیگر کاهش می‌یابد و برعکس.

ردیف	راهکارهای پیشنهادی
۳	استفاده از ظرفیت شرکت‌های دانش‌بنیانی سرآمد در حوزه فین‌تک.
۴	توسعه شعب الکترونیکی با بهره‌برداری و استفاده از دستگاه خود بانک (VTM).
۵	رفع گسستگی و عدم انسجام در حوزه خدمات نوین بانکی با بهره‌گیری از نیروی انسانی ماهر و متخصص فناوری اطلاعات به‌منظور ایجاد اپلیکیشن‌های چندمنظوره با دسترسی آسان.
۶	بازاریابی مناسب و تولید آثار جدید و کاربردی از جمله کلیپ‌ها، تبلیغات و تصاویر نوین جهت ترویج فرهنگ قرض‌الحسنه و استفاده از خدمات جدید و الکترونیکی بانک.
۷	ایجاد و توسعه درگاه‌های پرداخت و معرفی آن‌ها به فروشگاه‌های برخط و ارائه‌دهندگان خدمات جهت رشد سهم تعدادی اینترنتی.
۸	در نظر گرفتن تخفیفات ویژه برای مشتریان فعال در استفاده از ابزارهای پذیرش بانکی رسالت.

منبع: یافته‌های تحقیق

۳-۲-۴. راهکارهای ناظر به چالش اهرم مالی

جدول (۱۱): راهکارهای ناظر به چالش اهرم مالی

ردیف	راهکارهای پیشنهادی
۱	افزایش سرمایه از طریق آورده نقدی سرمایه‌گذاران یا سایر محل‌ها ^۵ (سود انباشته، تجدید ارزیابی دارایی‌ها).

۵ افزایش سرمایه از سه طریق قابل انجام است"

۱. **افزایش سرمایه از محل سود انباشته:** بانک قرض‌الحسنه رسالت در طی سال‌های ۱۳۹۴ تا ۱۳۹۷ وضعیت مناسبی در این زمینه نداشته و اغلب دارای زیان انباشته بوده است؛ اما در سال ۱۳۹۸ و به‌خصوص در سال ۱۳۹۹ سود انباشته بانک مثبت شده و رشد قابل‌توجهی داشته است. از این‌رو بانک اقدام به افزایش سرمایه از این روش کرده است. در عین‌حال باید به این نکته نیز توجه داشت که در این روش باوجود اینکه نسبت کفایت سرمایه بانک بهبود میابد؛ ولی عملاً جریان نقدینگی جدیدی (Fresh Money) به شرکت وارد نمی‌شود.

۲. **افزایش سرمایه از محل تجدید ارزیابی دارایی‌ها:** بانک در سال ۱۳۹۹ تصمیم به افزایش سرمایه از محل مازاد جدید ارزیابی دارایی‌ها نمود و سرمایه بانک قرض‌الحسنه رسالت از ۵۰۰ میلیارد ریال با افزایش ۲۸۸ درصد به ۱۹۴۰ میلیارد ریال رسید. همین افزایش سرمایه نقش به‌سزایی در بهبود نسبت کفایت سرمایه از

ردیف	راهکارهای پیشنهادی
۲	کاهش دارایی‌های موزون شده به ریسک.
۳	ارائه روش‌های جایگزین به جای سیاست‌های تسهیلات تعهدی جهت جذب منابع.
۴	تغییر نگرش بانک مرکزی در زمینه شاخص‌ها و قوانین مربوطه به بانک‌های قرض‌الحسنه در مقایسه بانک‌های تجاری.
۵	تعیین واحدی در بانک مرکزی جهت پرداختن به موضوعات بانک‌های قرض‌الحسنه (تأسیس قانون بانکداری قرض‌الحسنه).
۶	تلاش در جهت کاهش مطالبات معوق و سررسید گذشته بانک.
۷	کاهش تسهیلات تکلیفی.
۸	نظارت صحیح بر سازوکار رتبه‌بندی مشتریان و جلوگیری از اعطای وام به افراد با احتمال نکول بالا.

منبع: یافته‌های تحقیق

۳-۲-۵. راهکارهای ناظر به چالش ریسک نقدینگی

جدول (۱۲): راهکارهای ناظر به چالش ریسک نقدینگی

ردیف	راهکارهای پیشنهادی
۱	ترویج فرهنگ قرض‌الحسنه با نیت خیرخواهانه برای دیگران (سپرده‌گذاری بدون چشم‌داشت جهت دریافت وام).
۲	انتخاب مؤسسات خیریه معتبر به منظور جذب منابع جدید، تقویت بنیه مالی و همچنین کاهش احتمال سوءاستفاده از منابع.

۱/۹ در سال ۱۳۹۸ به ۲/۹ در سال ۱۳۹۹ داشته است. در این روش نیز همانند روش سود انباشته پول یا منابع جدیدی وارد بانک نمی‌شود و صرفاً یک عملیات حسابداری برای بهبود صورت‌های مالی شرکت محسوب می‌شود.

۳. افزایش سرمایه از محل آورده نقدی سهامداران: در این روش افزایش سرمایه، شرکت به هر سهامدار به نسبت افزایش سرمایه و تعداد سهامی که در اختیار دارد، امتیازی جهت شرکت در افزایش سرمایه قائل می‌شود که حق تقدم نام دارد. به نظر می‌آید یکی از بهترین راه‌های پیش‌روی بانک قرض‌الحسنه رسالت برای افزایش سرمایه، روش افزایش سرمایه از محل آورده نقدی سهامداران است.

ردیف	راهکارهای پیشنهادی
۳	بالا بردن آگاهی سازمان‌ها و شرکت‌ها از فضای کسب‌وکار مبتنی بر مسئولیت اجتماعی با سرمایه‌گذاری در بانکداری قرض‌الحسنه.
۴	افزایش پذیرش سپرده از طریق گسترش بانکداری تمام الکترونیک.
۵	فعالیت هدفمند در بازار بین‌بانکی.
۶	مدیریت صحیح ریسک اعتباری مشتریان جهت پیشگیری از نکول وام‌ها.
۷	وصول مطالبات غیر جاری، رصد و مانیتورینگ صحیح و هدفمند تسهیلات گیرندگان جهت پرداخت به‌موقع اقساط.
۸	تأمین مالی جمعی پروژه‌های عام‌المنفعه از طریق قرض‌الحسنه.
۹	کنترل و محدودیت چگونگی استفاده بانک از وجوه و دریافت ضمانت نقدینگی.
۱۰	فروش اموال مازاد.

منبع: یافته‌های تحقیق

۳-۳. اعتبارسنجی راهکارها

در این پژوهش برای اعتبارسنجی راهکارهای احصاء شده پرسشنامه‌ای تهیه شده و با مراجعه به ۴۵ نفر از خبرگان این حوزه، راهکارهای هر چالش از جهت مناسب بودن، امکان پیاده‌سازی و عملیاتی بودن آن‌ها مورد بررسی و اعتبارسنجی قرار گرفته است. خبرگان برای راهکارهای هر چالش در قالب دو مؤلفه‌ای که از آن‌ها یاد کردیم براساس مقیاس لیکرت نمره‌ای بین ۱ تا ۵ داده‌اند و نهایتاً با انجام محاسبات ذیل میزان اعتبار راهکارهای هر چالش در مؤلفه مذکور بررسی شده است.

در ادامه به تحلیل توصیفی داده‌ها بر مبنای میانگین، انحراف معیار پاسخ‌ها، مجذور تعداد نمونه و همچنین تحلیل استنباطی داده‌ها با استفاده از آزمون t تک نمونه‌ای پرداخته می‌شود. جدول (۱۳) برخی از آماره‌های توصیفی مربوط به سؤال‌های پرسشنامه پژوهش را نشان می‌دهد.

جدول (۱۳): اعتبارسنجی راهکارها

راهکارها	مؤلفه	درجه آزادی	میانگین پاسخ‌ها	انحراف معیار پاسخ‌ها	اختلاف میانگین پاسخ‌ها	آماره آزمون
سرمايه‌گذاري	مناسب بودن	۴۴	۴/۱۶	۰/۶۷	۱/۱۶	۱۱/۶
	عملیاتی بودن	۴۴	۳/۹۶	۰/۸۸	۰/۹۶	۷/۳۱
تسهيلات اعطائي	مناسب بودن	۴۴	۴/۰۷	۰/۹۹	۱/۰۷	۷/۲۴
	عملیاتی بودن	۴۴	۳/۹۶	۱	۰/۹۶	۶/۴۳
تراکشن‌ها	مناسب بودن	۴۴	۴/۱۱	۰/۸	۱/۱۱	۹/۳۰
	عملیاتی بودن	۴۴	۴/۲	۰/۸۷	۱/۲	۹/۲۴
اهم مالي	مناسب بودن	۴۴	۴/۰۴	۰/۸۲	۱/۰۴	۸/۵۰
	عملیاتی بودن	۴۴	۳/۸۹	۰/۹۱	۰/۸۹	۶/۵۵
ريسك نقدينگي	مناسب بودن	۴۴	۳/۹۱	۱/۰۶	۰/۹۱	۵/۷۵
	عملیاتی بودن	۴۴	۳/۸۴	۱/۰۹	۰/۶۴	۵/۱۶

منبع: یافته‌های تحقیق

به‌دلیل نمونه‌گیری بیش از ۳۰ نفر توزیع نمونه نرمال فرض شده؛ ازاین‌رو در اجرای این تحلیل از آمار پارامتریک استفاده شده است. به‌منظور بررسی تأیید یا

عدم تأیید هریک از سؤال‌ها، فرض صفر و فرض جایگزین (فرض یک) به صورت زیر در نظر گرفته شد و با استفاده از آزمون t تأیید یا رد آن بررسی می‌شود.

○ فرض صفر: میانگین نمره مؤلفه مناسب بودن و عملیاتی بودن راهکارها با مقدار ۳ اختلاف معناداری ندارد.

○ فرض یک: میانگین نمره مؤلفه مناسب بودن و عملیاتی بودن راهکارها با مقدار ۳ اختلاف معناداری دارد.

با توجه به سطح اطمینان ۹۵ درصد و ضریب اطمینان $\pm 1/96$ چون تمامی آماره‌ها در ناحیه H_1 قرار می‌گیرد، از این رو فرض یک مؤلفه مناسب بودن و عملیاتی بودن راهکارها مورد تأیید قرار گرفت.

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر، سعی بر آن شده است که با بهره‌گیری از روش آمیخته متوالی تبیینی تحلیل و بررسی‌های لازم در دو مرحله صورت گیرد. در مرحله نخست با رویکرد مطالعه موردی گردآوری داده‌های کمی از صورت‌های مالی، تراکنش‌های شاپرک و نسبت‌های کمز طی دوره سالانه از ۱۳۹۳ الی ۱۴۰۰ صورت گرفته است. در ادامه با تجزیه و تحلیل این داده‌ها با روش تحلیل روند پنج چالش اساسی بانک از جمله چالش وضعیت سرمایه‌گذاری، چالش تسهیلات اعطایی، چالش تراکنش‌ها، چالش اهرم مالی و چالش ریسک نقدینگی احصاء شده است.

در این مقاله مقایسه‌ای پیرامون هر یک از چالش‌های بانک قرض‌الحسنه رسالت با بانک قرض‌الحسنه مهر ایران انجام شده که نتایج به دست آمده نشان می‌دهد در اغلب چالش‌ها، بانک قرض‌الحسنه مهر ایران عملکرد مناسب و بهتری از خود نشان داده است. طی بررسی‌های صورت گرفته در چالش وضعیت سرمایه‌گذاری، چالش تسهیلات اعطایی و چالش اهرم مالی، بانک قرض‌الحسنه مهر ایران روند و عملکرد مناسب‌تری داشته است. در چالش تراکنش‌ها به علت اینکه بانک قرض‌الحسنه رسالت بر روی بانکداری تمام الکترونیک تمرکز دارد، در برخی از موارد در مقایسه با بانک قرض‌الحسنه مهر ایران از پویایی بهتری برخوردار بوده؛ البته دارای ضعف‌هایی است که

باید پوشش داده شوند. در چالش ریسک نقدینگی هر دو بانک قرض‌الحسنه طی دوره هشت ساله در زمینه دارایی نقد به‌کل سپرده، دچار ضعف و نوساناتی هستند که باید با ایجاد سیاست‌های درست و عملیاتی آن‌ها را بهبود ببخشند.

در مرحله دوم پژوهش با رویکرد کیفی برای رسیدن به راهکارهایی جهت رفع چالش‌ها احصاء شده اقدام به مصاحبه، تشکیل گروه کانونی و عرضه این چالش‌های به خبرگان شده است. همچنین اعتبارسنجی این راهکارها با ارائه پرسشنامه‌هایی در میان خبرگان صورت گرفته است و براساس نتایج به‌دست‌آمده راهکارهای ارائه‌شده برای هریک از چالش‌ها از جهت مناسب و عملیاتی بودن دارای اعتبار هستند. بدین ترتیب، مسئولان امر در خصوص رفع چالش‌های احصاء شده، لازم است براساس تحلیل‌ها و راهکارهای عملیاتی ارائه‌شده در مقاله اقدام نمایند.

ازجمله مهم‌ترین راهکارهای مطرح‌شده پیرامون چالش سرمایه‌گذاری، طراحی ترکیب بهینه از سهامداران (بانگیزه‌ها و هدف‌هایی جز دریافت سود) است. همچنین در چالش تسهیلات اعطایی، اختصاص اختیار عمل به بانک‌ها توسط بانک مرکزی به‌منظور تنوع‌بخشی در تسهیلات قرض‌الحسنه و اعطای تسهیلات براساس ویژگی‌های هر منطقه، به‌عنوان راهکاری اساسی مطرح می‌شود. در مواجهه با چالش تراکنش‌ها نیز رفع گسستگی و عدم انسجام در حوزه خدمات نوین بانکی، ایجاد مزیت رقابتی در پلتفرم‌های پرداختی و ارائه خدمات مطلوب‌تر در اپلیکیشن‌ها می‌توانند به‌عنوان راهکارهای عملیاتی و اساسی مورد استفاده قرار گیرند. علاوه‌براین نظارت صحیح بر سازوکار رتبه‌بندی مشتریان و افزایش سرمایه بانک از طرق مختلف، به‌عنوان اصلی‌ترین راهکارها پیرامون چالش اهرم مالی وجود دارند. درنهایت در مواجهه با چالش ریسک نقدینگی، ترویج فرهنگ قرض‌الحسنه با نیت خیرخواهانه برای دیگران (سپرده‌گذاری بدون چشم‌داشت جهت دریافت وام) به‌عنوان مهم‌ترین راهکار این حوزه مطرح شده که توسط کارشناسان مورد تأیید قرار گرفته است.

این مطالعه دارای دو محدودیت است اول آنکه که با توجه به عدم انتشار صورت‌های مالی سال ۱۴۰۱ بانک قرض‌الحسنه رسالت، روندها و تحلیل‌های صورت گرفته برای این بانک تا پایان سال ۱۴۰۰ هستند. همچنین به علت رعایت استانداردهای

حجم مقاله و رویکرد موجود صرفاً چالش‌های اساسی که در این حوزه مطرح بوده بیان گردیده و سایر تحلیل‌های مربوط به بانک در این مقاله بیان نشده است.

پیشنهادهای پژوهش‌های آینده

۱. چالش‌ها و راهکارهای بانکداری تمام الکترونیک؛
۲. راهکارهای گسترش فرهنگ قرض‌الحسنه در جامعه؛
۳. چالش‌ها و راهکارهای موجود در بانک قرض‌الحسنه مهر ایران؛
۴. شیوه‌های مختلف تأمین مالی برای بانک‌های قرض‌الحسنه؛
۵. مطالعه تطبیقی عملکرد دو بانک قرض‌الحسنه رسالت و مهر ایران.

ملاحظات حقوقی

- پیروی از اصول حقوقی
- تمامی اصول اخلاق در پژوهش در این مقاله رعایت شده است.
- تعارض منافع
- بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.
- بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از پایان‌نامه، رساله دکتری و طرح پژوهشی نیست.

کتابنامه

۱. ابراهیمی، سجاد؛ و باغستانی میبدی، مسعود (۱۳۹۰). مقایسه بانک تجاری و نهاد قرض‌الحسنه در حوزه تأمین مالی خرد، بررسی مسائل و سیاست‌های اقتصادی، ۱۱(۱)، ۷۳-۸۸.
۲. باشی‌زاده، حسام‌الدین؛ و عشیر، امین (۱۳۹۴). بررسی و ارائه راهکارهای نوین در ترویج فرهنگ قرض‌الحسنه، کنفرانس بین‌المللی پژوهش‌های نوین در مدیریت، اقتصاد و حسابداری، ۳، ایران، تهران: شرکت مدیران ایده‌پردازان ایلیا.
۳. بانک قرض‌الحسنه رسالت (۱۴۰۰). گزارش حسابرس مستقل و بازرس قانونی و صورت‌های مالی سالانه، www.codal.ir
۴. بانک قرض‌الحسنه مهر ایران (۱۴۰۰). گزارش حسابرس مستقل و بازرس قانونی و صورت‌های مالی سالانه، www.qmb.ir

۵. بانک قرض الحسنه مهر ایران (بی.تا). اهداف www.qmb.ir
۶. بانک قرض الحسنه رسالت (بی.تا). اهداف www.rqbank.ir
۷. پرویزیان، کورش؛ و حسین‌زاده لطفی، فرهاد؛ و فرشادمهر، بهارک (۱۳۹۱). ارائه مدلی جهت محاسبه کارایی واحدهای فناوری اطلاعات بانکی با استفاده از روش تحلیل پوششی داده‌ها (مطالعه موردی ادارات خدمات انفورماتیک مدیریت‌های شعب بانک ملت)، پژوهش‌های مدیریت عمومی، ۵(۱۶)، ۱۱۹-۱۳۴.
۸. پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران (۱۴۰۰). مروری بر تجربه «بانکداری اسلامی» در ایران و جهان. ایران، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
۹. توحیدی‌نیا، ابوالقاسم؛ و فولادگر، وحید (۱۳۹۷). آسیب‌شناسی سپرده‌های قرض الحسنه در نظام بانکداری بدون ربای ایران، اقتصاد اسلامی، ۱(۲)، ۱۶۰-۱۴۳.
۱۰. جوادی، عبدالله (۱۳۹۷). تفسیر تسنیم (جلد ۱۱). ایران، قم: مرکز نشر اسراء.
۱۱. حسین بن محمد بن مفضل، راغب اصفهانی (۱۳۶۲). مفردات الفاظ القرآن. ایران، قم: دفتر نشر الکتاب.
۱۲. حسن‌زاده سروستانی، حسین؛ کریمی، میثم؛ قوام، محمدحسین؛ و قزلباش، محمد (۱۳۹۸). شناسایی و ارزیابی چالش‌های حساب قرض الحسنه پس‌انداز و ارائه راهکارهای اصلاحی. راهبرد اقتصادی، ۸(۳۰)، ۴۶-۵۰.
۱۳. حقی، سعید؛ وهابی، عباس؛ و فرج‌زاده، اسفندیار (۱۳۹۶). تأثیر تجارت الکترونیک بر روی عملکرد مالی شعب بانک قرض الحسنه رسالت. کنفرانس ملی نقش حسابداری، اقتصاد و مدیریت، ایران، تهران: مؤسسه آموزش عالی علم و فناوری شمس.
۱۴. دادفر، ابراهیم؛ و صفر زاده، عباس (۱۳۹۶). بررسی رابطه بین خدمات بانکداری الکترونیک بر رضایت‌مندی مشتریان بانک قرض الحسنه رسالت (مورد مطالعه: شعب شمال غرب کشور). همایش حسابداری، مدیریت و اقتصاد با رویکرد پویایی اقتصاد ملی، ۱، ایران، ملایر: دانشگاه آزاد اسلامی واحد ملایر.

۱۵. شرکت شبکه الکترونیکی پرداخت کارت شاپرک (۱۴۰۰). گزارش اقتصادی سالانه شاپرک، www.shaparak.com
۱۶. طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲). مجمع‌البیان (جلد ۲)، ایران، تهران: ناصرخسرو.
۱۷. عرب‌مازار، عباس؛ و کیقبادی، سعید (۱۳۸۵). جایگاه قرض‌الحسنه در نظام بانکی ایران. *اقتصاد اسلامی*، ۶(۲۲)، ۴۶-۱۳.
۱۸. علیزاده قره‌باغ، رضا؛ و روحانی، سید علی (۱۳۹۳). *بانک‌های قرض‌الحسنه در ایران*. ایران، تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی جمهوری اسلامی ایران.
۱۹. قریشی، علی‌اکبر (۱۳۷۱). *قاموس قرآن* (جلد ۲). ایران، قم: دارالکتب الاسلامیه.
۲۰. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۳ق). *بحارالانوار*. لبنان، بیروت: الوفاء.
۲۱. محمد بن مکرم بن علی، ابوالفضل، جمال‌الدین ابن منظور الأنصاری (۱۳۷۲). *لسان العرب* (جلد ۱). لبنان، بیروت: دارصادر.
۲۲. موسویان، سید عباس (۱۳۸۳). طرحی برای ساماندهی صندوق‌های قرض‌الحسنه. *اقتصاد اسلامی*، ۴(۱۶)، ۵۹-۳۵.
۲۳. موسویان، سید عباس (۱۳۸۹). ارزیابی عملکرد سپرده‌های بانکی در بانکداری بدون ربا ایران. *مجموعه همایش بانکداری اسلامی*. ایران، تهران: مؤسسه عالی بانکداری ایران.
۲۴. موسویان، سید عباس؛ و راه‌نشین، علی (۱۳۹۳). حساب‌های قرض‌الحسنه اختصاصی راهکاری بهینه برای هدایت و مدیریت منابع قرض‌الحسنه در نظام بانکداری. *معرفت اقتصاد اسلامی*، ۶(۱۱)، ۱۶۳-۱۹۳.
۲۵. موسویان، سید عباس؛ و میثمی، حسین (۱۳۹۷). *بانکداری اسلامی (۱): مبانی نظری - تجارب علمی*. ایران، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران.
۲۶. موسوی‌خمینی، روح‌الله (۱۳۸۵ق). *تحریرالوسیله* (جلد ۲). ایران، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).

Reference

1. Arab Mazhar, A., & Keyghobadi, S., (2006). The Position of Qard-al-Hasanah in Iran's Banking System. *Islamic Economics*, 6(22), 13-46. (In Persian).

2. Alizadeh Gharabagh, R., Rouhani, S, A., (2014). *Qard-al-Hasanah Banks in Iran, Economic Studies Office*. Research Center of the Islamic Consultative Assembly. (In Persian).
3. Bashizadeh, H., & Ashir, A., (2016). Examining and Presenting Innovative Solutions in Promoting the Culture of Qard-al-Hasanah, *International Conference on Innovative Research in Management, Economics, and Accounting*, 3, Ilya Idea Managers Company. (In Persian).
4. Bank for International Settlements, Basel Committee on Banking Supervision (BCBS), (1998). Basel 1, www.bis.org.
5. Bank for International Settlements, Basel Committee on Banking Supervision (BCBS), (2006). Basel 2, www.bis.org.
6. Bank for International Settlements, Basel Committee on Banking Supervision (BCBS), (2010). Basel 3, www.bis.org.
7. Bank Qard-al-Hasanah Resalat (2022). Independent Auditor's Report, Legal Inspector, and Annual Financial Statements, www.codal.ir. (In Persian).
8. Bank Qard-al-Hasanah Mehr Iran (2023). Independent Auditor's Report, Legal Inspector, and Annual Financial Statements, www.qmb.ir. (In Persian).
9. Bank Qard-al-Hasanah Mehr Iran (n. d.). Bank's Objectives, www.qmb.ir. (In Persian).
10. Bank Qard-al-Hasanah Resalat (n. d.). Bank's Objectives, www.rqbank.ir. (In Persian).
11. Dadfar, E., & Safarzadeh, A., (2017). Investigating the Relationship between Electronic Banking Services and Customer Satisfaction in Bank Qard-al-Hasanah Resalat (Case Study: Branches in the Northwest of the Country), *Conference on Accounting, Management, and Economics with a Dynamic Approach to the National Economy*, Islamic Azad University, Malayer Branch. (In Persian).
12. Ebrahimi, S., & Baghestani Mibodi, M., (2012). A Comparison between Commercial Banks and Qard-Al-Hasan Institutions in the Microfinance Sector. *Economic Issues and Policies*, 11(11), 73-88. (In Persian).
13. Gibson, W. J., & Brown, A. (2009). *Working with Qualitative data*. London, Thousand Oaks, Calif.: SAGE.
14. Haghi, S., Vahabi, A., Farajzadeh, E., (2017). The Impact of Electronic Commerce on the Financial Performance of Branches of Bank Qard-al-Hasanah Resalat, *National Conference on the Role of Accounting, Economics, and Management*, Shams Institute of Higher Education in Science and Technology. (In Persian).
15. Hassanzadeh Sarvestani, H., Karimi, M., Ghavam, M, H., Ghezelbash, M., (2018). Identification and Evaluation of Challenges in Qard-al-Hasanah Savings Account and Proposal of Remedial Solutions, *Economic Strategy*, 8(30), 46-5. (In Persian).

16. Hussein ibn Muhammad ibn Mufaddal, Raghīb Isfahani (1983). *Mafatih al-Faz al-Quran*. Iran, Qom: Dafater Nashr al-Kitab. (In Persian).
17. Hillier, D., Ross, S., Westerfield, R., Jaffe, J., & Jordan, B. (2019). *Corporate Finance*, 4e. McGraw Hill.
18. Javadi, A., (2018). *Tafsir Tasnim* (Vol. 11). Iran, Qom: Isra Publication Center. (In Persian).
19. Quraishi, A, A., (1992). *Qamus Quran*. Vol. 2, Dar al-Kutub al-Islamiyya. (In Persian).
20. Tabarsi, Fadl ibn Hassan (1993). *Majma al-Bayan*, Vol. 2, Iran, Tehran: Nasser Khosrow.
21. Tohidi Nia, A., & Fouladgar, V., (2018). An Analysis of Qard-al-Hasanah Deposits in the Interest-Free Banking System of Iran. *Islamic Economics*, 1(2), 160-143. (In Persian).
22. Shaparak Card Electronic Payment Network Company, Annual Economic Report of Shaparak for the period (2021). www.shaparak.com. (In Persian).
23. Majlisi, Muhammad Baqir (1982). *Bihar al-Anwar*. Lobnan, Beirut: Al-Wafa Institute.
24. Monetary and Banking Research Institute of the Central Bank of the Islamic Republic of Iran (2021). A Review of the Experience of "Islamic Banking" in Iran and the World. Iran, Tehran: Monetary and Banking Research Institute of the Central Bank of the Islamic Republic of Iran (In Persian).
25. Mosavi Khomeini, R., (1965). *Translation of "Tahrir al-Wasilah"*, Vol. 2, Iran, Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian).
26. Mohammad ibn Mokrem ibn Ali, known as Abu al-Fadl, Jamal al-Din ibn Manzur al-Ansari (1993). *Lisan al-Arab* (Vol. 7). Lobnan, Beirut: Dar Sader. (In Persian).
27. Musavian, S, A., (2004). A Plan for Organizing Qard-al-Hasanah Funds. *Islamic Economics*, 4(16), 35-59. (In Persian).
28. Musavian, S, A., (2010). Evaluation of Performance of Bank Deposits in Interest-Free Banking in Iran, *Proceedings of the Islamic Banking Conference*. Iran, Tehran: Banking Institute. (In Persian).
29. Musavian, S, A; & Rahneshtin, A., (2014). Dedicated Qard-al-Hasanah Accounts: An Optimal Solution for Directing and Managing Qard-al-Hasanah Resources in the Banking System, *Ma'refat-e Eghtesadi Islamic*, 6(11), 163-193. (In Persian).
30. Musavian, S, A; & Meysami, H., (2018). *Islamic Banking 1: Theoretical foundations - scientific experiments*. Iran, Tehran: Monetary and Banking Research Institute of the Central Bank of the Islamic Republic of Iran. (In Persian).
31. Parvizian, K; Hosseinzadeh Lotfi, F; Farshadmehr, B., (2012). Presenting a Model for Calculating the Efficiency of Banking Information Technology

Units Using the Data Envelopment Analysis Method (Case Study of the IT Services Departments of Mellat Bank Branch Managements), Public Management Research, 5(16), 119-134.

32. World Bank, (n. d.). www.worldbank.org.

33. <https://www.mbri.ac.ir/IslamicBanking/IslamicBanking>

Analytical Study of Usury in Cryptocurrency Transactions (Bitcoin Case Study)

Seyed Mohammad Hashem Pourmola*

Jafar Zibaeenejad**

10.30497/ifr.2024.246043.1883

Abstract

Cryptocurrencies, especially Bitcoin, as an emerging and developing phenomenon, have attracted the attention of Islamic scholars, therefore, researches were conducted on its nature and rules from the perspective of Islamic jurisprudence. This article, while discussing the nature of Bitcoin transactions, has investigated the existence of usury, including transactional usury and loan usury, in such exchanges, using analytical-descriptive method and jurisprudential modeling of this cryptocurrency transactions. From the point of view of transactional usury, according to the conditions stated in the validity of this title, including the conditions of exchange and also the validity of the title of sale in the transaction, the ruling of usury in Bitcoin exchanges was investigated and the following results were obtained in summary: From the point of view of some scholars, the nature of Bitcoin is commodity, and from the point of view of others, it is known as credit. In this article, based on both approaches, the possibility of transactional and loan usury was investigated. From the point of view of the authors of the article, according to the view of Bitcoin traders, the nature of Bitcoin is a combination of commodity and credit. As a result, buying and selling it together with excess in exchange for Bitcoin as being the same kind would not be usury due to the absence of measurement and weight conditions. From the point of view of loan usury, since any type of loan with excess is considered usury, there is usury if bitcoin is considered as commodity. From the credit point of view, usury can be visualized due to the fact that Bitcoin conventionally represents the dollar value.

Keywords: Cryptocurrency; Usury; Transactional Usury; Loan Usury; Bitcoin; Cheque; Virtual Currency.

JEL Classification: D53, G23, G32.

* Faculty Member, Department of Qur'anic Sciences and Jurisprudence, Faculty of Theology, Shiraz University, Shiraz, Iran. (Corresponding Author)
pourmola@shirazu.ac.ir

0000-0002-4769-1668

** PhD student, Department of Quran and Fiqh, Faculty of Theology, Shiraz University, Shiraz, Iran. j.zib1231@hafez.shirazu.ac.ir

0009-0008-0569-5012

Recived: 2024/03/19

Accepted: 2024/06/15

بررسی تحلیلی ربا در معاملات رمزارزها (مطالعه موردی بیت کوین)

سید محمد هاشم پورمولا* جعفر زیبایی نژاد**

چکیده

رمزارزها و بالاخص بیت کوین به عنوان پدیده نوظهور و در حال توسعه، مورد توجه اندیشمندان اسلامی قرار گرفته است، از این رو، پژوهش هایی در ماهیت و احکام آن از دیدگاه فقه اسلامی شکل گرفت. این مقاله نیز، در ضمن بحث از ماهیت معاملات بیت کوین، با استفاده از روش تحلیلی- توصیفی و مدل سازی فقهی معاملات این رمزارز، به بررسی وجود ربا اعم از ربای معاملی و قرضی در این گونه تبادلات پرداخته است. از منظر ربای معاملی با توجه به شرایط بیان شده در صدق این عنوان، از جمله شرایط عوضین، به بررسی حکم ربای معاملی در تبادلات بیت کوین پرداخته شد و به صورت خلاصه نتایج زیر حاصل شد: ماهیت بیت کوین از دیدگاه برخی اندیشمندان، جنبه کالایی دارد و در نظر برخی دیگر، به عنوان اعتبار شناخته شده است، در این مقاله براساس هر دو رویکرد، امکان وجود ربای معاملی و قرضی بررسی شد. از دیدگاه نویسندگان مقاله، با توجه به نگاه معامله گران بیت کوین به آن، ماهیت بیت کوین ترکیبی از کالایی و اعتباری است. در نتیجه، تبادل آن همراه با زیاده در مقابل بیت کوین به عنوان هم جنس، به دلیل عدم وجود شرط کیلی و وزنی، ربوی نخواهد بود. از منظر ربای قرضی نیز چون هر نوع قرض همراه با زیاده، ربا محسوب می شود، ربای قرضی در نگاه کالایی وجود دارد. در نگاه اعتباری نیز، ربای قرضی با توجه به حکایت گری عرفی بیت کوین از ارزش دلاری آن، تصویر دارد.

واژگان کلیدی: رمزارز؛ ربا؛ ربای معاملی؛ ربای قرضی؛ بیت کوین؛ چک؛ ارز مجازی.

* عضو هیأت علمی، گروه علوم قرآن و فقه، دانشکده الهیات، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران (نویسنده مسئول)
pourmola@shirazu.ac.ir

** دانشجوی دکتری، بخش علوم قرآن و فقه، دانشکده الهیات، دانشگاه شیراز، شیراز، ایران.
j.zib1231@hafez.shirazu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۲/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۲۶

مقاله مدت ۱۷ روز جهت اصلاحات نزد نویسندگان بوده است.

مقدمه

پول به عنوان یکی از مهم ترین ابزارهای ارتباطی بشر، تاریخچه ای طولانی را به خود اختصاص داده است. استفاده از پول به حدود ۲۰۰۰ سال قبل از میلاد برمی گردد، اما شکل پول همواره دچار تغییر و تحول بوده است. پول در جوامع اولیه عموماً کالایی بوده است که خود، ارزش ذاتی داشته است، مانند حیواناتی همچون گاو یا محصولات کشاورزی همچون گندم و دانه های خوراکی و بعدها طلا و نقره به عنوان پول مورد استفاده قرار گرفت. در قرن هیجدهم میلادی، پول از شکل کالایی خود خارج شد، اما هنوز پشتوانه آن کالا بود؛ یعنی حواله ها یا اسکناس هایی که نماینده ارزش کالایی بودند که به عنوان پشتوانه آن ها قرار می گرفت. مزیت اصلی این روش، قابلیت حمل آن ها بود. در اقتصادهای کنونی، پول فیات^۱ در ظاهر چیزی شبیه پول با پشتوانه کالایی است، اما با مفهومی کاملاً متمایز، زیرا در مقابل آن، کالای خاص پرداخت نمی شد. بلکه پول مدرن، پولی است که توسط یک نهاد قانونی مرکزی صادر می شود و مردم به دلیل اعتماد به این مرکز، آن را به عنوان واسطه مبادله کالا استفاده می کنند. با گسترش فضای مجازی و تبادلات خدماتی در این فضا، نوع جدیدی از پول که صرفاً قابلیت تبادل در این فضا را دارد، ظهور کرد. ارزهای مجازی به عنوان بازنمایی دیجیتالی از ارزش تعریف می شوند که نه توسط بانک مرکزی یا مرجع عمومی صادر می شود و نه لزوماً به پول های اعتباری دولت ها متصل می شوند، اما توسط اشخاص حقیقی یا حقوقی به عنوان وسیله مبادله استفاده می شود و قابل انتقال، ذخیره یا تجارت الکترونیکی است (European Banking Authority, 2014). انواع مختلفی از این گونه ارزها توسعه یافته اند؛ به طور مثال برخی صرفاً برای استفاده در درون بازی توسعه یافته اند و هر بازیکن براساس عملکرد خود، ارز مجازی دریافت می کند و صرفاً برای استفاده از خدمات مجازی می تواند از آن استفاده کند، این گونه ارزها، در دنیای واقعی قابل خرید و فروش نیستند. گونه ای دیگر از این ارزها، اعتباراتی است که توسعه دهندگان برنامه های کاربردی، برای استفاده از خدمات خود درازای پول واقعی به کاربران خود می دهند و کاربر با توجه به میزان اعتبار، می تواند از خدمات برنامه کاربردی استفاده کند. این نوع نیز صرفاً به صورت یک طرفه قابل

خریداری است، اما قابلیت فروش و مبادله ندارد. نوع سوم که به عنوان ارز مجازی دوطرفه در نظر گرفته می شود، قابلیت خرید و فروش در دنیای واقعی را دارد. در نتیجه این نوع پول با تبدیل به پول دنیای واقعی، قابلیت خرید و فروش خدمات و کالاهای دنیای واقعی را دارد. رمزارزها یکی از مهم ترین انواع این گونه ارزهای مجازی است. ارز رمزنگاری شده یک شیء نرم افزاری با واحدها یا «توکن ها» است که می تواند به طور ایمن و قابل تأیید از مالکی به مالک دیگر منتقل شود. تراکنش ها در یک پایگاه داده عمومی و به طور گسترده (یک «بلاکچین») ثبت می شوند. سازوکار تأیید انتقال، رمزنگاری است که از یک شیوه ریاضی برای احراز هویت هر تراکنش استفاده می کند. طراحان شیء نرم افزاری، قصد دارند از آن به عنوان وسیله مبادله یا ارز استفاده شود.

بیت کوین به عنوان مهم ترین رمزارز توسط ناکوموتو^۱ در سال ۲۰۰۸ میلادی معرفی شد و رقیبی برای ارزهای فیات به شمار رفت؛ زیرا هرگونه خدمات و کالایی با آن قابل مبادله بود. این ارز هیچ اتصالی به پول های واقعی ندارد و صرفاً نرخ آن براساس عرضه و تقاضا مشخص می گردد؛ و در یک ساختار همتا به همتا^۲ تعریف می شود و هیچ ناظر خارجی همچون دولت، بر آن نظارت ندارد. ساختاری که می توان آن را به عنوان مجموعه ای از امضاهای دیجیتال تصور کرد که به صورت رمزنگاری شده، اطلاعات مبادله را ذخیره می کند و از دو بار استفاده پول جلوگیری می کند (Nakamoto, 2008).

بررسی ماهیت ارزهای مجازی و به طور خاص تر رمزارزها، یکی از مسائل است که امروز، تمام جوامع و دولت ها، با آن مواجه هستند و فهم ماهیت آن و بررسی احکام فقهی مرتبط با آن، می تواند به سیاست گذاران جهت مقرر کردن سیاست های متناسب با آن یاری دهد.

۱. مرور پیشینه ها

به طور کلی در میان تحقیقات صورت گرفته در حوزه رمزارزها، آنچه بیشتر مورد توجه واقع شده است، بررسی ماهیت رمزارزها و همچنین بررسی کلی معاملات و استخراج آن ها از دیدگاه فقه و حقوق است.

1. Nakamoto

2. Peer to Peer (P2P)

کشاورزی، رضایی صدرآبادی و رعایایی (۱۴۰۲) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل فقهی - اقتصادی مالیت رمزارزش‌ها در اقتصاد اسلامی»، با ارائه دسته‌بندی جدیدی از ماهیت رمزارزش‌ها، آن‌ها را در دودسته کلی رمزارزهایی‌ها و رمزپول‌ها طبقه‌بندی کرده‌اند و بیت‌کوین و دیگر ارزهای دیجیتال بدون پشتوانه را به‌عنوان رمزارزهایی طبقه‌بندی کرده است. پس‌از آن به بررسی مالیت این رمزارزش‌ها از دیدگاه فقه اسلامی کرده است و در خصوص رمزارزش‌های بدون پشتوانه همچون بیت‌کوین این‌گونه نتیجه گرفته که با توجه به عرفی بودن مالیت در فقه، به دلیل وجود منفعت کاهش هزینه و سرعت در تبادلات، این‌گونه ارزها از مالیت عرفی برخوردار هستند، اما حکومت می‌تواند با توجه به اقتضائات اجتماعی، آثار مالیت را از آن‌ها لغو کند.

کشاورزی و رضایی صدرآبادی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «طبقه‌بندی و تحلیل فنی - اقتصادی انواع رمزارزش‌ها از منظر چارچوب کلان نظام پولی در اقتصاد اسلامی»، پس از موضوع‌شناسی ارزهای مجازی و تقسیم آن به ارزهای باثبات و بدون‌ثبات، به تبیین نظام پولی اسلامی پرداخته و از دیدگاه کلان، انطباق ارزهای مجازی با نظام پولی اسلامی را بررسی کرده است و در نتیجه این نگاه، ارزهای با پشتوانه دارایی و کالا به دلیل وجود شرایط نظام پولی اسلامی همچون ثبات و... قابلیت انطباق بیشتری با این نظام دارند.

رضایی صدرآبادی، کشاورزی و رعایایی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی فقهی - اقتصادی ارزش پول و پیشنهاد رمزارز ملی مبتنی بر ارزش‌های اسلامی»، با توجه به رویکردهای مختلف در مالیت پول از جمله، رویکرد کالایی و چار탈یسم، ارزشمندی ارزهای مجازی همچون بیت‌کوین را ناشی از عنصر کارایی و اعتماد مردم دانسته‌اند که چیزی شبیه رویکرد چار탈یسم است با این تفاوت که اعتماد در رویکرد چار탈یسم ناشی از قانون ولی اعتماد به رمزارزها ناشی از کارایی آن‌ها است. همچنین با بررسی نقش پول و شرایط آن در ساختار اقتصادی اسلام، تلاش کرده‌اند، مدلی برای تولید رمزارز ملی پیشنهاد دهند که با این نظام سازگاری داشته باشد که حاصل آن دو مدل رمزارز با پشتوانه‌های طلا و ریال موردبررسی قرار گرفت.

محبی پور، زارع، رضائی و خسرو نیا (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «ارزهای دیجیتال از منظر فقه، با تأکید بر استخراج، معاملات و مشروعیت»، ماهیت استخراج و اختصاص پاداش به گره‌های ساختار بیت‌کوین را از منظر عقود اسلامی بررسی کرده‌اند، علاوه بر آن، از منظر مشروعیت معامله، مالیت عرفی و شرعی بیت‌کوین را نیز پذیرفته‌اند.

رستمی و رستمی (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل ماهیت، آثار و چالش‌های اقتصادی و فقهی بیت‌کوین»، بیت‌کوین را پولی موهوم دانسته‌اند که گسترش آن حاصل فعالیت‌های غیرقانونی و سفته‌بازی است و از این رو به دلیل آثار مخرب اقتصادی باید از گسترش آن جلوگیری شود.

عیوضلو، رضایی صدرآبادی و نوری (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل فقهی - حقوقی ارزهای قابل استخراج در اقتصاد اسلامی»، با بررسی ماهیت ارزهای مجازی که از طریق شیوه اثبات فعالیت، استخراج می‌شوند، نتیجه گرفته است که در رویکرد فردی، مالیت چنین ارزهایی از نگاه عقلایی قابل اثبات نیست و همچنین از نگاه کلان و فقه حکومتی، به دلیل غیرعادلانه بودن توزیع ثروت در چنین ارزهایی، معاملات چنین ارزهایی باطل است.

خردمند (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی فقهی استخراج و مبادله رمزارزها با تمرکز بر شبکه «بیت‌کوین»»، به بررسی فقهی جواز معاملات بیت‌کوین پرداخته و علاوه بر صحه گذاشتن بر جواز این نوع معاملات، استخراج رمزارز را در قالب فقهی تلاش برای حیازت پاداش تفسیر کرده است، اما برخی اشکالات از جمله آثار منفی اقتصادی و امنیتی را از منظر حاکمیتی قابل تصویر دانسته است.

روشن، مظفری و میرزایی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی وضعیت فقهی و حقوقی بیت‌کوین»، به بررسی ماهیت بیت‌کوین و همچنین نظریات مخالفین و موافقین مشروعیت آن پرداخته‌اند و همچنین از بعد حقوقی، چالش‌های ورود رمزارز به ساختار پولی دولت‌ها را بررسی کرده‌اند.

حسینی مقدم و فرزین فر (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل وضعیت زنجیره‌های بلوکی و معاملات ارزهای دیجیتال از منظر فقه و حقوق امامیه»، تلاش کرده‌اند،

مشروعیت چنین معاملاتی را از منظر فقه امامیه با توجه به شرایط معامله از جمله غری و ربوی نبودن معامله مورد بررسی قرار دهد.

عیوضلو، موسویان، رضایی صدرآبادی و نوری (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل فقهی و اقتصادی استخراج ارزشهای مجازی در نظام اقتصادی اسلام»، پاداش پرداخت شده در استخراج این گونه ارزشها را در قالب عقود اسلامی توضیح دهد و علاوه بر آن از منظر اجتماعی نیز، جواز و عدم جواز استخراج رمزارز را به عنوان یک فعالیت اقتصادی به دلیل احتمال سلطه بیگانگان بر نظام اسلامی را مورد بررسی قرار داده است.

سبحانی و قائمی‌نیا (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «تأملی بر منشأ ارزش بیت‌کوین از منظر اعتباریات علامه طباطبایی»، تلاش کرده‌اند با توجه به ماهیت اجتماعی این رمزارز، از منظر اعتباریات علامه طباطبایی که امور اعتباری در جامعه را حاصل نیاز واقعی جامعه می‌داند، ارزشمندی بیت‌کوین را توضیح دهد.

میرزاخانی و سعدی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «بیت‌کوین و ماهیت فقهی و مالی پول مجازی»، پس از توضیح ماهیت چنین ارزشهایی، در دو سطح فردی و اجتماعی (حکومتی) مشروعیت این گونه معاملات را تبیین کرده‌اند. در سطح فردی، از منظر مالیت چنین ارزشهایی و همچنین دیگر شرایط معامله از جمله غری بودن آن، مشروعیت چنین معاملاتی بررسی شده است و در سطح حکومتی، بر مبنای عدم اختلال نظام و قاعده لاضرر یا امکان سفته‌بازی در چنین ارزشهایی به توضیح مبنای عدم مشروعیت چنین معاملاتی پرداخته‌اند.

نواب‌پور، یوسفی و طالبی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل فقهی کارکردهای پول رمزنگاری شده»، تلاش کرده‌اند، با توجه به نگاه اسلام به پول و کارکردهای آن، با نگاهی موضوع شناسانه به بیت‌کوین به عنوان مهم‌ترین پول رمزنگاری شده، مشروعیت استفاده از بیت‌کوین به عنوان پول و همچنین استخراج آن را در دو سطح فردی و حکومتی بررسی نمایند.

سلیمانی‌پور، سلطانی‌نژاد و پورمطهر (۱۳۹۶) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی فقهی پول مجازی»، به‌طور کلی به موضوع شناسی انواع پول‌های مجازی از جمله رمزارزها در مقابل

پول‌های حقیقی پرداخته است و با توجه به نگاه‌های مختلف به ماهیت پول و اعتباری بودن آن، عدم تفاوت این دو گونه پول‌ها را اثبات کرده است.

آنچه از مجموعه تحقیقات صورت گرفته در فضای فقه اسلامی مشاهده می‌گردد، تمرکز بر معاملات و ماهیت رمزارزها، با نگاهی کلی است، اما به احکام فقهی این گونه معاملات به صورت موردی و جزئی‌تر، پرداخته نشده است. از این رو، در این مقاله سعی شده است، با توجه به ماهیت رمزارزها و به طور خاص بیت‌کوین، احکام ربا اعم از معاملی و قرضی در چنین معاملاتی مورد بررسی قرار گیرد. این پژوهش از آن جهت اهمیت دارد که با گسترش سرویس‌های مالی تحت عنوان وام رمزارز^۱ که هم به صورت غیرمتمرکز از طریق شیوه‌های قرارداد هوشمند (پروژه‌های DeFI) که به کیف پول کاربران متصل می‌شود، فرایند قرض دادن همراه با شرایط ضمن عقد همچون زمان بازپرداخت، وثیقه و تعیین بهره به صورت مستقیم از طریق کاربران قابل انجام است؛ همچنین گرفتن وام از طریق پلتفرم‌های قرض (به عنوان واسطه) نیز امکان‌پذیر است، از این رو در صورت اثبات تصویر ربای قرضی در چنین تبادلاتی، نوع قرارداد قرض باید بر مبنای فقه اسلامی، بدون ربا در نظر گرفته شود. اهمیت بررسی ربای معاملی نیز در معاملاتی خواهد بود که به صورت نسبی صورت می‌گیرد و همچنین معاملات هریک از رمزارزها با نوعی دیگر از آن یا معاملات رمزارزها با پول‌های رایج کشورها؛ زیرا در صورت تصویر ربای معاملی، وجود زیاده موجب بطلان چنین معاملاتی می‌گردد.

۲. ربا از دیدگاه فقه اسلامی

۲-۱. ربا از دیدگاه لغت و اصطلاح فقها

ربا از دیدگاه لغت، مصدر ثلاثی مجرد از ریشه «رَبَوَ» است. فراهیدی می‌گوید: «رَبَا المال یربو فی المال ای: یزداد» بنابراین ربا به معنی زیاد شدن مال است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۸، ص. ۲۸۳).

ربا از دیدگاه اصطلاح فقها، بر دو گونه است:

✓ **ربای قرضی:** «اینکه فردی مالی را قرض دهد با این شرط که مقتضی بیشتر از آنچه به او قرض داده شده است برگرداند، چه آن را صریحاً شرط کند یا با این فرض که قرض بنا بر آن است، قرض دهد (موسوی خمینی، ۱۳۹۲-الف، ج ۱، ص. ۶۹۵)

✓ **ربای معاملی:** زیادی یکی از عوضین در معاوضه هم‌جنس که با وزن و کیل اندازه‌گیری می‌شوند (کرکی، ۱۴۱۴ق، ج ۴، ص. ۲۶۵).

ربای قرضی و آثار منفی اقتصادی آن در تمام ادیان، مورد اتفاق است، اما حکمت ربای معاملی نزد اندیشمندان اسلامی، همواره مورد اشکال بوده است، به گونه‌ای که حتی برخی ادعای جهل نسبت به آن کرده‌اند، زیرا از دیدگاه عرف، برخی معاملاتی که از دیدگاه شرع ربوی به حساب می‌آید، بیع صحیح شمرده می‌شوند، همچون معامله گندم، جو، شیر، کره و... (گرامی، ۱۳۸۶، ص. ۳۴). در برخی روایات از امام رضا(ع)، غیر عقلایی بودن چنین معامله‌ای، دلیل بر حرمت آن دانسته شده است (ابن بابویه، بی‌تا، ج ۲، ص. ۴۸۳)؛ اما هنوز این سؤال پابرجاست که چرا این حکمت صرفاً باعث تحریم ربا در اجناس مکیل و موزون مطرح شده و اجناس معدود را شامل نمی‌شود؟ از این رو، برخی از اندیشمندان، حرمت ربای معاملی را صرفاً تعبیدی محض دانسته‌اند که هیچ حکمت اقتصادی ورای آن نیست (حائری، ۱۳۷۷، ص. ۳۰).

از دیدگاهی دیگر، ربای معاملی، حریمی است برای ربای قرضی، یعنی شارع برای اینکه امکان فرار از ربای قرضی به وسیله ربای معاملی نسبی وجود دارد، به‌طور کلی ربای معاملی را تحریم کرده است (مطهری، ۱۳۶۴، ص. ۲۶۴؛ سبحانی، ۱۳۹۷، ص. ۳۰). این دیدگاه با برخی شواهد تاریخی در عصر جاهلی سازگار است، زیرا در نظر برخی اندیشمندان در عصر جاهلی، آنچه مرسوم بوده، ربای قرضی است و اثری از حضور ربای معاملی در شواهد تاریخی عصر جاهلی وجود ندارد (مصباحی‌مقدم و احمدوند، ۱۳۸۸، ص. ۴۸). همچنین وجود روایاتی از ائمه معصومین که حیل‌های برون‌رفت از ربای معاملی در آن ذکر شده است، نشان از حکمتی است که باوجود حیل‌های برون‌رفت از ربا، این حکمت زیر سؤال نخواهد رفت و آن، ربوی نشدن قرض است.

۲-۲. شرایط ربای معاملی

- الف) هم جنس بودن: هم جنس بودن از سه منظر متفاوت، معانی مختلفی خواهد داشت: از دیدگاه لغت، منظور از جنس، هر قسمی از هر چیز، انسان یا پرنده است (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۶، ص. ۵۵؛ صاحب بن العباد، ۱۴۱۴ق، ج ۷، ص ۱۵). المنجد به عنوان مثال می گوید: «شتر جنسی از چارپایان است.» (معلوف، بی تا، ص. ۱۰۵) یا چهارپا جنسی از حیوانات است؛ بنابراین، جنس در این معنا، اعم از نوع و جنس منطقی است، زیرا از دیدگاه منطق، جنس، حقیقت کلی (ذاتی) مشترک بین جزئی هایی است که از لحاظ حقیقت متکثر هستند (انواع) که در پاسخ به چیستی آن جزئیات بیان می شود (مظفر، بی تا، ج ۱، ص. ۸۷). بنابراین تعریف، حیوانیت، حقیقت کلی است که مشترک میان انسان و دیگر ماهیات حیوانی مانند اسب و... است و جنس شمرده می شود. این معنا در منطق، قسیم نوع و فصل است. اما آنچه به عنوان هم جنس بودن در اینجا مدنظر است معنای عرفی آن است. از دیدگاه عرف، هم جنس یعنی دو چیز مشابه بنابراین، از دیدگاه عرف، انسان و حیوان هم جنس نیستند، اگرچه از دیدگاه منطق، انسان، زیرمجموعه و هم جنس با حیوان است؛ بنابراین از دیدگاه عرف، ممکن است این گونه بیان شود که صرفاً تطابق در صنف یک نوع خاص، هم جنس به شمار می آیند. صنف از دیدگاه منطق هر کلی ذاتی است که با عرض خاص مقید گردد؛ بنابراین، زن و مرد بودن از اصناف انسان است. یا شاعر یا کاتب بودن، از دیگر اصناف انسان به شمار می رود (مظفر، بی تا، ج ۱، ص. ۱۳۴)؛ اما این معنا نیز مدنظر عرف نیست بلکه، همین که چیزی مصداق عنوان شود را به عنوان هم جنس می شمارد. مثلاً انواع گندم یا برنج همه در تحت عنوان گندم یا برنج هستند اگرچه از حیث مرغوبیت و صفات متمایز باشند. از این رو، معامله انواع گندم با یکدیگر به همراه با زیاده، معامله ربوی و باطل است. نجفی در جواهرالکلام می گوید: «غیر واحدی از علما تصریح کرده اند که مقصود از هم جنس در نص و فتوی، حقیقت نوعیه است که در منطق به آن نوع می گویند و در لغت به آن جنس می گویند، اما محقق کرکی در جامع المقاصد اعتراف کرده است به اینکه پی بردن به این معنا، سخت و موجب عسر است؛ زیرا رسیدن به شناخت ذاتیات به گونه ای که میان جنس،

نوع، صنف و فرد، فرق قائل شویم به گونه‌ای که اطمینان حاصل شود، مشکل است؛ بنابراین در سرائر، تذکره، تحریر و دروس و لمعه هر دو چیزی که لفظ خاصی بر آن‌ها قابل صدق باشد هم جنس هستند مانند گندم.» (نجفی، بی‌تا، ج ۲۳، ص. ۳۳۸). دیدگاه دیگری در شرط هم جنس بودن عوضین که در برخی پژوهش‌های اخیر بدان پرداخته شده، توجه به روایاتی است که در آن لفظ مثل به کار رفته است. به عنوان نمونه، از امام صادق (ع) نقل شده است: «كُلُّ شَيْءٍ يُكَالُ أَوْ يُوزَنُ فَلَا يَصْلُحُ مِثْلَيْنِ يَمْتَلِ إِذَا كَانَ مِنْ جِنْسٍ وَاحِدٍ» (طوسی، ۱۳۶۵، ج ۷، ص. ۱۱۹). هر چیزی که وزنی یا کیلی باشد، زمانی که از جنس واحد باشند، معامله دو مثل به یک مثل آن صحیح نیست. برداشتی که برخی از محققین از واژه مثل در این روایت داشته‌اند آن است که غرض از بطلان معامله دو جنس واحد، دو جنس واحدی است که از نظر قیمت نیز یکسان باشد و مثل هم باشند. از این رو به طور مثال، معامله برنج ایرانی با برنج هندی به همراه زیاده اشکالی ندارد، زیرا این دو اگرچه جنس واحدی دارند اما از نظر کیفیت و ارزش، ارزش متفاوتی دارند (علی اکبری بابوکانی، قانع و حبیب‌اللهی، ۱۳۹۸، ص. ۹۸). برداشت این معنا از روایات با آنچه از حکمت ربای معاوضی از امام رضا (ع) بیان شد و آن را معامله‌ای سلفی دانست که در مقابل دو درهم، یک درهم پرداخت شود، سازگار است (حرعاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۲، ص. ۴۲۵)؛ و همچنین با حکمت حریم بودن ربای معاملی برای ربای قرضی نیز سازگار است، زیرا در این نوع از معاملات یعنی جنس مرغوب با جنس غیر مرغوب به صورت نقد، مشکلی از نظر ربای قرضی به وجود نمی‌آید؛ اما در صورتی که همین معامله به صورت نسیه صورت گیرد، به نوعی قرض به شکل معامله نسیه انجام شده است، یعنی صرفاً شکل کار به صورت معامله است، اما در حقیقت، قرض ربوی صورت پذیرفته است.

ب) کیلی یا وزنی بودن: آنچه به مشهور فقهای امامیه نسبت داده شده آن است که ربای معاملی در اشیائی که با کیل یا وزن معامله می‌شود، محقق می‌گردد اما در معدودات، ربای معاملی وجود ندارد و فروش به زیاده جایز است (نجفی، بی‌تا، ج ۲۳، ص. ۳۵۸). به گونه‌ای که حتی برخی علمای شیعه ادعای اجماع کرده‌اند که در غیر از وزنی و کیلی‌ها، ربا وجود ندارد (ابن ادریس حلی، ۱۳۸۷، ج ۱۰، ص. ۳۵۵)؛ اما علامه حلی

(۱۴۱۴ق) در تذکره کیلی یا وزنی بودن عین را شرطی دانسته که فقهای امامیه بر آن اجماع دارند، اما وجود ربا در معدودات از دیدگاه او اختلافی است (حلی، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص. ۱۳۶). مستند کسانی که ربا در غیر کیلی و وزنی‌ها را جایز می‌دانند، روایتی است از امام صادق(ع) که فرمود: «لَا يَكُونُ الرَّبَا إِلَّا فِيمَا يُكَالُ أَوْ يُوزَنُ» (کلینی، ۱۳۶۳، ج ۵، ص. ۱۴۶). علامه مجلسی (۱۴۰۶ق) در شرح این روایت آورده است: «این روایت دلالت می‌کند بر فساد قول برخی از علما در حرمت ربا در معدودات به‌طور مطلق و برخی دیگر که در صورت معامله نسیه قائل به حرمت شده‌اند.» (مجلسی، ۱۴۰۶ق، ج ۱۰، ص. ۴۸۷). سلار دیلمی (۱۴۰۴ق) در المراسم و شیخ مفید (۱۴۱۰ق) در مقنعه، معدودات را نیز شامل حکم ربای معاملی دانسته‌اند (سلار دیلمی، ۱۴۰۴ق، ص. ۱۷۹؛ مفید، ۱۴۱۰ق، ص. ۶۰۴). وجود ربای معاملی در معدودات، با حکمت بیان‌شده که جلوگیری از ورود به ربای قرضی است، نیز سازگار است؛ اما در قانون مجازات اسلامی ایران، ماده ۵۹۵ کتاب تعزیرات و مجازات‌های بازدارنده، مطابق نظر مشهور فقهای شیعه، صرفاً مکیل و موزون بودن، جزو شرایط تحقق ربای معاملی در نظر گرفته شده است.^۱ از این‌رو در این مقاله با توجه به نظر مشهور فقها و همچنین آنچه در قانون مجازات اسلامی جرم‌انگاری شده است، به بررسی حکم ربای معاملی خواهیم پرداخت.

۲-۳. ربای معاملی در معاملات

از منظری دیگر تمام اندیشمندان شیعه متفق هستند که ربای معاملی در بیع وجود دارد، اما انحصار ربای معاملی در بیع مورد اتفاق نیست. از این‌رو، برخی از علمای شیعه به دلیل اطلاق آیات حرمت ربا، دیگر معاوضات از جمله صلح را مشمول ادله حرمت ربا دانسته‌اند (عاملی، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص. ۱۸۰). علامه حلی (۱۴۱۳ق) در قواعد معتقد است ربای معاملی صرفاً مختص بیع است (حلی، ۱۴۱۳ق، ج ۲، ص. ۶۰). ابن ادریس حلی (۱۴۱۰ق) در سرائر نیز ربای معاملی را بیع هم‌جنس از مبیع وزنی و کیلی به‌طوری‌که یکی از ثمن و مثنی بیشتر باشد، تعریف کرده است (ابن ادریس حلی، ۱۴۱۰ق، ج ۲، ص. ۲۵۳)؛

بنابراین از دیدگاه او، ربای معاملی صرفاً در بیع جاری است؛ اما صاحب عروه، این دیدگاه را مخالف با روایات باب ربا دانسته که نسبت به تمام معاوضات، عمومیت دارند (یزدی، ۱۴۲۱ق، ج ۶، ص. ۱۷). نظر اخیر به عنوان نظر مشهور مورد پذیرش قرار گرفته است (نجفی، بی تا، ج ۲۳، ص. ۳۳۶) و در نزد برخی فقهای معاصر نیز، نظر اخیر مورد قبول واقع شده است (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۲، ص. ۱۵۵). با توجه به شهرت وجود ربای معاملی در تمام معاوضات بالأخص در میان فقهای معاصر و همچنین جرم‌انگاری ربای معاملی در تمام معاوضات اعم از بیع، صلح و... در ماده ۵۹۵ کتاب تعزیرات قانون مجازات اسلامی جمهوری اسلامی ایران، آنچه در این مقاله مورد بررسی قرار می‌گیرد، ربای معاملی در معاوضات بیت‌کوین به طور کلی خواهد بود. یکی از خصوصیات معاوضه، مال بودن طرفین معاوضه است، اعم از اینکه این مال عین شخصی یا کلی در معین یا کلی فی‌الذمه، منفعت و حتی حق قابل انتقال باشد. از این رو، ابتدا به ماهیت مال و ارزش از دیدگاه اندیشمندان اسلامی خواهیم پرداخت.

۳. ماهیت ارزش و مالیت از دیدگاه اندیشمندان اسلامی

بحث مالیت و ارزشمندی اشیاء در مباحث فقها و اندیشمندان اسلامی، در ذیل مباحث معاملات و به طور خاص بیع مطرح شده است و با توجه به تعریف بیان شده از بیع، به توضیح خصوصیات اشیایی که قابل معامله هستند پرداخته‌اند. صاحب‌جواهر در شرط ملکیت مبیع می‌گوید چیزی می‌تواند مملوک باشد که منفعت قابل اعتنا داشته باشد لذا حیواناتی چون کرم و صوصک که منفعت قابل اعتنا ندارد، در ملکیت فرد قرار نمی‌گیرد (نجفی، بی تا، ج ۲۲، ص. ۳۴۳). شیخ انصاری (۱۴۱۵ق) در مکاسب در تعریف مالیت می‌گوید: آنچه نزد عقلاً منفعتی داشته باشد که مورد قصد آن‌ها قرار گیرد و همچنین نزد شارع نیز آن منفعت حلال باشد (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص. ۹)؛ ایشان در ادامه از وجود منفعت به مالیت عرفی و از حلیت شرعی به مالیت شرعی تعبیر می‌کند. امام خمینی (ره) (۱۳۹۲-ب) در کتاب بیع، اعتبار مالیت در اشیاء را به دلیل رغبت افراد به آن می‌داند و در نتیجه افراد ممکن است به دلیل عدم وجود خاصیت و نفع برای شیء برای آن ارزشی قائل نباشند یا به دلیل کثرت آن شیء که موجب بی‌ارزش شدن آن شود، افراد به آن رغبت

نداشته باشند؛ در نتیجه رغبت افراد، تابع خواص اشیاء است (موسوی خمینی، ۱۳۹۲-ب، ج ۱، ص. ۴۹۳).

بنابراین، آنچه می‌توان به‌عنوان جمع‌بندی این تعاریف دریافت آن است که مالیت یک رابطه دوسویه بین انسان و شیء است که به خاطر خصوصیتی که در شیء وجود دارد و احساس نیازی که انسان به آن شیء در خود می‌یابد، این رابطه شکل می‌گیرد؛ بنابراین، یوسفی (۱۳۷۷) به‌عنوان نظریه تلفیق مالیت را مفهومی انتزاعی می‌داند که بنابر آن، مال هر آن چیزی است که در نظر عرف و عقلا مطلوبیت داشته، در نتیجه برای آن تقاضا ایجاد گردد و از صفت کمیابی نسبی نیز برخوردار باشد (یوسفی، ۱۳۷۷، ص. ۱۲۰). شهید مطهری (۱۳۹۲) نیز صفت مالیت را نه یک امر اعتباری محض یا ذاتی شیء بلکه حاصل انتزاع این صفت از رابطه شیء با انسان می‌داند (مطهری، ۱۳۹۲، ص. ۱۱۶).

۳-۱. بررسی ماهیت پول براساس نظریات اندیشمندان

در میان اندیشه‌های اقتصاددان‌های غربی، سه دیدگاه عمده درباره ماهیت پول وجود دارد. دیدگاه متالیسم یا کالایی بودن پول که در مقابل دیدگاه چارتالیزم قرار می‌گیرد. در دیدگاه پول کالایی، ارزش پول قبل از آنکه به‌عنوان واسطه مبادله در نظر گرفته شود، به دلیل ارزش ذاتی کالایی آن است. در حقیقت در این دیدگاه، بازاری‌ترین کالا، نقش پول و واسطه مبادله را برعهده می‌گیرد (Menger, 2009, p. 45). طلا، نقره و دیگر کالاهایی که در میان جوامع به‌عنوان واسطه مبادله قرار گرفت، در این رویکرد توضیح داده می‌شوند. مهم‌ترین مشخصه نظریه کالایی یا فلزگرایی، آن است که پول کالایی مشابه دیگر کالاهاست و تحت تحولات تاریخی، تبدیل به واسطه مبادله شده است. سبجانی و درودیان مهم‌ترین ایرادی که بر نظریه کالایی بودن پول وارد می‌کنند، عدم توان تبیین پول‌های جدید با این مدل است؛ زیرا در قرن بیستم علاوه بر اینکه پول ظاهر کالایی خود را از دست داد، به‌عنوان رسیدی که پشتوانه کالایی داشته باشد نیز مطرح نبود (سبجانی و درودیان، ۱۳۹۴، ص. ۱۱۷).

اما در رویکرد چارتالیزم، ارزش پول به دلیل ماهیت قانونی آن است. چارتا در حقیقت به معنای توکن، بلیط و... است که هیچ ارزش ذاتی ندارد. ناپ (۱۹۲۴م) به‌عنوان نماینده

این رویکرد، اگرچه کالایی بودن پول در دوره‌های ابتدایی را می‌پذیرد، اما با گسترش اسکناس، او ارزش پول‌های کاغذی را نتیجه اعتبار دولت‌ها و ارزش‌دهی آن‌ها می‌داند، زیرا دولت‌ها مالیات و بدهی خود را از این پول‌ها می‌گیرند (Knapp, 1924, pp. 15-32).

در مقابل رویکرد چارنالیسم و کالایی بودن پول، رویکرد دیگری وجود دارد که ارزش پول صرفاً به دلیل مقبولیت اجتماعی آن برای استفاده به عنوان وسیله مبادله است و این مقبولیت صرفاً ناشی از اعتبار دولت نیست. از دیدگاه اینگهام، جامعه‌شناس اجتماعی، پول یک رابطه اجتماعی است (Ingham, 1996). شهید مطهری (۱۳۹۲) نیز در نظام اقتصادی اسلام، تمایز میان پول کالایی و اسکناس را صرفاً جنبه اعتباری آن می‌داند و اعتباری بودن اسکناس را به دلیل احتیاج مردم به یک واسطه مبادله و نمایشگر ارزش اشیاء می‌داند (مطهری، ۱۳۹۲، ص. ۱۱۶).

در این رویکرد، مقبولیت پول، نتیجه شکل‌گیری اعتماد اجتماعی است که گاه ارزش نتیجه اعتماد به یک نهاد ثالث مانند دولت یا بانک است و یا نتیجه اعتمادهای متقابل درون بستر اجتماعی است. در این نگاه، پول به نوعی IOU یعنی من به تو بدهکارم است؛ یعنی خریدار می‌پذیرد در آینده خدمت یا کالای تولیدشده به وسیله خود را به فروشنده کالا، ارائه دهد. این معنا از ماهیت پول را می‌توان در تعریف بانک انگلیس از پول مدرن مشاهده کرد (McLeay, Radia & Thomas, 2014, p. 4).

اینس^۱ (۱۹۱۴م) برای اولین بار نظریه اعتبار را در مقاله نظریه اعتبار پول در مجله بانکداری این گونه توضیح داده است: «خرید و فروش، مبادله یک کالا با اعتبار است. نتیجه این نظریه آن خواهد بود که ارزش اعتبار یا پول به ارزش هیچ فلزی بستگی ندارد. بلکه به حقی که طلبکار برای «پرداخت» به دست می‌آورد، یعنی به رضایت او نسبت به اعتبار بستگی دارد و همچنین بستگی به تعهدی دارد که بدهکار نسبت به پرداخت بدهی خود دارد و در مقابل بستگی دارد به نوع توافق بدهکار نسبت به ابراء ذمه خود با تبادل بدهی خود با اعتباری است که طلبکار دارد که منوط به رضایت و پذیرش طلبکار است.» (Innes, 1914, p. 152). این ساختار نتیجه شکل‌گیری اعتمادهای افراد مختلف به

1. Innes

یکدیگر است، به گونه‌ای که هیچ واسطه‌ای همچون دولت یا بانک در این ساختار وجود ندارد، بلکه افراد، سندهای بدهی یکدیگر را به دلیل اعتماد به حلقه‌های میانی، تبادل می‌کنند (McLeay, Radia & Thomas, 2014, p. 4). از این رو، زیمل (۱۳۹۷) اشاره کرده است که نهاد پول بدون اعتماد فرومی‌ریزد و در حقیقت یک جامعه اقتصادی نیاز به یک باور اجتماعی شبه‌مذهبی^۱ دارد (زیمل، ۱۳۹۷، ص. ۱۷۸).

در این معنا، قبول سند بدهی هر فرد، به دلیل رابطه دوستی و اعتمادی است که بین طرفین یا وجود واسطه‌های مورد اعتماد وجود دارد، اما در یک ساختار پیچیده‌تر که افراد ناشناس با یکدیگر به مبادله می‌پردازند، باید سندی مورد تبادل قرار گیرد که مورد اعتماد طرفین باشد، از این رو، سند بدهی بانک‌ها یا دولت‌ها که مورد توافق طرفین است، تبادل می‌گردد.

پس در این ساختار، وام یا اسکناس، هیچ گونه پشتوانه کالایی نخواهد داشت و صرفاً یک سند بدهی از کالا و خدماتی است که در آینده، دولت‌ها و بانک‌ها آن را تضمین می‌کنند. ماهیت سیستم شرح داده شده، ساختاری متمرکز دارد که نتیجه اعتماد به دولت‌هاست؛ اما با ظهور ارزهای مجازی، این ساختار متمرکز مبتنی بر اعتماد به دولت و بانک، تبدیل به ساختاری غیرمتمرکز مبتنی بر اعتماد به کلیت ساختار رمزارزها شد. از این رو، گاهی پول به عنوان یک حواله که نام تأدیه کننده از روی آن حذف شده است، یا سند بدهی از کل جامعه تبیین شده است (سبحانی و درودیان، ۱۳۹۴، ص. ۱۱۸).

۴. بررسی ماهیت رمزارزها، کالا یا اعتبار

رمزارزها و به طور خاص بیت‌کوین در نگاه اولیه یک سیستم ایجاد پول و نظارت بر تراکنش مالی است که برخلاف سیستم‌های مبتنی بر نظارت و اعتماد بر بانک‌ها، هیچ ساختار نظارتی غیر از شبکه کاربران خود رمزارز در آن وجود ندارد. بلکه تراکنش‌ها، برای جلوگیری از تقلب و استفاده دوباره از ارز، راستی آزمایی می‌شوند^۲، این راستی آزمایی از طریق سخت‌افزارهای کاربران این رمزارزها صورت می‌گیرد^۳، هر تراکنش جدید باید ارتباط معناداری با تراکنش‌های قبلی رمزارز داشته باشد و با تأیید این

1. Social-Psychological Quasi-Religious Faith
2. Proof of Work
3. Miner

معناداری، اطلاعات تراکنش در یک بلوک جدید ذخیره می‌شود و در نتیجه تمام تراکنش‌ها در یک زنجیره بلوکی قرار می‌گیرند که به صورت توزیع شده در کل سیستم ذخیره می‌شود و هر بار فراخوانی می‌شوند. هر کاربری که بتواند، الگوریتم ارتباط میان تراکنش‌ها را حل کند، مستحق پاداشی است که نتیجه آن ایجاد رمزارز جدید و اختصاص آن به کاربر است (Nakamoto, 2008, pp. 1-9). از این رو، بیت‌کوین، ساختاری مستقل از دولت و بانک‌ها را شکل می‌دهد که ماهیتی غیرمتمرکز و اجتماعی دارد. بانک مرکزی اروپا بیت‌کوین را این گونه تعریف کرده است: بیت‌کوین به عنوان ارز مجازی شناخته شده است؛ اما در واقع این یک نشانه دیجیتالی است که می‌تواند به صورت الکترونیکی ردوبدل شود و به صورت جسمی وجود ندارد. بیت‌کوین‌ها توسط شبکه‌ای از رایانه‌ها با استفاده از رابطه‌های پیچیده ریاضی، ایجاد می‌شوند و پیگیری می‌شوند نه یک مقام یا سازمان واحد (European Central Bank, 2012). با توجه به این تعریف از بیت‌کوین، رویکرد چار탈یزم نسبت به ارزش اعتباری پول، نمی‌تواند ماهیت بیت‌کوین را توضیح دهد، زیرا بیت‌کوین هیچ وابستگی به دولت‌ها و حاکمیت ندارد. از طرفی در این تعریف تلاش شده ماهیت پولی و اعتباری رمزارز انکار شود و ماهیت کالایی به عنوان یک نشانه دیجیتال به آن داده شود. دلیل این رویکرد، سیاستی است که بانک مرکزی اروپا به دلیل ریسک‌های موجود در این ارز و عدم اطمینان و ثبات قیمتی آن، نسبت به عدم شناسایی این نشانه دیجیتالی به عنوان پول دارد.

نظریه کالا بودن بیت‌کوین به عنوان کالای دیجیتال، در میان گروهی از اندیشمندان، مورد توجه قرار گرفته است. روتا و پارانا^۱ (۲۰۲۲)، با توجه به ماهیت استخراجی ارز دیجیتال و به دلیل استفاده آن از منابع انرژی، تلاش کرده‌اند بیت‌کوین را با توجه به تفکر مارکس که ارزش را بر مبنای عنصر کار، تعریف کرده است، به عنوان کالا تعریف کنند (Rotta & Parana, 2022, p. 1). گرف^۲ (۲۰۱۴م) نیز، بیت‌کوین را به عنوان یک کالای دیجیتال معرفی می‌کند که همانند طلا و ... ممکن است به عنوان واسطه انتقال استفاده شود (Graf, 2014, p. 55).

1. Rotta & Parana
2. Graf

کالایی که به دلیل قابلیت‌های انتقال کم‌هزینه و ناشناس (به دلیل ماهیت هم‌تا به هم‌تا بودن بیت‌کوین) در فضای اینترنت و همچنین پشتوانه شرکت‌های بزرگی که در این رمزارز سرمایه‌گذاری کرده‌اند و مبادله با این رمزارز برای ارائه خدمات را پذیرفته‌اند، مسیر خود را از سیاست‌های دولتی جداساخت و به‌عنوان کالای مورد تبادل از دیدگاه عقلاً به‌حساب آمد. باثور، هونگ و لی^۱ (۲۰۱۸م)، بیت‌کوین را چیزی مابین ارز کالایی و اعتباری می‌داند: بیت‌کوین ترکیبی از پول کالایی و اعتباری است. بیت‌کوین از لحاظ طراحی کمیاب است، یعنی کمبود آن توسط یک قاعده اتوماتیک و قطعی تعیین می‌شود که توسط معادن رقابتی شبیه اما نه یکسان با پول کالایی (مانند طلا) انجام می‌شود اما ارزش آن با پول اعتباری بهتر توصیف می‌شود؛ زیرا بیت‌کوین هیچ ارزش «ذاتی» ندارد. یکی دیگر از شباهت‌های مهم بیت‌کوین با طلا عدم تمرکز آن است. با این حال، نبود ریسک طرف مقابل^۲ برای طلا با شبکه پرداخت هم‌تا به هم‌تا بیت‌کوین مطابقت ندارد (Baur & Hong & Lee, 2018, p. 180).

از دیدگاه اندیشمندان اسلامی، برخلاف دیگر کالاهایی که به‌عنوان پول در طول تاریخ استفاده شده‌اند که علاوه بر ارزش مبادله‌ای، دارای ارزش ذاتی یعنی منفعتی غیر از پول بودن، نیز در نزد مردم بوده‌اند مانند طلا و... این نوع از پول را نمی‌توان به این شکل، کالا نامید؛ زیرا این نوع پول، تنها نمایشگر ارزش است و منفعتی جز نمایشگر بودن و واسطه بودن ندارد. از این رو، به رویکرد اعتبار اجتماعی نسبت به پول که ارزش آن به خاطر اعتبار عقلاست، نزدیک می‌شود. این رویکرد به ارزش، با توجه به ماهیت اجتماعی آن، همسو با دیدگاهی است که بیت‌کوین را به‌عنوان یک رابطه اجتماعی متقابل^۳ تعریف می‌کند؛ زیرا آنچه بیت‌کوین را از دیگر پول‌های اعتباری متمایز می‌کند، عدم وجود ناشر معتبر در این ساختار است و در حقیقت این ساختار، کاملاً یک ساختار اجتماعی است که براساس مقبولیت اجتماعی گسترش یافته است، ساختاری که گسترش آن را می‌توان با مدل بیان‌شده در پول‌های غیرمتمرکز یعنی بدهی‌های متقابل (IOU) یا به‌عنوان اعتبار جامعه بیت‌کوین توضیح داد، یعنی اسناد بدهی مورد ضمانت معنوی افراد در ساختار

1. Baur & Hong & Lee

2. Counter-Party Risk

3. Mutual Infrastructure

بیت‌کوین است که در یک سیستم پیچیده مورد تبادل قرار می‌گیرد. ثبات و استمرار این ساختار اجتماعی در حقیقت با حضور هر گره^۱ و استخراج‌کننده‌ها، تضمین می‌شود، زیرا این استخراج‌کننده‌ها هستند که تبادلات مالی در بستر ساختار بیت‌کوین را صحت‌سنجی می‌کنند و در نتیجه تبادلات بدون حضور استخراج‌کننده‌ها امکان‌پذیر نیست. در این دیدگاه، آنچه اهمیت دارد، برخلاف نگاه کالایی که ارزش موضوعیت داشت، ساختار اهمیت دارد که یک جامعه را پدید می‌آورد (Swartz, 2018, p. 632). این ساختار بیت‌کوین است که به دلیل مقبولیت اجتماعی، نقدشوندگی سند بدهی (IOU) افراد را تضمین می‌کند. رمزارز در حقیقت به‌نوعی اعتبار بخشیدن به افراد است که در نتیجه آن، سند بدهی افراد مقبولیت عام پیدا می‌کند؛ یعنی سند بدهی که برچسب یا مهر بیت‌کوین بر آن خورده باشد، موردپذیرش قرار می‌گیرد.

۵. بررسی حکم ربا با توجه به ماهیت‌های گوناگون بیت‌کوین

با توجه به دو ماهیت مختلف بیان‌شده درباره بیت‌کوین، یعنی کالا یا اعتباری بودن، به بررسی احکام فقهی ربا در خرید و فروش آن می‌پردازیم.

۵-۱. بررسی حکم ربا در بیت‌کوین بر مبنای ماهیت کالایی رمزارز

در صورت نگاه کالایی به رمزارزها، باید آن را نشانه‌ای دیجیتالی دانست که حاصل حل معادله‌های ریاضی است. مالیت این‌گونه کالا با توجه تعاریفی که ارائه شد، باید به دلایلی عقلایی باشد که افراد را به سمت چنین ارزی ترغیب می‌کند. به‌نظر می‌رسد، آنچه به‌عنوان غرض عقلایی در سرمایه‌گذاری در این ارز، مطرح است، سودآوری و رشد زیاد چنین کالایی در بازه‌های کوتاه‌مدت و همچنین پیش‌بینی تبدیل‌شدن این ساختار ارزی به‌عنوان پول مرجع بین‌المللی است که افراد برای حفظ ارزش اموال و کسب سود، بدان روی آوردند. از این رو، بیع چنین کالایی، مبتنی بر قواعد فقهی، صحیح است. با توجه به این فهم از بیت‌کوین، باید به بررسی ربا در صورت قرض چنین کالایی و همچنین ربای معاملی در صورت تبادل این کالا پرداخت.

ربای قرضی: با توجه به آنچه در تعریف ربای قرضی بیان شد، قرض دادن هر نوع کالایی با قصد گرفتن زیاده، حرام است. از این رو، بیت‌کوبین نیز از این قاعده مستثنا نیست و در صورتی که آن را کالایی همچون دیگر کالاها بنگریم، قرض دادن آن با قصد گرفتن بیش از آن، حرام خواهد بود.

مبادله بیت‌کوبین با بیت‌کوبین: به عنوان مثال تبادل یک بیت‌کوبین در مقابل ۱.۵ بیت‌کوبین را می‌توان در این بخش توضیح داد. بررسی ربوی شدن چنین معامله‌ای از آن جهت که دو شیء هم‌جنس با یکدیگر تبادل می‌شوند، امکان‌پذیر است، اما با توجه به دیدگاه مشهور فقهای شیعه که ربای معاملی صرفاً در مکیل و موزون، تصویر دارد، بیت‌کوبین به دلیل ماهیت غیر کیلی و وزنی بودن آن، مسأله ربوی شدن معاوضه در آن تصویر ندارد. علاوه بر آن، براساس دیدگاه برخی علمای شیعه که بیع نسیه معدودات را به دلیل وجود غرض فرار از ربای قرضی حرام می‌دانند، در صورت خرید و فروش بیت‌کوبین به صورت نسیه همراه با زیاده یعنی فروش یک بیت‌کوبین در مقابل ۱.۵ بیت‌کوبین که خریدار آن را یک ماه بعد تحویل دهد، حرام خواهد بود، ولی نسبت به اصل قرض باطل نخواهد بود (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۲، ج ۲، ص. ۳۳۴).

معاوضه بیت‌کوبین با دیگر واحدهای پولی: با نگاه کالایی به بیت‌کوبین، خرید و فروش آن هیچ تفاوتی با دیگر کالاها ندارد، یعنی تبادل کالا با پول با چنین تصویری از معامله، هیچ محلی برای تصویر ربای معاملی به وجود نمی‌آید.

۲-۵. بررسی حکم ربا در بیت‌کوبین بر مبنای ماهیت اعتباری رمزارز

ربای قرضی: از منظر ماهیت اعتباری، بیت‌کوبین صرفاً حاکی از کالا یا خدماتی است که ارزش مشخصی دارد و تعهد شده است که در مقابل آن پرداخت شود. از نگاه فقهی در صورتی که خدمات و کالای قرض داده شده، مثلی باشند، مثل آن و در صورت قیمی بودن، باید قیمت آن بازپرداخت شود (عاملی، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص. ۱۵)؛ اما با توجه به نامعلوم بودن این کالا و خدمات و عدم تحقق قبض به عنوان شرط قرض، می‌توان از نگاه

عرفی، بیت‌کوین را مانند چک، حاکی از ارزش دلاری آن دانست.^۱ زیرا از نگاه عرف کاربران، این رمزارش‌ها، صرفاً حاکی از ارزش دلاری است نه کالا و خدمات نامعلوم؛ بنابراین، قرض دادن بیت‌کوین، قرض دادن میزان دلاری است که بیت‌کوین حاکی از آن است و عرف با توجه به یقین به نقدشوندگی، قبض بیت‌کوین را همان قبض ارزش دلاری آن می‌داند (حسینی خامنه‌ای، ۱۳۸۵، ص. ۵۱۲). از این جهت، در زمان بازپرداخت قرض با توجه به فتوای علمای شیعه نسبت به قرض پول، باید همان ارزش اولیه دلاری آن، پرداخت شود و درخواست زیاده، جایز نخواهد بود (مکارم شیرازی، ۱۴۰۲-الف؛ حسینی سیستانی، ۱۴۴۳ق، ج ۳، ص. ۴۳۳).

۶. ربای معاملی در تبادل بیت‌کوین

در صورتی که بیت‌کوین و به‌طور کلی پول‌های دیجیتال به‌عنوان اعتبار باشد، آن‌گونه که در تعاریف پول غیرمتمرکز بیان شد، بیت‌کوین صرفاً سند بدهی فرد است که موردپذیرش و ضمانت ساختار و جامعه پذیرنده بیت‌کوین قرار می‌گیرد. در این صورت معامله بیت‌کوین، معامله‌ای است که در یک‌طرف، فردی که طلبکار است، سند بدهی خود را در مقابل سند بدهی دیگری مثلاً اسکناس به‌عنوان سند بدهی دولت یا اعتبار بانک، یا دیگر رمزارزها، به‌عنوان سند بدهی از ساختار پولی دیگر، مبادله می‌کند، یا در مقابل پرداخت سند بدهی، کالا یا خدمات دریافت می‌کند.

تصویری که می‌توان از معامله بیت‌کوین ارائه داد، مقایسه آن با خریدوفروش چک در کلام فقها است، زیرا چک از دیدگاه فقهی، نوعی سند بدهی است (تبریزی، ۱۳۹۱، ج ۱، ص. ۵۵۸).

تفاوتی که میان سند بدهی چک با رمزارز وجود دارد آن است که چک، بعد از رجوع به بانک و دریافت مبلغ آن، سندیت خود را از دست می‌دهد، اما رمزارز، پس از دریافت

۱. باید به این نکته دقت شود که در دنیای ارزهای دیجیتال، برخی دارای پشتوانه هستند (Stable Coins) و منتشر کننده آن متعهد است، در قبال هر تعداد ارز دیجیتال منتشر شده، به میزان مشخصی کالا یا پول ذخیره کند. به‌طور مثال ارز دیجیتال تتر (Tether) توکنی است که دارای پشتوانه دلار است و صرافی BitFinex مدعی است به ازای هر تتر منتشر شده، یک دلار در بانک‌های آمریکا ذخیره می‌کند؛ اما بیت‌کوین به‌عنوان یک ارز بدون پشتوانه صرفاً از دیدگاه عرف، اعتباری است حاکی از ارزش دلاری آن و افراد متعهد به پرداخت آن هستند.

خدمات از یکی از افراد درون ساختار آن، هنوز قابل معامله است؛ بنابراین باید آن را به نوعی همگون با خرید و فروش چک به فرد ثالث یا ضمانت چک از طرف شخص ثالث دانست که در نتیجه آن، گردش بیت کوین بین افراد، توجیه پذیر شود.

از منظر خرید و فروش چک به شخص ثالث، دیدگاه مشهور فقهای معاصر آن است که فروش چک در صورتی که بدهی، صوری نباشد، به شخص ثالث به صورت نقدی، به قیمت کمتر یا به میزان بدهی جایز است (خویی، ۱۴۲۲ق، ص. ۵۶۹؛ حسینی خامنه ای، ۱۳۹۳؛ مکارم شیرازی، ۱۴۰۲-ب) البته آیت الله مکارم شیرازی حتی با توجه به برخی اغراض عرفی همچون ترجیح نگهداری چک در مقابل پول نقد در مواردی که نگهداری خطر دارد، خرید و فروش چک به قیمت بالاتر از مبلغ مندرج در چک را جایز دانسته اند. (مکارم شیرازی، ۱۴۰۲-ب) این رویکرد آیت الله مکارم شیرازی نسبت به جواز خرید و فروش چک به مبلغ بیشتر، در حقیقت بازگشت به رویکرد کالایی نسبت به چک است؛ یعنی ماهیت چک برای خریدار، منفعت عقلایی دارد، نه بدهی که چک حاکی از آن است. از این رو، در خرید چک به قیمت بیشتر، نمی تواند ربای معاملی تصویر شود، زیرا چک به عنوان یک کالا، شرایط تحقق ربای معاملی یعنی معامله دو شیء از یک جنس را ندارد؛ اما در فروش چک به مقدار کمتر با وجود اینکه، این معامله از دیدگاه ربای معاملی، معامله هم جنس با زیاده است، می توان دلیل جواز آن از دیدگاه فقها را با توجه به مبنای مشهور دانست که ربای معاملی صرفاً در مکیل و موزون قابل تصویر است و در معدودات، ربا معنا ندارد؛ اما در صورتی که غرض از فروش به کمتر، معامله نسبه پول به همراه زیاده باشد که عملاً راهی برای فرار از ربای قرضی است، این معامله جایز نیست (مکارم شیرازی، ۱۳۸۳، ص. ۱۰۴).

با این توصیف، در صورتی که بیت کوین را سند بدهی فرد بدانیم، خرید و فروش آن به مبلغ کمتر یا بیشتر بستگی به غرض طرفین معامله دارد. در صورتی که غرض طرفین معامله، منفعتی باشد که در نگهداری سند بدهی بیت کوین است، بازگشت این مطلب به رویکرد کالایی به بیت کوین است و از این رو، تبادل آن مصداق معامله ربوی نخواهد بود، زیرا شرط هم جنس بودن در آن وجود ندارد؛ اما در صورتی که قصد طرفین خرید و فروش کالا یا خدماتی باشد که بیت کوین حاکی از بدهی این کالا یا خدمات است، برخلاف

چک که سند بدهی از پول دولتی است، بیت‌کوین، حاکی از کل کالاها و خدمات‌هایی است که در مقابل آن قابل ارائه است. ازاین‌رو در صورت بیع بودن چنین معامله‌ای، به دلیل نامعلوم بودن نوع کالا، اساساً صحت چنین معامله‌ای به دلیل وجود غرر محل اشکال است؛ اما می‌توان چنین معاوضه‌ای را به صورت صلح صورت‌بندی کرد که وجود غرر در چنین معامله‌ای از دیدگاه مشهور فقها، به صحت آن خللی وارد نمی‌کند (حلی، ۱۴۰۹ق، ج ۲، ص ۳۶۷؛ حسینی خامنه‌ای، ۱۳۹۲، ص ۲۰۸) که در این صورت، نمی‌توان ربوی شدن معامله را اثبات کرد، چون عوض و معوض از نظر کیلی و وزنی بودن یا نبودن، نامعلوم هستند و نمی‌توان شرایط ربا را در آن جستجو کرد؛ اما از منظر عرف جوامع و کاربران، می‌توان بیت‌کوین را سند بدهی حاکی از ارزش دلاری آن به عنوان پول رایج جهانی دانست یا حداقل حاکی از خدماتی دانست که اگرچه نوع آن نامعلوم است اما ارزش این خدمات برای طرفین معلوم است، یعنی کسی که بیت‌کوین را پرداخت می‌کند، متعهد می‌شود، خدمتی به ارزش مثلاً ۱۰۰۰ دلار ارائه دهد، زیرا عرف، ارزش بیت‌کوین را با توجه به ارزش دلار، قیمت‌گذاری می‌کند. در تصویر اول، اگر بیت‌کوین با توجه به نگاه معامله‌گران، حاکی از ارزش دلاری آن بدانیم، در تبادلات بیت‌کوین در مقابل دلار یا بیت‌کوین در مقابل بیت‌کوین، از نگاه مشهور فقها، به دلیل عدم وجود شرط کیل و وزن در بیت‌کوین، ربا تصویر ندارد؛ اما در صورتی که بیت‌کوین را حاکی از خدمات نامعلوم دانستیم که صرفاً ارزش آن برای طرفین مشخص است، تصویر ربای معاملی ممکن نیست، زیرا نوع کالا یا خدمات از نظر مشاهده‌ای یا وزنی و... بودن و همچنین از نظر همجنس بودن با کالای طرف مقابل مشخص نیست.

در نگاه دیگر، می‌توان گردش بیت‌کوین در بازار را چیزی شبیه ضمانت بدهی فرد دانست. ازاین‌رو، در صورتی که ساختار اسکناس را نوعی سند بدهی از دولت و بانک بدانیم، تبادل بیت‌کوین، به گونه‌ای مانند تبادل اسکناس در میان مردم است؛ یعنی سند بدهی از دولت، به دلیل اعتماد مردم به دریافت خدمات از بانک و دولت، مورد ضمانت و قبول اجتماعی قرار می‌گیرد یا به نوعی شبیه ساختار ضمانت چک است. این تصویرسازی از اقدام فرد در قبول بیت‌کوین به عنوان ضمانت را می‌توان در فتوایی از آیت‌الله مکارم شیرازی نسبت به چک دید. در این فتوا، در صورتی که به دلیل دوستی و

اعتماد به واسطه، اقدام به قبول چک فرد دیگر شود و در مقابل آن پول پرداخت شود، واسطه در صورت عدم انجام تعهد صاحب چک، ضامن است (مکارم شیرازی، ۱۴۲۷ق، ج ۳، ص. ۲۲۱) بنابراین، رمزارز، سند بدهی است که ساختار و مقبولیت اجتماعی، آن را تضمین کرده است^۱ و در حقیقت، گیرنده بیت کوین، با رجوع به افرادی که این بدهی را ضمانت می کنند، کالا و خدمات متناسب با آن را دریافت می کند و این چرخه تا زمانی که این ساختار بیت کوین مورد پذیرش افراد باشد، ادامه می یابد. از این جهت باید این چنین معامله ای را با قواعد عقد ضمان در فقه منطبق دانست. از دیدگاه مشهور شیعه، عقد ضمان، انتقال ذمه بدهکار به ذمه ضامن است و مضمون له، بدهی خود را فقط می تواند از ضامن طلب کند و پس از پرداخت بدهی، ضامن به مضمون عنه رجوع می کند (طوسی، ۱۴۰۸ق، ص. ۲۷۹).

در این مدل سازی فقهی از ساختار بیت کوین، همواره ریسک طرف مقابل وجود دارد، یعنی همواره ممکن است به دلیل بی اعتمادی مردم به ساختار، افراد از انجام تعهدات خود، سرباز زنند و بیت کوین، ارزش خود را از دست دهد. این ریسک، در عقد ضمان نیز وجود دارد و ممکن است مضمون عنه، از انجام تعهدات خودسر باز زند یا اعلام ورشکستگی کند و ضامن مجبور است با رجوع به دادگاه، حق خود را دریافت کند. در حقیقت، ضمانت اجرای تعهدات در بستر اجتماعی، قوه قضاییه است؛ اما در دیگر پول های اعتباری اگرچه چنین ریسکی وجود دارد، زیرا در پول های اعتباری همچون اسکناس نیز، دولت ها یا بانک با کاهش ارزش پول یا اعلام ورشکستگی به نوعی از انجام تعهدات خودسر باز می زنند و یا از بین رفتن حکومت ها و تغییر واحدهای پولی، ارزش اسکناس های قبلی را از بین ببرند؛ اما تعهدات دولت ها، ضمانت اجرایی ندارد و از این جهت در ساختار بیت کوین اگرچه امکان بی ارزش شدن و عدم اجرای تعهدات وجود دارد، اما تبادل چنین ارزهایی با وجود چنین ریسک هایی، غیرمجاز نخواهد شد.

اما سؤالی که درباره این تصویر سازی، ممکن است مورد بحث واقع شود آن است که افزایش و کاهش قیمت بیت کوین، چگونه با تصویر سازی ضمانت بدهی سازگار است، در حالی که وقتی فرد، بدهی فرد دیگری را ضمانت می کند، همواره به میزان بدهی او، این

ضمانت را انجام می‌دهد، نه چیزی بیش یا کمتر از میزان بدهی؟ در پاسخ، باید گفت، تغییر قیمت بیت‌کوین را باید در حقیقت تغییر ارزش میزان بدهی فردی دانست که این سند بدهی را پرداخت کرده است. ساختار پول‌های اعتباری همچون اسکناس و اعتبارات بانک‌ها و دولت‌ها نیز براساس نظریات پول مدرن و دیدگاه بیان‌شده از فقهای اسلامی، سند بدهی است که همواره در حال تغییر قیمت است، با این وجود هیچ اشکالی به معاملات آن‌ها در مقابل کالا وارد نشده است. در حقیقت می‌توان افزایش یا کاهش قیمت چنین اعتباراتی را هم‌ارز با کاهش یا افزایش قیمت خدماتی دانست که بدهکار، با دادن سند بدهی بیت‌کوین، متعهد به پرداخت آن در آینده بوده است. با این نگاه نسبت به افزایش و کاهش قیمت بیت‌کوین و همچنین، تصویری که در تبادل چنین ارزهایی به شکل عقد ضمان، بیان شد، تبادل چنین رمزارزهایی، مانند تبادل اسکناس به عنوان سند بدهی دولت و بانک است؛ و از این منظر، خرید و فروش چنین اسنادی، صرفاً از دیدگاه شکلی، عنوان بیع بر آن‌ها قابل استفاده است، اما در حقیقت، افراد، با دریافت این سند، خدمات و کالاهای متناسب با مبلغ بدهی را به طلبکار، می‌پردازند و امید دارند که بتوانند این سند بدهی را در آینده نقد کند. با وجود اختلاف قیمت کنونی آن با زمان دریافت سند بدهی، نمی‌توان آن را در حکم ربای معاملی دانست؛ زیرا وجود ربای معاملی، صرفاً منوط به شکل‌گیری معاوضه است، حال آنکه ضمان اگرچه از دیدگاه برخی فقها عقد است، اما ماهیت معاوضی ندارد، زیرا عقد بین ضامن و مضمون له شکل می‌گیرد و مضمون‌عنه نقشی در آن ندارد (عاملی، ۱۴۱۰ق، ص. ۱۲۰).

۷. بررسی و نظر

از مجموع دیدگاه‌هایی که نسبت به ماهیت بیت‌کوین مطرح شد، به نظر می‌رسد، با توجه به تاریخچه این رمزارز که معروف در میان اذهان است و ده هزار بیت‌کوین در مقابل دو عدد پیتزا مبادله شد، شاید نگاه اعتباری، توان توضیح بهتری نسبت به بیت‌کوین دارد، زیرا بیت‌کوین هیچ ارزش کالایی نداشت و حواله هم نبود، زیرا مقوم ماهیت حواله در فقه، وجود فرد محتال (بدهکار به حواله‌دهنده) است که در این معامله چنین فردی وجود ندارد؛ بنابراین صرفاً می‌توان آن را نوعی اعتبار در نظر گرفت که در مقابل دو پیتزا داده

شده و فرد متعهد می‌شود که در آینده در مقابل بازپرداخت بیت‌کوین، خدمت یا کالای موردنیاز طرف مقابل را تأمین کند. البته می‌توان رویکرد کالایی را با این نگاه که بیت‌کوین به‌مثابه یک اثر هنری دیجیتال برای گیرنده ارزش داشته، تقویت نمود؛ اما آنچه در ادامه معاملات در جهان قابل مشاهده است، نگاهی است که عموم معامله‌گران به این رمزارز دارند که ماهیت عرفی و عقلایی این رمزارز را مشخص می‌کند. آن‌ها بیت‌کوین را نه صرفاً یک اعتبار که حاکی از کالاها و خدمات است، بلکه برای آن ماهیتی کالایی و ارزشمند قائل هستند، زیرا این رمزارز ابزاری است که تبادلات بین‌المللی را تسهیل می‌کند و نگهداری آن منافع بیشتری نسبت به نگهداری دیگر کالاها همچون طلا و پول کشورها دارد. در حقیقت ساختار بیت‌کوین به دلیل قابلیت‌های تبادلاتی آن و کم‌بودن هزینه‌های انتقال در آن و در نتیجه گسترش روزافزون آن در جهان، این احتمال را که بتواند در آینده جایگزین پول‌های متمرکز دولت‌ها شود، تقویت می‌کند. از این رو ورود به این ساختار با خرید بیت‌کوین یا استخراج آن، برای معامله‌گران ارزش عقلایی دارد، اگرچه بخشی از این ارزش، نتیجه پیش‌بینی است که افراد نسبت به آینده پولی و ارزشمند این رمزارز داشته‌اند.

با توجه به این نگاه جدید، هرگونه قرض دادن بیت‌کوین به شرط آنکه بیش از آن دریافت گردد، ربای حرام خواهد بود. مثلاً قرض یک بیت‌کوین در مقابل دریافت ۱.۵ بیت‌کوین حرام است؛ اما افزایش یا کاهش قیمت بیت‌کوین، نمی‌تواند منجر به ربوی شدن قرض شود، زیرا آنچه قرض داده شده، بیت‌کوین است و در مقابل هم همان مقدار قرض داده‌شده دریافت شده است. همانند قرض دادن دیگر کالاها که ممکن است در طول زمان دچار کاهش یا افزایش قیمت شوند، اما این افزایش یا کاهش قیمت، چنین قرضی را ربوی نمی‌کند؛ اما از نگاه ربای معاملی، با توجه به وجود اغراض عقلایی که در ارزشمندی خود بیت‌کوین، قابل تصور است، معامله آن مانند دیگر کالاهاست و در صورت معامله با همجنس (بیت‌کوین) اگرچه از دیدگاه برخی فقهای معاصر، ربا در معدودات تصویر دارد اما با توجه به نظریه مشهور فقها، به دلیل عدم وجود ربای معاملی در معدودات، ربا قابل تصور نیست و در صورت معامله نسیه با همجنس همراه با زیاده،

به دلیل صوری بودن معامله برای فرار از ربای قرضی، زیرمجموعه ربای قرضی تقسیم‌بندی می‌شود.

نتیجه‌گیری

رمزارها و به‌طور خاص، بیت‌کوین به‌عنوان یکی از مورد توجه‌ترین ارزهای مجازی، به‌دلیل تأثیر زیاد آن بر ساختارهای پولی - مالی جهانی و کشورها، موردتوجه اندیشمندان بوده است. ازاین‌رو، بررسی مطابقت ساختار آن با فقه اسلامی نیز اندیشمندان اسلامی را به مطالعه آن ترغیب ساخته است. در این تحقیق نیز تلاش شده است احکام معاملات بیت‌کوین از منظر ربوی بودن در ضمن بررسی ماهیت و مدل‌سازی فقهی آن موردبررسی قرار گیرد و از این رهگذر نتایج زیر حاصل شد:

- از منظر ماهیت بیت‌کوین، دو دیدگاه کالایی یا اعتباری قابل تصویر است؛ اما با توجه به نگاه عرف معامله‌گران این رمزارز، ماهیت کالایی یا ترکیبی از ماهیت کالایی و اعتباری، تصویر بهتری از نگاه عرفی ارائه می‌دهد.
- از منظر کالایی، ارزش بیت‌کوین به‌دلیل کارکردهای تبادلاتی و کاهش هزینه تبادل و همچنین هزینه‌های تولید آن، توجیه‌پذیر است؛ و از منظر اعتباری، مالیت آن وابسته به مالیت کالا یا خدماتی است که این سند حاکی از آن است.
- از منظر کالایی، هرگونه قرض همراه با زیاده مثلاً قرض یک بیت‌کوین در مقابل ۱.۵ بیت‌کوین، ربا محسوب می‌شود؛ اما افزایش یا کاهش قیمت بیت‌کوین، تأثیری در ربوی شدن قرض ندارد.
- ماهیت فقهی تبادلات بیت‌کوین از منظر کالایی، خریدوفروش است و در این نگاه، در صورت تبادل بیت‌کوین با ارزهای دیگر، همانند خریدوفروش دیگر کالاها با پول است و در نتیجه ربای معاملی تصویری ندارد؛ و در صورت تبادل آن با بیت‌کوین، از دیدگاه مشهور فقهای شیعه، به دلیل عدم تصویر ربا در معدودات، ربا وجود ندارد.

- اما از دیدگاه اعتباری بیت‌کوین، دو تصویر نسبت به تبادلات آن وجود دارد.
۱- تصویری شبیه به خرید و فروش چک به شخص ثالث؛ ۲- تصویر به عنوان قرارداد ضمانت بدهی.

○ در رویکرد اول، از دیدگاه فقهی، معامله صحیح است، اما از منظر وجود ربای معاملی، در صورتی که با توجه به نگاه عرف، بیت‌کوین را حاکی از ارزش دلاری آن بدانیم، با توجه به دیدگاه مشهور فقها، ربای معاملی به دلیل وجود شرط مکیل و موزون بودن، تصویر ندارد، همچنین احتمال نیت فرار از ربای قرضی در صورت معامله صوری نسبی وجود دارد؛ اما در صورتی که بیت‌کوین را صرفاً سند بدهی حاکی از خدمات و کالا بدانیم، اگرچه ماهیت چنین قراردادی، به دلیل نامعلوم بودن این بدهی، بیع نیست بلکه باید با قرارداد صلح صورت پذیرد، اما تحقق ربا در چنین معامله‌ای به دلیل نامعلوم بودن عوضین و صفات آن، قابل تشخیص نیست.

○ اما در تصویر دوم یعنی قرارداد ضمانت بدهی، نمی‌توان چنین قراردادی را تحت عنوان معاوضه قرار داد، بنابراین در چنین قراردادی، ربای معاملی تصویر ندارد. در این تصویر، تبادل بیت‌کوین به قیمتی کمتر از میزان اولیه یا بیشتر، در حقیقت حکایت از افزایش ارزش بدهی که بیت‌کوین سند آن است دارد؛ بنابراین به چنین ضمانتی از آن جهت که بیشتر یا کمتر از مقدار اولیه قیمت بیت‌کوین است، اشکالی وارد نیست.

از منظر نویسندگان این مقاله، اگرچه رویکردهای متعددی برای مدل‌سازی و تبیین ماهیت بیت‌کوین و تبادلات آن می‌توان یافت، اما آنچه اهمیت دارد، نوع نگاهی است که معامله‌گران بیت‌کوین به این رمزارز دارند. از این رو، اگرچه ممکن است بیت‌کوین را سند بدهی حاکی از خدمات و کالاهای نامعلوم بدانیم، اما خود بیت‌کوین به عنوان یک ساختار که تبادلات مالی را تسهیل می‌کند، ارزش عقلایی دارد و از این رو می‌توان آن را به عنوان یک کالا و ابزار مبادلاتی در نظر گرفت که خود علاوه بر ماهیت حکایتگری از خدمات و کالا، ارزشمند است و از این رو، در تبادلات بیت‌کوین، شرط هم‌جنس بودن به معنی

تبادل بیت‌کوین با بیت‌کوین است و از نظر ماهیت نیز، بیت‌کوین در زمره معدودات است و در نتیجه اگرچه از نظر برخی از فقهای معاصر، معدودات نیز مشمول ربای معاملی می‌شوند، اما مشهور فقها، شرط وجود ربا را مکیل و موزون بودن می‌دانند از این رو، ربای معاملی در بیت‌کوین تصویر ندارد، مگر در معاملات نسبه که غرض از آن فرار از ربای قرضی باشد و در دیدگاه برخی فقها، حرام است.

ملاحظات حقوقی
- پیروی از اصول حقوقی تمامی اصول اخلاق در پژوهش در این مقاله رعایت شده است. - تعارض منافع بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد. بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از پایان‌نامه، رساله دکتری و طرح پژوهشی نیست.

کتابنامه

۱. ابن ادریس حلی، محمد (۱۳۸۷). موسوعه ابن ادریس حلی. ایران، قم: دلیل ما.
۲. ابن ادریس حلی، محمد (۱۴۱۰ق). السرائر الحاوی لتحریر الفتاوی. ایران، قم: اسلامی.
۳. ابن بابویه، محمد بن علی (بی‌تا). علل الشرایع. عراق، نجف: مکتبه الحیدریه.
۴. طوسی، محمد بن علی (۱۴۰۸ق). الوسیله الی النیل الفضیله. ایران، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
۵. انصاری، مرتضی (۱۴۱۵ق). مکاسب. ایران، قم: مجمع فکر اسلامی.
۶. تبریزی، جواد (۱۳۹۱). صراط النجاه. ایران، قم: دارالصدیقه الشهیده.
۷. حائری، سید کاظم (۱۳۷۷). ربا (مجموعه مصاحبه). نامه مفید، ۷(۱۳)، ۳۰-۷.
۸. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). تفصیل وسائل الشیعه الی تحصیل مسائل الشریعه. ایران، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.
۹. حسینی‌مقدم، سید حسن؛ و فرزین‌فر، به‌آرا (۱۳۹۸). تحلیل وضعیت زنجیره‌های بلوکی و معاملات ارزهای دیجیتال از منظر حقوق ایران و فقه امامیه، تمدن حقوقی، ۲(۵)، ۲۷-۴۵.

۱۰. حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۳ق). قواعد الاحکام. ایران، قم: اسلامی.
۱۱. حلی، حسن بن یوسف (۱۴۱۴ق). تذکره الفقهاء. قم: مؤسسه آل البيت لاحیاء التراث.
۱۲. حسینی خامنه‌ای، سید علی (۱۳۸۵). اجوبه الاستفتائات. ایران، تهران: الهدی.
۱۳. حسینی خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۲). رساله آموزشی (جلد ۲). ایران، تهران: امین.
۱۴. خردمند، محسن (۱۳۹۸). بررسی فقهی استخراج و مبادله رمزارزها با تمرکز بر شبکه «بیت‌کوین». معرفت اقتصاد اسلامی، ۱۰(۲)، ۱۰۹-۱۲۴.
۱۵. خویی، ابوالقاسم (۱۴۲۲ق). توضیح المسائل. ایران، قم: مؤسسه احیاء آثار الامام الخویی.
۱۶. مجلسی، محمدباقر (۱۴۰۶ق). ملاذ الاختیار فی فهم تهذیب الاخبار. ایران، قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی.
۱۷. موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۹۲-الف). تحریر الوسیله. ایران، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۸. موسوی خمینی، روح‌الله (۱۳۹۲-ب). البیع. ایران، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
۱۹. رستمی، محمدزمان؛ و رستمی، محمدهادی (۱۴۰۰). تحلیل ماهیت، آثار و چالش‌های اقتصادی و فقهی بیت‌کوین. معرفت اقتصاد اسلامی، ۱۲(۲)، ۲۵۰-۲۳۱.
۲۰. رضایی صدرآبادی، محسن؛ کشاورزی، محمدرضا؛ و رعایایی، مهدی. (۱۴۰۱). بررسی فقهی-اقتصادی ارزش پول و پیشنهاد رمزارز ملی مبتنی بر ارزش‌های اسلامی. پژوهش‌های پولی و بانکی، ۱۴(۵۳)، ۳۸۱-۴۰۵.
۲۱. روشن، محمد؛ مظفری، مصطفی؛ و میرزایی، هانیه (۱۳۹۸). بررسی وضعیت فقهی و حقوقی بیت‌کوین. تحقیقات حقوقی، ۲۲(۸۷)، ۷۸-۴۹.
۲۲. زیمیل، گئورگ (۱۳۹۷). فلسفه پول (شهناز مسمی پرست: مترجم). ایران، تهران: پارسه.
۲۳. سبجانی، جعفر (۱۳۹۷). الربا موضوعاً و حکماً. ایران، قم: مؤسسه امام صادق (ع).
۲۴. سبجانی، حسن؛ و درودیان، حسین (۱۳۹۴). ارزیابی انتقادی رویکردهای موجود در هستی‌شناسی پول. ارائه تفسیری بدیل. اقتصاد اسلامی، ۱۵(۵۷)، ۱۱۳-۱۳۶.

۲۵. سبحانی، حسن؛ و قائمی‌نیا، علی‌اصغر (۱۳۹۷). تأملی در منشا ارزش بیت‌کوبین از منظر اعتباریات علامه طباطبایی (ره). *پژوهشنامه اقتصادی*، ۱۸ (۷۰)، ۲۶۳-۲۴۵.
۲۶. سلار دیلمی، حمزه (۱۴۰۴ق). *المراسم فی الققه الامامی*. ایران، قم: منشورات الحرمین.
۲۷. سلیمانی‌پور، محمد مهدی؛ سلطانی‌نژاد، حامد؛ و پورمطهر، مهدی (۱۳۹۶). بررسی فقهی پول مجازی. *تحقیقات مالی اسلامی*، ۶ (۲)، ۱۹۲-۱۶۷. DOI: [10.30497/ifr.2017.2002](https://doi.org/10.30497/ifr.2017.2002)
۲۸. حسینی سیستانی، سید علی (۱۴۴۳ق). *توضیح المسائل*. قم: دفتر آیت‌الله‌العظمی سیستانی.
۲۹. صاحب بن العباد، اسماعیل (۱۴۱۴ق). *المحیط فی اللغة* (شیخ محمد آل‌یاسین: محقق). لبنان، بیروت: عالم الکتب.
۳۰. طوسی، محمد بن حسن (۱۳۶۵). *تهذیب الاحکام*. ایران، تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳۱. عاملی، زین‌الدین (۱۴۱۰ق). *روضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة*. ایران، قم: کتابخانه داوری.
۳۲. علی‌اکبری بابوکانی، احسان؛ قانع، احمد علی؛ و حبیب‌اللهی، محمد هادی (۱۳۹۸). تأملی بر انگاره فقیهان در باب اشتراط «اتحاد جنس» در تحقق ربای معاملی. *آموزه‌های فقه مدنی*. ۱۰ (۲۰)، ۷۷-۱۰۰.
۳۳. عیوضلو، حسین؛ رضایی صدرآبادی، محسن؛ و نوری، جواد (۱۴۰۰). تحلیل فقهی-اقتصادی مبانی، اصول و چارچوب کلان نظام پولی اقتصاد اسلامی. *تحقیقات مالی اسلامی*. DOI: [10.30497/ifr.2021.240337.1595](https://doi.org/10.30497/ifr.2021.240337.1595) ۴۴۵-۴۹۴، ۱۰ (۲۰).
۳۴. عیوضلو، حسین؛ رضایی صدرآبادی، محسن؛ و نوری، جواد (۱۳۹۹). تحلیل فقهی-حقوقی مبادله ارزش‌های قابل‌استخراج در اقتصاد اسلامی. *اقتصاد اسلامی*، ۲۰ (۷۷)، ۲۱۰-۱۸۳.
۳۵. عیوضلو، حسین؛ موسویان، سید عباس، رضایی صدرآبادی، محسن؛ و نوری، جواد (۱۳۹۸). تحلیل فقهی اقتصادی استخراج ارزش‌های مجازی در نظام اقتصادی اسلام (مطالعه موردی: بیت‌کوبین). *معرفت اقتصادی*، ۲۱ (۹۸)، ۷۲-۵۷.
۳۶. فراهیدی، خلیل بن احمد (۱۴۰۹ق). *العين*. ایران، قم: مؤسسه دارالهجره.
۳۷. کرکی، علی بن حسین (۱۴۱۴ق). *جامع المقاصد فی شرح القواعد*. ایران، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.

۳۸. کشاورزی، محمدرضا؛ و رضایی صدراآبادی، محسن (۱۴۰۱). طبقه‌بندی و تحلیل فنی - اقتصادی انواع رمزارزش‌ها از منظر چارچوب کلان نظام پولی در اقتصاد اسلامی. *تحقیقات مالی اسلامی*، ۱۱(۲)، ۳۹۳-۴۳۴. DOI: [10.30497/ifr.2023.243231.1722](https://doi.org/10.30497/ifr.2023.243231.1722)
۳۹. کشاورزی، محمدرضا؛ رضایی صدراآبادی، محسن؛ و رعایایی، مهدی (۱۴۰۲). تحلیل فقهی - اقتصادی مالیت رمزارزش‌ها در اقتصاد اسلامی. *مطالعات اقتصاد اسلامی*، ۱۵(۱)، ۷۹-۱۲۲. DOI: [10.30497/ies.2023.243339.2108](https://doi.org/10.30497/ies.2023.243339.2108)
۴۰. کلینی، محمد بن یعقوب (۱۳۶۳). کافی. ایران، قم: دارالکتاب الاسلامیه.
۴۱. گرامی، محمدعلی (۱۳۸۶). نگاهی نو به ملاک حرمت ربا. *حقوق اسلامی*، ۱۱(۳)، ۴۰-۹.
۴۲. محبی‌پور، نرجس‌خاتون؛ زارع، مهدی؛ رمضان، محمد؛ و خسروی‌نیا، بابک (۱۴۰۱). ارزهای دیجیتال از منظر فقه، با تأکید بر استخراج، معاملات و مشروعیت. *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، ۵(۱۰)، ۳۳۶۳-۳۳۴۵.
۴۳. مصباحی‌مقدم، غلامرضا؛ و احمدوند، خلیل (۱۳۸۸). ابعاد شناخت رباى جاهلی. *مطالعات اقتصاد اسلامی*، ۱(۲)، ۷۰-۳۷. DOI: [10.30497/ies.2009.1291](https://doi.org/10.30497/ies.2009.1291)
۴۴. مطهری، مرتضی (۱۳۹۲). *نظری به نظام اقتصادی اسلام*. ایران، تهران: صدرا.
۴۵. مطهری، مرتضی (۱۳۶۴). *مسأله ربا*. ایران، ایران، تهران: صدرا.
۴۶. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۲۷ق). *استفتائات*. ایران، قم: مدرسه علی بن ابیطالب.
۴۷. مظفر، محمد (بی‌تا). *المنطق*. ایران، قم: اسلامی.
۴۸. معلوف، لویس (بی‌تا). *المنجد فی اللغة و الدب و العلوم*. لبنان، بیروت: المطبعة الكاثولیکیه.
۴۹. مفید، محمد بن نعمان (۱۴۱۰ق). *المقنعه*. ایران، قم: اسلامی.
۵۰. میرزاخانی، رضا؛ و سعدی، حسینعلی (۱۳۹۷). بیت‌کوین و ماهیت مالی - فقهی پول مجازی. *جستارهای اقتصادی ایران*، ۱۵(۳۰)، ۷۱-۹۲.
۵۱. نجفی، محمدحسن (بی‌تا). *جواهرالکلام فی شرح شرایع الکلام*. لبنان، بیروت: دارالاحیاء التراث العربی.
۵۲. نواب‌پور، علیرضا؛ یوسفی، احمدعلی؛ و طالبی، محمد (۱۳۹۷). تحلیل فقهی کارکردهای پول‌های رمزنگاری‌شده (مورد مطالعه بیت‌کوین). *اقتصاد اسلامی*، ۱۸(۷۲)، ۲۴۳-۲۱۳.

۵۳. يزدي، محمدکاظم (۱۴۲۱ق). *العروة الوثقى*. ايران، قم: اسلامي.
۵۴. يوسفی، احمدعلی (۱۳۷۷). پول جديد از دیدگاه اندیشمندان. *فقه اهل بیت*، ۱۶. ۱۵۰-۱۰۸.
۵۵. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۰۲-ب). *دلایل جواز فروش چک معامله به قیمت بالاتر از مبلغ مندرج*. قابل دسترس در: <https://makarem.ir>
۵۶. مکارم شیرازی، ناصر (۱۴۰۲-الف). *احکام ویژه قرض*. قابل دسترس در: <https://makarem.ir>
۵۷. حسینی خامنه‌ای، سید علی (۱۳۹۳). *فتوای رهبر انقلاب در خصوص خرید و فروش چک*. ايران، تهران: پژوهشکده پولی و بانکی بانک مرکزی جمهوری اسلامی ايران. قابل دسترس در: <https://old.mbri.ac.ir>

Reference

1. Al-Karaki, A, I, H., (1993). *Jame' Al-Maqassid fi Sharh al-Qawa'id*. Iran, Qom: Al-Bayt Institute (peace be upon them). (In Persian).
2. Ansari, M., (1994). *Makasb*. Iran, Qom: Islamic Thought Assembly. (In Persian).
3. Ameli, Z., (1989). *Rawda al-Bahiyyah in the Explanation of al-Lama' al-Damasqiyyah*. Iran, Qom: Davari Library. (In Persian).
4. Ali-Akbari Babukani, E; Qane, A; & Habibollahi, M, H., (2019). A Reflection on the Jurists' View on the Requirement of "Union of Sex" in the Realization of Transactional Usury. *Teachings of Civil Jurisprudence*. 10(20), 100-77. (In Persian).
5. Baur, D. G., Hong, K., & Lee, A. D. (2018). Bitcoin: Medium of Exchange or Speculative Assets?. *Financial Markets, Institutions and Money*, 54, 177-189.
6. European Central Bank (2012). "What is Bitcoin?". Available at <https://www.ecb.europa.eu>.
7. European Banking Authority (2014). EBA Opinion on Virtual Currencie. Available at <https://eba.europa.eu>.
8. Eyvazloo, H., Rezaei Sadrabadi, M., & Nouri, J. (2021). A Jurisprudential and Economic Analysis of the Foundations, Principles and General Monetary System of Islamic Economics. *"Islamic Finance Researches" (IFR)*, 10(2), 445-494. DOI: [10.30497/ifr.2021.240337.1595](https://doi.org/10.30497/ifr.2021.240337.1595) (In Persian)
9. Eyvazlou, H; Rezaei Sadrabadi, M; & Nouri, J., (2019). Jurisprudential-Legal Analysis of the Exchange of Extractable Currencies in Islamic Economics. *Islamic Economics*, 20(77), 183-210. (In Persian).
10. Eyvazlou, H; Moussavian, S, A; Rezaei Sadrabadi, M; & Nouri, J., (2019). Economic Jurisprudential Analysis of Virtual Currency Mining in the Islamic

- Economic System (Case Study: Bitcoin). *Economic Knowledge*, 21(98), 57-72. (In Persian).
11. Farahidi, K, I, A., (1988). *Al-Ain*. Iran, Qom: Dar Al-Hijrah Institute. (In Persian).
 12. Gerami, M, A., (2007). A New Look at the Criteria for Prohibiting Usury. *Islamic Law*, (11)3, 9-40. (In Persian).
 13. Graf, K. S. (2014). Commodity, Scarcity, and Monetary Value Theory in Light of Bitcoin. *Prices & Markets*, 3(3), 1-24.
 14. Haeri, S, K., (1998). *Riba* (Interview Collection). Nameh Mofid, 7(13), 30-7. (In Persian).
 15. Haramili, M, I, H., (1995). *A Detailed Description of the Means of Shia Islam until the Acquisition of Sharia Issues*. Iran, Qom: Al-Bayt Institute (peace be upon them). (In Persian).
 16. Heli, H, I, Y., (1992). *Rules of Judgments*. Iran, Qom: Islamic.
 17. Heli, H, I, Y., (1993). *Memoirs of the Jurisprudents*. Qom: Al-Bayt Foundation for the Revival of Heritage. (In Persian).
 18. Hosseini Moghaddam, S. H., & Farzin Far, B. A. (2020). The Nature of the Blockchain Technology and the Exchange of Digital Currencies in Iranian Law and Imamie Jurisprudence. *Fares Law Research*, 2(5), 27-45. DOI: [10.22034/flj.2020.111266](https://doi.org/10.22034/flj.2020.111266) (In Persian).
 19. Hosseini Khamenei, S, A., (2006). *Answers to the Polls*. Iran, Tehran: Al-Hoda. (In Persian).
 20. Hosseini Khamenei, S, A., (2013). *Educational Treatise* (Volume 2). Iran, Tehran: Amin. (In Persian).
 21. Hosseini Sistani, S, A., (2021). *Explanation of the Issues*. Qom: Office of Grand Ayatollah Sistani. (In Persian).
 22. Hosseini Khamenei, S, A., (2014). *Fatwa of the Leader of the Revolution on Buying and Selling Checks*. Iran, Tehran: Monetary and Banking Research Institute of the Central Bank of the Islamic Republic of Iran. Available at: <https://old.mbri.ac.ir> (In Persian).
 23. Ibn Idris Hilli, M., (2008). *Ibn Idris Hilli Encyclopedia*. Iran, Qom: Our Reason. (In Persian).
 24. Ibn Idris Hali, Muhammad (1989). *Al-Saraer al-Hawi for Tahreer al-Fatawi*. Iran, Qom: Islamic. (In Persian).
 25. Ibn Babawayh, M, I, A., (bita). *The Causes of the Law*. Iraq, Najaf: Maktaba al-Haidariyyah. (In Persian).
 26. Innes, A. M. (2004). The Credit Theory of Money. *Credit and State Theories of Money*, Cheltenham, Edward Elgar, 50-78.
 27. Ingham, G. (1996). Money is a Social Relation” Review of Social Economy.
 28. Knapp, G. F. (1924). *The State Theory of Money*. Macmillan.
 29. Keshavarzi, M. R., Rezaei Sadrabadi, M., & Roayaei, M. (2023). Jurisprudential-Economic Analysis of the Propertytness of Cryptocurrencies

- in Islamic Economics. *Islamic Economics Studies*, 15(1), 79-122. DOI: [10.30497/ies.2023.243339.2108](https://doi.org/10.30497/ies.2023.243339.2108) (In Persian)
30. Kheradmand, M., (2019). A Jurisprudential Study of Mining and Exchanging Cryptocurrencies with a Focus on the Bitcoin Network. *Marifat Eaeconomic Islamic*, 10(2), 109-124. (In Persian).
 31. Keshavarzi, M. R., & Rezaei Sadrabadi, M. (2022). Classification and Techno-Economic Analysis of Different Types of Cryptocurrencies from the Perspective of the Macro Framework of the Monetary System in Islamic Economy. "*Islamic Finance Researches*" (*IFR*), 11(2), 393-434. DOI: [10.30497/ifr.2023.243231.1722](https://doi.org/10.30497/ifr.2023.243231.1722) (In Persian)
 32. Khoei, A., (2001). *Explanation of the Issues*. Iran, Qom: Institute for the Revival of the Works of Imam Khoei. (In Persian).
 33. Kulayni, M, I, Y., (1984). *Kafi*. Iran, Qom: Dar al-Kab al-Islamiyya. (In Persian).
 34. Maalouf, L., (bita). *Al-Manjad in Al-Laghha, Al-Dab, and Uloom*. Lebanon, Beirut: Al-Mattabah Al-Katholiciya. (In Persian).
 35. Makarem Shirazi, N., (1981). Reason for the Permission to Sell a Transaction Check at a Price Higher Than the Stated Amount. Available at: <https://makarem.ir> (In Persian).
 36. Makarem Shirazi, N., (2006). *Inquiries*. Iran, Qom: Ali ibn Abi Talib School.
 37. Makarem Shirazi, Nasser (2023-A). *Special Rulings on Loans*. Available at: <https://makarem.ir> (In Persian).
 38. Majlisi, M, B., (1985). *Maladh al-Akhyar fi Fahm Tahdhib Al-Akhbar*. Iran, Qom: Ayatollah Marashi Library. (In Persian).
 39. Menger, Carl. (2009). On the Origin of money. Alabama: Ludwig von Mises Institute.
 40. Mesbahi Moghaddam, G, R; & Ahmadvand, K., (2009). Dimensions of Understanding Ignorant Usury. *Islamic Economic Studies*, (2)1. 37-70. DOI: [10.30497/ies.2009.1291](https://doi.org/10.30497/ies.2009.1291) (In Persian).
 41. McLeay, M., Radia, A., & Thomas, R. (2014). Money Creation in the Modern Economy. *Bank of England Quarterly Bulletin*, Q1.
 42. Mirzakhani, R; & Saadi, H, A., (2018). Bitcoin and the Financial-Jurisprudential Nature of Virtual Money. *Iranian Economic Research*, 15(30), 71-92. (In Persian).
 43. Mousavi Khomeini, R., (2013-A). *Tahrir al-Wasilah*. Iran, Qom: Institute for the Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian).
 44. Mousavi Khomeini, R., (2013-B). *Al-Bai*. Iran, Qom: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works. (In Persian).
 45. Mohebipour, N, K; Zare, M; Ramezani, M; & Khosravinia, B., (2012). Digital Currencies from the Perspective of Jurisprudence, with Emphasis on Extraction, Transactions and Legitimacy. *Iranian Political Sociology*, 5(10), 3363-3345. (In Persian).

46. Motahari, M., (2013). *A View of the Islamic Economic System*. Iran, Tehran: Sadra. (In Persian).
47. Motahari, M., (1985). *Riba Problem*. Iran, Tehran: Sadra (In Persian)..
48. Mozaffar, M., (beta). *Al-Mantiq*. Iran, Qom: Islamic. (In Persian).
49. Mufid, M, I, N., (1989). *Al-Maqqah*. Iran, Qom: Islamic. (In Persian).
50. Navabpour, A.; Yousefi, A, A; & Talebi, M., (2018). Jurisprudential Analysis of the Functions of Crypto Currencies (Bitcoin Case Study). *Islamic Economics*, (72)18. 243-213. (In Persian).
51. Najafi, M, H., (Bita). *Jewels of Speech in the Explanation of the Laws of Speech*. Lebanon, Beirut: Dar Al-Ahya' Al-Turaht Al-Arabi. (In Persian).
52. Nakamoto, S. (2008). Bitcoin: A Peer-to-Peer Electronic Cash System. *Satoshi Nakamoto*.
53. Rezaei Sadrabadi, M; Keshavarzi, M, R; & Roayaei, M., (2023). A Jurisprudential-Economic Study of the Value of Money and the Proposal for a National Cryptocurrency Based on Islamic Values. *Monetary and Banking Research*, 14(53), 381-405. (In Persian).
54. Rotta, T. N., & Paraná, E. (2022). Bitcoin as a Digital Commodity. *New Political Economy*, 27(6), 1046-1061.
55. Rostami, M, Z; & Rostami, M, H., (1400) Analysis of the Nature, Effects and Economic and Jurisprudential Challenges of Bitcoin. *Marifat Islamic Economics*, 12(2), 250-231. (In Persian).
56. Roshan, M; Mozaffari, M; & Mirzaei, H., (2019). A Study of the Jurisprudential and Legal Status of Bitcoin. *Legal Research*, 22(87), 49-78. (In Persian).
57. Sahib Ibn Al-Abbad, I., (1993). *Al-Muhit fi al-Laghah* (Sheikh Muhammad Al-Yasin: Researcher). Lebanon, Beirut: Aalam Al-Kutb. (In Persian).
58. Selar Dilmi, H., (1983). *Rituals in al-Amami Jurisprudence*. Iran, Qom: Al-Haramein Publications. (In Persian).
59. Simmel, G., (2018). *The Philosophy of Money* (Shehnaz Masmiparast: Translator). Iran, Tehran: Parse. (In Persian).
60. Sobhani, H; & Daroudian, H., (2015). A Critical Evaluation of Existing Approaches in the Ontology of Money. Presenting an Alternative Interpretation. *Islamic Economics*. 15(57). 136-113. (In Persian).
61. Sobhani, H; & Ghaeminia, A, A., (2018). A Reflection on the Origin of Bitcoin Value from the Perspective of Allameh Tabatabaei's Beliefs. *Economic Research*, 18(70), 245-263. (In Persian).
62. Sobhani, J., (2017). *Al-Raba Objectively and Judiciously*. Iran, Qom: Imam Sadiq Institute. (In Persian).
63. Soleymanipour, M. M., Sultaninejad, H., & Pourmotahar, M. (2017). Jurisprudential Investigation into Virtual Money. *"Islamic Finance Researches" (IFR)*, 6(2), 167-192. DOI: [10.30497/ifr.2017.2002](https://doi.org/10.30497/ifr.2017.2002) (In Persian)

64. Swartz, L. (2018). What was Bitcoin, what will it be? The Techno-Economic Imaginaries of a New Money Technology. *Cultural Studies*, 32(4), 623-650.
65. Tabrizi, J., (2012). *The Path of Salvation*. Iran, Qom: Dar-al-Sadiqa al-Shahidah. (In Persian).
66. Tusi, M, I, H., (1986). *Tahdhib al-Ahkam*. Iran, Tehran: Dar al-Kutub al-Islamiyya. (In Persian).
67. Tusi, M, I, A., (1987). *Al-Wasilah ila al-Nil al-Fadhilah*. Iran, Qom: Ayatollah Marashi Library. (In Persian).
68. Yazdi, M, K., (2001). *Al-Urwa Al-Wathqi*. Iran, Qom: Islamic. (In Persian).
69. Yousefi, A, A., (1998). New Money from the Perspective of Scholars. *Jurisprudence of the Ahl al-Bayt*, 16. 108-150. (In Persian).

Jurisprudential Analysis of the Nature of Money Creation with an Emphasis on Mudaraba on Debt in the Banking System

Sadegh Elham*

Mohammad Mahdi Shariatinejad**

Mohammad Rasul Fakhreh***

10.30497/ifr.2024.246014.1882

Abstract

Money creation in the banking system is an important phenomenon, the quality and manner of which creates many effects in the economic system. Therefore, the analysis of many banking issues such as mudarabah depends on the nature and dimensions of money creation. Economists in their analysis of the process of money creation have defined it with two approaches: multiplier and endogenous money creation (money creation from nothing). Proponents of the multiplier approach define money creation as an operation dependent on deposits, and on the other hand, another group does not accept the dependence on deposits in money creation and believe that banks can create credit only by granting loans. . The nature of money created in the banking system and the effects and consequences of banking contracts, especially in mudarabah, along with issues that require research and study; Because the analysis of debt from bank created money has caused the challenge of mudarabah on debt, which is invalid from the point of view of most jurists, and hence banking mudarabah suffers from problems. This article, which is compiled with a descriptive and analytical method, is trying, since debt or commodity nature of money creation has serious effects on usury-free banking, it first adopts the basis of debt or commodity nature of money creation and then examines Permissibility or non-permissibility of debt mudarabah, apply these contents and draw a conclusion. Finally, after the investigations, this research confirms the validity of such a transaction with the money created by the banking system, emphasizing the famous ruling on the inadmissibility of mudarabah on debt.

Keywords : Creating Money; Mudarabah; Islamic Banking; Money; Wealth.

JEL Classification: D53, G23, G32.

* Faculty Member, Faculty of Theology, Islamic Studies and Guidance, Imam Sadiq University, Tehran, Iran (Corresponding Author).

s.elham@isu.ac.ir

0000-0003-4962-9136

** PhD Student, Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology, Islamic Education and Guidance, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

Shariatinejad@isu.ac.ir

0000-0003-4983-2425

*** PhD Student, Jurisprudence and Fundamentals of Islamic Law, Faculty of Theology, Islamic Education and Guidance, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.

m.fakhreh@isu.ac.ir

0009-0000-7627-767X

Received: 2024/06/19

Accepted: 2024/10/13

تحلیل فقهی ماهیت خلق پول در بانکداری اسلامی؛ مطالعه موردی: مضاربه بر دین در نظام بانکی

صادق الهام* محمد مهدی شریعتی نژاد** محمدرسول فخره***

چکیده

خلق پول در نظام بانکی پدیده‌ای مهم است که کیفیت و نحوه آن، آثار زیادی را در نظام اقتصادی ایجاد می‌نماید. از این رو تحلیل بسیاری از مباحث بانکی مانند مضاربه، به بررسی ماهیت و ابعاد خلق پول گره خورده است. اقتصاددانان در تحلیل خود از فرایند خلق پول، آن را با دو رویکرد ضریب فزاینده و خلق پول درون‌زا (خلق پول از هیچ) تعریف نموده‌اند. طرفداران رویکرد ضریب فزاینده، خلق پول را عملیاتی منوط به سپرده‌گذاری تعریف کرده و در مقابل نیز دسته‌ای دیگر وابستگی به سپرده‌گذاری را در خلق پول نپذیرفته و معتقدند که بانک‌ها صرفاً با اعطای وام می‌توانند به خلق اعتبار بپردازند. ماهیت پول خلق شده در نظام بانکی و آثار و تبعاتی که در عقود بانکی علی‌الخصوص در مضاربه به همراه دارد مسأله‌ای است که نیازمند تحقیق و مطالعه است؛ چراکه تحلیل دین بودن از پول‌های خلق شده بانکی موجب ایجاد چالش مضاربه بر دین گردیده که از منظر مشهور فقهای امامیه غیرصحیح و باطل است و از این رو تسهیلات مضاربه بانکی دچار اشکال می‌گردد. این مقاله که با روش توصیفی و تحلیلی گردآوری شده در تلاش است از آنجاکه دین یا عین بودن ماهیت خلق پول آثار جدی در بانکداری بدون ربا دارد، ابتدا در ماهیت دین و یا عین بودن خلق پول اتخاذ مبنایی نموده و سپس با بررسی جواز یا عدم جواز مضاربه بر دین، به تطبیق این مطالب پرداخته و نتیجه‌گیری نماید. در نهایت این تحقیق پس از بررسی‌های صورت گرفته با تأکید بر حکم مشهور مبنی بر عدم جواز مضاربه بر دین، حکم به صحت چنین معامله‌ای با پول‌های خلق شده توسط نظام بانکی می‌نماید.

واژگان کلیدی: خلق پول؛ مضاربه؛ بانکداری اسلامی؛ پول؛ مالیت.

* عضو هیأت علمی، دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
s.elham@isu.ac.ir

** دانشجوی دکتری، فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران
Shariatinejad@isu.ac.ir

*** دانشجوی دکتری، فقه و مبانی حقوق اسلامی، دانشکده الهیات، معارف اسلامی و ارشاد، دانشگاه امام صادق علیه السلام، تهران، ایران
m.fakhreh@isu.ac.ir

مقدمه

پول اختراعی برای بشر در راستای رسیدن به یک الگوی مناسب معاملاتی و رفع نیازهای اساسی است. از منظر اقتصاددانان «پیدایش پول حاصل مکاشفه ذهنی مبتکر به‌منظور حل معضلات موجود در نظام دادوستد جوامع توصیف گردیده است. به عبارت دیگر باید گفت که احتیاجات متعدد و متنوع انسان‌ها و عدم توان انسان‌ها در تأمین آن‌ها موجبات پیدایش این پدیده مهم در تاریخ اقتصادی بشر را فراهم نموده است (حسن‌زاده، مجتهد، بغدادی و تقی‌زاده حصار، ۱۳۹۳، ص. ۲)». پول اساساً یک پدیده اجتماعی است و به این واسطه با تغییر سبک زندگی در جوامع مختلف تغییر می‌کند. این تغییرات تا به جایی که انسان میل به تغییر و تطور داشته باشد ادامه پیدا خواهد کرد. به تبع تغییرات پول نیز ماهیت‌های گوناگونی پیدا کرده و اثرات متفاوتی به جا می‌گذارد که سیر تاریخ بشر شاهد این تغییرات بوده است. با گسترش نظام بانکداری و پیشرفت آنکه مستقیماً با پول در ارتباط است جوامع شاهد تغییر ساختار و ماهیت پول بوده‌اند. خلق پول بانکی از جمله کارکردهای اصلی نظام بانکی است که موجب تغییر ماهیت پول گشته است. در حقیقت به موجب خلق پول در بانک، پول از ماهیت پشتوانه طلا به پول بدون پشتوانه بدل گردیده و این نقطه آغازی برای ارائه تحلیلی تازه از ماهیت پول است. شناخت این ماهیت از منظر فقهی می‌تواند اثرات مهمی در نظام بانکداری بدون ربا و علی‌الخصوص قراردادهای بانکی داشته باشد. یکی از این قراردادها مضاربه بانکی است. مضاربه از جمله عقود اسلامی است که در کتب فقهی و کلام فقها مورد بحث و تحلیل قرار گرفته و در نظام بانکداری بدون ربا نیز در جریان است. تشخیص ماهیت پول‌های خلق‌شده از آن جهت اهمیت دارد که چه عنوانی اعم از دین یا عین می‌تواند بر آن حمل گردد؟ و آیا مضاربه بانکی با پول‌های خلق‌شده مصداق مضاربه بر دین خواهد بود؟ چنانچه پول‌های خلق‌شده در نظام بانکی ماهیتی دینی داشته باشد تعدادی از عقود بانکی علی‌الخصوص مضاربه دچار بحرانی جدی خواهند شد؛ چراکه از نظر مشهور فقهای امامیه مضاربه بر دین صحیح نبوده و از آنجاکه مضاربه بانکی با پول‌های خلق‌شده امروزی صورت می‌گیرد مضاربه بر دین تلقی شده و این عقد دچار چالشی جدی خواهد شد. در این تحقیق تلاش بر آن است تا با روش توصیفی و تحلیلی و تمسک به منابع کتابخانه‌ای و تطور در قول

اقتصاددانان و فقهای امامیه تحلیلی صحیح از ماهیت پول‌های خلق‌شده در نظام بانکی صورت گیرد تا با مشخص شدن ابعاد مختلف آن بتوان به نگرشی صحیح در این خصوص دست یافت و در نهایت صحت یا عدم صحت مضاربه بانکی را بر این اساس تحلیل نمود؛ بنابراین در ابتدای این نوشتار به تعریف و تحلیل دقیق پول و انواع آن پرداخته و پس از آن مفهوم مالیت در فقه بررسی خواهد شد. همچنین از انتزاعی یا اعتباری بودن مالیت در فقه بحث گردیده و ماهیت پول خلق‌شده در نظام بانکی مشخص می‌گردد. در نهایت نیز مضاربه بانکی با توجه به ماهیت پول خلق‌شده بانکی مورد تحلیل و بررسی قرار خواهد گرفت.

۱. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

خلق پول از جمله موضوعاتی است که در تحقیقات و مقاله‌های بسیاری از آن بحث گردیده است. تعدادی از نوشتارها در این موضوع به موضوع‌شناسی خلق پول پرداخته و رویکردهای آن را تحلیل کرده و آثار آن را در نظام اقتصادی بررسی می‌نمایند. در این دسته از نوشتارها به دو رویکرد ضریب فزاینده و خلق پول از هیچ پرداخته شده و ضمن ارائه تحلیل‌هایی اتخاذ مبنا می‌گردد. دسته‌ای دیگر از نوشتارها در این خصوص به تبیین ماهیت خلق پول و نسبت آن با بانکداری اسلامی می‌پردازند. برخی از این پژوهش‌ها با محل بحث این مقاله به نحوی قرابت دارد که از آن‌ها نام برده خواهد شد.

خوش‌نقش (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «خلق پول از دیدگاه امامیه و با نگاهی به قوانین موضوعه»، ضمن بررسی بانک در عصر مدرن، خلق پول را از جمله مسائل مهمی می‌داند که در نظام بانکی شایسته توجه و بررسی از عینک فقهی است. از منظر نگارنده، دو مسأله مهم که باید در خصوص خلق پول مورد توجه قرار گیرد توجه به ماهیت آن و همچنین اکل مال به باطل بودن این پدیده در نظام بانکی است.

محققان، مهدوی و توکلی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «تأملی در حکم فقهی خلق پول»، ضمن بررسی رویکردهای موجود در خلق پول بانکی و اثبات رویکرد خلق پول از هیچ، اثرات مخرب این پدیده را ذکر نموده و خلق پول از هیچ را مصداقی برای اکل

مال به باطل می‌دانند. همچنین با استناد به قاعده لاضرر و تنقیح مناط ادله حرمت ربا این پدیده بانکی را مضر و غیرشرعی به حساب می‌آورد.

صمصامی و کیان‌پور (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی امکان خلق پول توسط نظام بانکی در نظام مالی اسلامی»، ضمن بررسی خلق پول در نظام بانکی با تمسک به دلایلی چون «بی‌ثباتی اقتصادی»، «عدم ایفای تعهد» و «اکل مال به باطل» خلق پول را دارای اشکال شرعی می‌داند. از جانبی دیگر نویسندگان با اذعان به آنکه خلق پول مانعی بر سر راه تحقق اهداف نظام مالی اسلامی همچون «عدالت اجتماعی»، «رشد اقتصادی» و «تثبیت قیمت‌ها» است، آن را شایسته نظام بانکی در اسلام ندانسته و امکان تحقق آن را در چنین نظامی رد می‌نماید.

عربی، فراهانی‌فرد و خوش‌اخلاق (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی فقهی خلق پول درونی با تأکید بر قاعده اکل مال به باطل»، ایرادات وارد آمده به پدیده خلق پول بانک‌های تجاری از جمله درآمد نامشروع بانک‌ها از خلق پول، عدم امکان بازگشت سپرده‌ها، خیانت‌درامانت، مبتنی بودن خلق پول بر ربا، نقض حقوق مالکیت و تورم‌زا بودن سنجیده شده و با ارائه دلایلی احتمال تمامی این موارد رد می‌گردد. درواقع نویسندگان اثر معتقدند که خلق پول استاندارد و در مسیر سالم مبتلا به هیچ‌یک از ایرادات وارد آمده نخواهد بود. اکبری و محمودی وردنجانی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «ابعاد اقتصادی - فقهی پدیده خلق پول از منظر بانکداری اسلامی»، در پی پاسخی به مشروعیت خلق پول در نظام بانکی است. از منظر نویسندگان این اثر نفس خلق پول در نظام بانکی مبتلا به مشکلی شرعی نبوده و نه تنها عنوان غصب بر آن صادق نخواهد بود، بلکه براساس قواعد عمومی نیز بی‌اشکال به نظر می‌رسد. البته تأکید می‌شود که از مدیریت صحیح آن نباید غافل بود و لذا خلق پول باید با سیاست‌گذاری و نظارت صحیح همراه باشد.

آنچه پژوهش حاضر را از دیگر آثار متمایز می‌سازد، پرداخت به ماهیت فقهی خلق پول و تبیین موشکافانه آن از منظر دین یا عین‌بودن و بررسی مالیت پول‌های خلق‌شده در بانک است. همچنین در این پژوهش ضمن اتخاذ مبنایی فقهی براساس ماهیت خلق پول تلاش بر آن است که نسبت آن با مضاربه بانکی سنجیده شود و درنهایت نیز حکم شرعی مضاربه بر پول‌های خلق‌شده توسط بانک مشخص گردد.

۲. خلق پول در نظام بانکی

خلق پول از جمله موضوعات و مسائل مطرح در نظام بانکی است که به مثابه سازوکار ایجاد پول در اقتصاد کشور تلقی گشته و به عنوان ماهیت و رویکرد نظام بانکی از آن نام برده می شود. در طول تاریخ بانکداری سه نظر و رویکرد در خصوص ماهیت نظام بانکی مطرح بوده است. نظر اول واسطه گری است. در این رویکرد بانک به منزله واسطه وجوه است که از جانبی سپرده ها را از سپرده گذاران جمع نموده و آن ها را به متقاضیان وام می دهد. رویکرد دوم خلق پول براساس نظریه ضریب فزاینده نامیده می شود. براساس این نظریه بانک از جانبی سپرده های سپرده گذاران را جمع نموده و با وام دهی به متقاضیان خلق پول می نماید. تجربه فعالیت در حوزه بانکداری نشان می دهد که سپرده گذاران معمولاً تمام پول را به صورت تمام و یکجا از حساب خود خارج نمی کنند؛ لذا این قابلیت وجود دارد که بانک با ذخیره درصدی مشخص به عنوان ذخیره قانونی در نزد بانک مرکزی، باقی سپرده را به شخص دیگر وام دهد. در مرحله بعد نیز همین موضوع تکرار می شود و بانک با ذخیره مبلغی مابقی پول را به شخص دیگری وام می دهد و همین طور این فرآیند ادامه می یابد و از مبلغ اولیه به مقدار ذخیره قانونی کاسته شده و به شخص دیگر وام داده می شود. به این فرایند عنوان خلق پول بر مبنای ضریب فزاینده اطلاق می شود. در حقیقت در این رویکرد بانک ها واسطه هایی هستند که به صورت منفعلانه به رفتار مشتریان خود واکنش نشان می دهند؛ و مهم تر آنکه وام بانک ها متوقف بر سپرده گذاری مشتریان است. در این رویکرد نرخ ذخیره قانونی نقشی اساسی دارد و با تغییر نرخ آن قدرت و امکان خلق پول بانک ها تغییر می کند (محققان، مهدوی و توکلی، ۱۴۰۱، ص. ۲۰۰).

رویکرد و نظریه دیگر خلق پول انفرادی است. مهم ترین تفاوت نظریه خلق پول انفرادی با خلق پول بر مبنای ضریب فزاینده عدم وابستگی به سپرده گذار در خلق پول است. این نظریه با عنوان خلق پول از هیچ و یا پول درون زا نیز در کتب اقتصادی و بانکی نام برده می شود. خلق پول انفرادی با یک وام گیرنده آغاز می گردد. بانک پس از مرحله ارزیابی ریسک اعتباری، قرارداد وام را با متقاضی امضا می نماید. در این راستا وام در حساب های

بانک به عنوان یک دارایی جدید ثبت می شود و به طور هم زمان یک سپرده نیز به همان مقدار به عنوان بدهی در حساب های بانک ثبت می گردد. به هر ترتیب بانک با وام دهی قدرت خرید جدید خلق می کند که به آن خلق پول می گویند (کميجانی، ابریشمی و روحانی، ۱۳۹۷، ص. ۱۳).

بی شک خلق پول بانکی تأثیراتی را در اقتصاد به همراه دارد. یکی از آن ها ایجاد و زمینه سازی مباحثی پیرامون ماهیت پول بعد از فرایند خلق پول در نظام بانکی است. رویکرد خلق پول در نظام بانکی موجب شده تا ماهیت پول از آنچه در گذشته به عنوان ماهیت سند با پشتوانه صد درصد طلا یاد می شد تغییر یافته و از این بابت نیازمند به تحلیلی تازه گردد. بحثی که در این خصوص میان صاحب نظران شکل گرفته حاکی از اعتباری بودن و نحوه اعتبار پول و در مرحله بعد عین یا دین بودن آن است. به همین جهت لازم است تا در بخشی از این نوشتار به ماهیت پول و ابعاد مختلف آن پرداخته شود.

۳. پول

پول اختراع مهم و حیاتی بشر است که جهت سهولت در معاملات و به کارگیری در رفع نیازهای انسان از آن استفاده می شود. صاحب نظران اقتصادی پول را یکی از فناوری های مهم و اساسی بشر در کنار نوشتن، خواندن و حساب کردن از پایه های شکل گیری نخستین جوامع در خلال هزاره سوم پیش از میلاد می دانند. (اینگام، ۱۴۰۰، ص. ۲۹).

۳-۱. تعریف پول

پول به چند طریق مورد تعریف قرار گرفته است که عبارتند از: تعریف قانونی، تعریف با اتکا به مصادیق، تعریف با اتکا به وظایف و تعریف براساس مقبولیت میان عامه (داوودی، نظری و میرجلیلی، ۱۳۷۴، ص. ۱۱).

تعریف قانونی: مطابق این نظریه پول آن چیزی است که قانون به عنوان پول معرفی نموده و به رسمیت شناخته باشد.

تعریف با اتکا به مصادیق: در این تعریف صاحب نظران با ارائه مصادیقی از پول در ادوار مختلف و با اشاره به سیر تغییر و تطور آن در طول تاریخ پول را تعریف می نمایند.

تعریف با اتکا بر وظایف: این تعریف مشهورترین تعریف بر پول است که تلاش دارد وظایف و کارکرد پول را توضیح داده و براساس آن‌ها پول را تعریف نماید. تعریف براساس مقبولیت نزد عرف: در این نظریه پول براساس مقبولیت عرف تعریف می‌گردد؛ به‌طوری‌که چنانچه مقبولیت عرف از پول برداشته شود دیگر نمی‌توان آن را وسیله مبادله به حساب آورد.

بیان شد که در میان تمامی تعاریف ارائه شده تعریف پول به وظایف، میان اقتصاددانان شهرت بیشتری دارد. مطابق این نظر پول به‌طور کلی عبارت است از واسطه مبادله، ذخیره ارزش، وسیله پرداخت یک‌جانبه (تسویه حساب) و ملاک ارزش واحد محاسبه که انجام هر یک از این وظایف برای ادامه حیات بشر لازم است (اینگام، ۱۴۰۰، صص. ۲۹-۳۰). مطابق این تعریف هر چیزی که این موارد را شامل گردد به‌عنوان پول شناخته خواهد شد. برخی با عنوان عدم اتخاذ مبنا و عدم صحت تعریف به لوازم به این تعریف اشکالاتی را وارد ساخته‌اند و معتقدند تعریف صحیح آن است که پول ارزش مبادله‌ای صرف باشد و در حقیقت چیزی را می‌توان پول نامید که بیانگر و حافظ ارزش مبادله‌ای خالص باشد. ارزش مبادله‌ای امری مطلق بوده و قابل فاسدشدن نیست و محدود به زمان و مکان هم نیست؛ لذا هرچه خصوصیات آن شیء به‌گونه‌ای بوده که کمتر فاسد شده، بادوام‌تر باشد و باگذشت زمان و تغییر مکان خصوصیات آن دگرگون نشود، بهتر می‌تواند ارزش مبادله‌ای مربوطه را حفظ نموده و به‌عنوان پول مورد رغبت واقع شود و این پول اعم از کالا یا اعتبار است (داوودی، نظری و میرجلیلی، ۱۳۷۴، صص. ۱۲-۱۴).

به‌هرحال پول اعم از کالا یا اعتبار، آن چیزی است که ارزش مبادله‌ای دارد و پدیده‌ای عمومی است که در بستر اجتماع شکل گرفته و از جانب عرف مورد قبول است و با نقش مهمی که به‌عنوان واسطه مبادله، ذخیره ارزش و معیار سنجش ارزش ایفا می‌کند یکی از نیازهای اساسی بشر را تأمین می‌نماید.

پس از آنکه پول و کارکرد آن مورد تعریف قرار گرفت، مطلوب است که به انواع پول پرداخته شود. همان طور که اشاره شد پول پدیده‌ای اجتماعی است و در بستر آن شکل می‌گیرد. این ویژگی یکی از مهم‌ترین دلایلی است که موجب می‌گردد شاهد انواع پول در طول حیات بشری باشیم. بر این اساس انواع پول عبارتند از: پول تمام‌عیار نقد، پول تمام‌عیار بدهی، پول اعتباری نقد و پول اعتباری بدهی (داوودی، نظری و میرجلیلی، ۱۳۷۴، صص. ۴۷-۵۲).

۳-۲-۱. پول تمام‌عیار نقد

قدمت این پول به جوامع گذشته و ابتدایی بازمی‌گردد. در واقع اگر به مبادلات قدیمی نظر شود سیستم تبادل بین بشر به تبادلات تهاتری محدود می‌گشت. پس از مدتی بشر به فکر افتاد آن کالایی که جنبه موافقت عمومی بیشتری داراست را به‌عنوان وسیله تبادل و معیار ارزش‌گذاری به رسمیت بشناسد. این نقطه آغازین پول است. در این خصوص نیز بسته به فرهنگ و آداب و عادات جوامع بشری این کالا که پول شناخته می‌شد متفاوت بود. در برخی جوامع صدف در برخی پوست و حتی حیوانات به‌عنوان پول به حساب می‌آمدند. پس از گذران مدتی بشر به دنبال پول فلزی رفت که مهم‌ترین آن‌ها طلا و نقره است که پس از مدتی پول فلزی معیاری مشهور و شناخته‌شده به‌عنوان واسطه تبادل شناخته شد. به هر ترتیب این پول به کالایی ارزشمند تلقی می‌گردد که به‌عنوان وسیله تبادل در جوامع بشری مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ در حقیقت ارزش این پول به‌عنوان یک کالا و جدای از مصرف پولی آن برابر با ارزش پولی آن در معاملات است. به این پول، به اصطلاح «پول کالایی» نیز گفته می‌شود (داوودی، نظری و میرجلیلی، ۱۳۷۴، ص. ۴۷).

۳-۲-۲. پول تمام‌عیار بدهی

در مسیر تکامل پول در طول تاریخ دوره‌ای وجود داشت که طلا و نقره‌های در دست صراف‌ها بدون مراجعه و استفاده باقی می‌ماند و در حقیقت مردم به تبادل رسیدها بسنده می‌نمودند؛ لذا صرافان تصمیم گرفتند تا آن‌ها را در کارهای سودده مورد استفاده قرار دهند. بدین ترتیب طلاها و نقره‌های ذخیره‌شده به‌منزله دین صراف‌ها تلقی گشت و رسید و پول مورد نظر به‌عنوان سند این دین شناخته می‌شد. پس از شکل‌گیری بانک، این وظیفه

به بانک سپرده شد؛ بدین صورت که پولی اعتباری به منزله سندی برای دین بانک میان مردم در گردش باشد. در این نوع، پول به طور جداگانه و مستقلاً ارزشی نداشته و لزوماً یک پشتوانه همچون طلا و نقره یا هر کالایی برای آن در نظر گرفته می شود و پول به منزله رسید و سند آن بدهی بوده است. در این حالت اصولاً ارزش این پشتوانه در بازار غیر پولی با ارزش پول مساوی خواهد بود. به هر ترتیب دولت یا بانک با چاپ سندی با پشتوانه طلا تعهد به پرداخت دین و بدهی خود می دهد و این پشتوانه ارزش پول را تضمین می نماید. البته که پس از گذشت مدتی تعداد رسیدهای در دست مردم که توسط بانکها منتشر شده بود از پشتوانه آن فزونی یافت (داوودی، نظری و میرجلیلی، ۱۳۷۴، ص. ۴۸).

۳-۲-۳. پول اعتباری نقد

پول اعتباری نقد در حقیقت به پولی اطلاق می شود که ارزش آن به عنوان پول بیش از ارزش آن به عنوان کالا باشد؛ همچنین آنکه دولت یا نهاد انتشاردهنده تعهدی بر بازپرداخت به صورت طلا و نقره یا کالا نداشته باشد و یا حداقل آنکه مردم نسبت به این تعهد ناآگاه باشند. گاهی اوقات ارزش و بهای این پول به عنوان کالا در بازار در مقابل ارزش پولی آن بسیار ناچیز خواهد بود که مصداق آن پولهای کاغذی موجود امروزی در جوامع است (داوودی، نظری و میرجلیلی، ۱۳۷۴، ص. ۵۱).

۳-۲-۴. پول اعتباری بدهی

این قسم از جمله پولهای اعتباری به حساب می آید که همچون یک تعهد در میان جامعه گردش داشته و در حقیقت نهاد انتشاردهنده آن، تعهد بازپرداخت این قسم از پول را به عهده گرفته است و همچنین مردم نیز از تعهد صورت گرفته غافل نیستند (داوودی، نظری و میرجلیلی، ۱۳۷۴، ص. ۵۲). از جمله مصداق بارز این نوع پول، چکهای بانکی در دست افراد است که قابلیت برداشت از حسابهای جاری را دارد. در حقیقت چکهای در دست اشخاص به منزله سند بدهی و تعهد به پرداخت اسکناس است که افراد با در دست داشتن آن به بانک مراجعه کرده و طلب خود را دریافت می نمایند که به اصطلاح «پول تحریری» نیز گفته می شود. البته در این میان برخی به پول بودن آن مناقشه کرده و معتقدند که چکهای متعلق به حسابهای جاری هر چند هم عمومیت

داشته باشند به علت آنکه حاکی از بدهی بانک‌ها هستند پول به حساب نمی‌آیند و درواقع به سپرده و بدهی بانک پول گفته می‌شود. البته که اگر مردم در معامله با این اسناد از قابلیت تبدیل آن‌ها غافل بوده و به‌طور مستقیم و مستقل وسیله مبادله قرار گیرند، دیگر اوراق و اسناد، پول بدهی نبوده و پول نقد خواهند بود (داوودی، نظری و میرجلیلی، ۱۳۷۴، ص. ۴۶). به‌هرحال با توجه به آنکه چک ارزش مبادله‌ای داشته و دارای کارکردهای پول است حمل عنوان پول بر آن صادق خواهد بود.

در نتیجه بررسی مختصر انواع پول مشاهده گردید که پول انواع مختلفی دارد و وصف اجتماعی آن موجب شده در بستر زمان‌های مختلف تغییر شکل و ماهیت داده و تکامل یابد. در برهه‌ای از زمان، با کاهش چشم‌گیر احتمال برداشت کامل حساب‌های بانکی توسط همه صاحبان آن، بانک می‌توانست پول بدون پشتوانه چاپ کند. در حقیقت پس از آنکه تعداد اسکناس‌ها از ذخیره طلا در بانک‌ها فزونی یافت شاهد شکل‌گیری پول اعتباری صرف و بدون پشتوانه طلا بودیم. در این مسیر آمریکا اولین کشوری بود که به‌صورت رسمی پول بدون پشتوانه خلق کرد. پول‌های امروزی در بانک‌ها بهترین مصداق برای آن هستند. در این مصداق دولت با اعتباری که به‌موجب قانون یا قدرت حاکمیت خویش اعمال می‌کند پول را در جامعه ارزشمند می‌کند.

خلق پول بانکی موجب گردیده است که پول امروزه در دست بشر پولی با ماهیت اعتباری صرف باشد؛ در حقیقت پول بانکی برخلاف گذشته که پولی با پشتوانه بود، امروزه ماهیت اعتباری صرف پیدا کرده و لذا چنانچه قصد ارائه تحلیل از خلق پول و مضاربه بر دین در نظام بانکی باشد، باید پول از این منظر موردبررسی و نگاه موشکافانه فقهی قرار گیرد. به این جهت در ابتدا لازم است مالیت داشتن پول اعتباری صرف از منظر فقه بررسی گردد.

در این مجال بحث بر سر آن شکل می‌گیرد که آیا می‌توان با اعتبار محض قائل به مالیت شد؟ در حقیقت مالیت شیء چگونه شکل می‌گیرد؟ در اینکه مالیت امری اعتباری است و با صرف توافق عقلاً محقق است و یا امری انتزاعی بوده و نیاز به منشأ انتزاع دارد در بین فقها اختلاف است. بر این اساس معیار و ملاک مالیت پول چگونه محقق می‌گردد؟ آیا داشتن پشتوانه حقیقی برای انتزاع مالیت لازم است یا پول بدون پشتوانه نیز از منظر

شرعی می‌تواند دارای مالیت باشد؟ پاسخ به این سؤال‌ها می‌تواند تا حد زیادی راهگشای مباحث موجود در خلق پول و مضاربه در نظام بانکی باشد. پاسخ به این سؤال نیازمند بررسی مفهوم مالیت از منظر فقه است.

۴. مال در فقه

مال در لغت به معنای رغبت پیدا کردن به چیزی و میل پیدا کردن به چیزی است (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۵، ص. ۴۷۶).

مال اصولاً امری عرفی و اجتماعی است که به اعتبار عقلا وابستگی داشته و بدین وسیله تحقق می‌یابد. فقها در بیان تعریف مال از عبارات گوناگونی همچون مطلق منفعت (صاحب‌جواهر، بی‌تا، ج ۲۲، ص. ۳۴۳) و منفعت قابل اعتناء (شهید ثانی، ۱۴۱۳ق، ج ۳، ص. ۱۲۴) استفاده کرده‌اند. اما در کلام برخی دیگر تعریف کامل‌تری بیان گردیده است. مرحوم حکیم مالیت را اعتبار عقلایی دانسته که از رغبت و میل عرف به چیزی ناشی می‌شود. ایشان در توصیف رغبت اشاره می‌دارند که رغبت موردنظر به گونه‌ای است که عرف بر تحصیل آن رقابت داشته و گاهی نزاع می‌کنند. در ادامه نیز از یک ویژگی دیگر با عنوان کمیابی برای مالیت نام برده و رقابت عرف را نیز از این سبب می‌دانند (حکیم، بی‌تا، ص. ۳۲۵). برخی از شارحان مکاسب در تعریف مالیت با تصریح به عرفی بودن آن، تحققش را به تنافس عقلا بر منفعتی نسبت داده‌اند که ناشی از نیاز و حاجت به آن است (انصاری، ۱۴۱۶ق، ج ۶، ص. ۳۸۶). برخی دیگر نیز با عباراتی مشابه بر این تعریف را تأیید نموده‌اند (انصاری، ۱۴۱۵ق، ج ۱، ص. ۱۷۱). علامه مظفر در حاشیه مکاسب خویش ضمن تصریح به این حقیقت، دو ویژگی احتیاج مردم و متوقف بودن حصول آن به عمل را شرط تحقق مالیت به حساب می‌آورده است (انصاری، بی‌تا، ص. ۱۵۸).

آیت‌الله خوئی در تعریف مال می‌فرماید که: مال در لغت به معنای چیزی است که انسان مالک شده و در میان عرف از آن چیزهایی انتزاع می‌گردد که دارای ویژگی‌هایی باشد: (۱) نوع انسان به آن میل داشته باشد؛ (۲) قابلیت استفاده در وقت حاجت را داشته باشد؛ (۳) مردم بر سر کسب آن با یکدیگر رقابت کنند؛ (۴) درازای آن مال حاضر به پرداخت پول باشند. این ویژگی‌ها، موجب اثبات مالیت عرفی شده و مالیت شرعی نیز با

تأیید شارع حاصل می‌گردد. با این تعریف شامل مطلق اعیان و منافع می‌گردد که عرف و لغت نیز بر آن گواه است (خویی، بی‌تا، ج ۲، ص. ۳).

وهبه زحیلی از محققین اهل سنت آن چیزی را که انسان با فعل خویش به دست آورد چه عین و چه منفعت باشد را مال می‌نامد (الزحیلی، ۲۰۱۰م، ج ۱۰، ص. ۴۹).
در میان اهل سنت در خصوص مال دو نظر معروف وجود دارد:

۱. نظر اول اختصاص به علمای حنفیه دارد: آن‌ها مال را آن چیزی می‌دانند که دارای دو ویژگی باشد:

(الف) امکان حیازت داشته باشد؛ که بدین ترتیب امور معنوی مثل علم مال نخواهد بود.

(ب) امکان انتفاع داشته باشد.

۲. دسته دوم جمهور فقهای غیر از حنفیان هستند که معتقدند مال آن چیزی است که ارزش داشته و تلفش موجب ضمان آن گردد. به‌طور مثال یک‌دانه گندم مالیت نخواهد داشت (الزحیلی، ۲۰۱۰م، ج ۱۰، ص. ۵۰).

برخی از حقوق‌دانان مال را این‌گونه تعریف می‌نمایند: «مال در اصطلاح حقوقی به چیزی گفته می‌شود که بتواند مورد دادوستد قرار گیرد و از نظر اقتصادی ارزش مبادله را داشته باشد.» (امامی، ۱۳۴۰، ج ۱، ص. ۱۹).

به‌طور کلی مالیت در دودسته قابل‌تصور است:

(الف) آنچه یکی از حاجات و نیازهای انسان را به‌طور مستقیم مرتفع نماید همچون غذا و لباس و...؛

(ب) اوراق مالی یا پول‌های فلزی که به‌عنوان واسطه مبادله به‌کار می‌روند (بجنوردی، ۱۳۷۷، ج ۲، ص. ۳۰).

این مالیت به اعتبار معتبر بستگی دارد؛ که خود به دودسته تقسیم می‌گردد:

(الف) مالیت به اعتبار عموم مردم که از زمان و مکان خاصی به آن رغبت وجود دارد؛ همچون طلا و نقره.

(ب) مالیت به واسطه اعتبار معتبر خاص که خود شامل دو قسم می‌گردد:

(۱) صورتی که اعتبار معتبر و رغبت عقلا موجب مالیت چیزی گردد؛ همچون اسکناس.

(۲) آنکه مالیت به واسطه اثر مترتب بر آن باشد. مثل بلیط قطار که کاغذ آن ارزش ندارد و به واسطه اثری که دارد یعنی حمل و نقل ارزش می یابد (حلی، بی تا، ج ۱، ص. ۷۷).

به هر ترتیب با مطالبی که تا به اینجا ذکر گردید مشخص می شود که مالیت پدیده ای عرفی و به اعتبار و رغبت عقلا در تحصیل شیء بستگی دارد.

۵-۱. مالیت مفهومی انتزاعی یا اعتباری؟

پس از تعریف مالیت و بیان نقطه نظرات متفاوت در این خصوص لازم است تا این مفهوم از حیث انتزاعی یا اعتباری بودن نیز مورد بررسی قرار گیرد.

برخی معتقدند که مال مفهومی انتزاعی است و نمی توان آن را اعتباری دانست. درواقع طبق این دیدگاه این مفهوم از متعلق ملکیت انتزاع می گردد. از نظر این دسته ملکیت که همچون رابطه ای میان افراد است یک متعلق در عالم خارج دارد که به شرط برخورداری از دو ویژگی رغبت و ندرت، مال از آن انتزاع می گردد. حال ممکن است گاهی با اعتبار ایجاد شود؛ اما در این موارد اعتبار باعث می شود که رغبت ایجاد شده و رغبت به متعلق آن امر باعث می شود که مالیت از آن انتزاع گردد؛ بنابراین مالیت یک امر حقیقی انتزاعی است؛ البته همان طور که بیان شد این امر مشروط به رغبت، ندرت و متعلق قرار گرفته برای ملکیت است. لذا دانسته می شود که به همین دلیل است که از نظر برخی از فقها حق نمی تواند مال باشد؛ زیرا حق در عرض مالکیت است و مالکیت نمی تواند به آن تعلق بگیرد. درواقع حق بر امور واقعی قرار می گیرد؛ یعنی حق نوعی سلطنت است؛ مانند مالکیت اما خفیف تر؛ بنابراین نمی تواند مورد مالکیت باشد و نمی توان از آن مال را انتزاع نمود. از این روی، هر چیزی که بتواند متعلق برای مالکیت باشد اگر دو شرط را داشته باشد مال است (هاشمی شاهرودی، بی تا-الف، جلسات ۲ الی ۶).

این دسته از فقها با اشاره به شرایط ندرت و رغبت در مال، می فرمایند: «با توجه به این دو شرط، مالیت امری انتزاعی است و اعتباری وضعی محض نیست. منظور از مالیت

مرغوبیت نوعی و مطلوبیت نوعی عرفی است. نتیجه این ندرت همراه با منفعت آن است که مردم در عوض آن مال پرداخته و برای به دست آوردن آن تلاش می نمایند» (هاشمی شاهرودی، بی تا-ب، ص. ۵۵۱). مطابق این نظر در حقیقت منفعت از عین مستقل نیست و مالیت آن نیز جدای از عین نخواهد بود (حسینی حائری، ۱۴۲۳ق، ج ۱، ص. ۱۰۷).

دیدگاه گروهی دیگر از صاحب نظران که به نظر صحیح نیز می آید؛ آن است که مال اعتباری است و منشأ آن نیز اعتبار عقلای جامعه است. درواقع ارزش گذاری آن ها بر اشیاء خارجی براساس منافع استفاده شده از آن، میزان حاجت و انتفاع و نیز ثمره های مترتب بر آن است. پس مالیت اشیاء به اعتبار منفعت آن است و خود منافع مال به حساب می آیند. از نظر این گروه مال همان اعتبار محض است که گاهی اوقات صرف اعتبار است و گاهی نیز این اعتبار براساس منفعت، نیاز و قلت آثار چیزی به وجود می آید و میل داشتن یا نداشتن در مفهوم مال تأثیری ندارد (آل کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص. ۳۱۶).

این دسته معتقدند که مال چیزی غیر اعتبار عقلا نیست. درواقع عقلا برای اشیاء به اعتبار منافع اشیاء، حل نیازهای خود و انتفاعی که از آن ها می برند، ارزش قائل بوده و آن را دارای مالیت می دانند؛ لذا مالیت هر چیزی در نزد عقلا به اعتبار منفعت آن است پس خود منفعت شایستگی بیشتری برای مال بودن را دارا است. در نتیجه مالیت امری اعتباری است که ناشی از حاجت و اختلاف رغبت ها در اعیان خارجی و منافع آن ها است. درواقع عقلا این مفهوم را بر آنچه مورد نیاز بشر بوده و رغبت انسان ها به آن مختلف است قرار داده اند و سپس این عنوان را بر اوراق و مشابه آن ها اعم از فلزات و... وضع نمودند؛ بنابراین مال بر این اساس اعتبار محض است که گاهی به قرارداد محض و گاهی به علت منفعت و نیاز شدید به آن است. به هر حال میل داشتن یا نداشتن به شیء نمی تواند در مالیت آن تأثیری داشته باشد. هر چند در اکثر اوقات این دو باهم ارتباط دارند؛ یعنی هر چه دارای مالیت باشد رغبت را نیز خواهد داشت اما این دو قابل تفکیک هستند (آل کاشف الغطاء، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص. ۳۱۶) و از همین روست که شارع گاهی اوقات مالیت برخی چیزها را ساقط کرده است (هاشمی شاهرودی، بی تا-ب، ص. ۵۵۱).

با آنچه تاکنون بیان گردید، مشخص آمد که ملاک قائلان به اعتباری بودن مالیت، صرف اعتبار عقلاست که این اعتبار براساس منفعت برخاسته از شیء است. در انتزاعی

بودن نیز ملاک، انتزاع از امر دارای منفعت در عالم خارج است؛ درواقع قائلین به انتزاعی بودن مفهوم مالیت معتقدند که نمی‌توان گفت اعتبار کننده هر زمان که قصد کند می‌تواند مالیتی را برای یک شیء اعتبار کند؛ بلکه مالیت تنها پس از وجود عین خارجی امکان تحقق دارد.

۵-۲. مالیت پول اعتباری محض

بیان شد که پول در طول تاریخ سیری تکاملی داشته و به مرحله‌ای رسیده است که پول‌های موجود در جامعه رابطه‌ای با مقدار ذخیره طلا در بانک ندارد و به‌طورکلی پول‌های امروزی پشتوانه‌ای نداشته و اعتباری محض هستند. درگذشته بیان گردید که بنابر یک نظر مالیت به اعتبار عقلا بستگی داشته و چنانچه عرف عام عقلا به سمت چیزی رغبت نماید و مال تشخیص دهند، آن شیء دارای مالیت خواهد بود. پول ازجمله مصادیقی است که در جامعه امروز نظر عرف عقلا را به خود جلب کرده و دارای منفعت است.

امروزه پول یک امر اعتباری است. مالیت یافتن امری اعتباری به‌خصوص پول نیز در قبال و گرو تنافس و رغبت عقلاست. تشخیص وسیله مبادله بودن از آن‌جهت که به دین نزدیک است یا عین خارجی و همچنین حقیقت پول، با عرف و عقلای جامعه است. به‌نظر می‌رسد عرف امروزه پول الکترونیک را نه صرفاً وسیله‌ای برای مبادله که با ماهیت دین نزدیک بوده؛ بلکه آن را عین خارجی و ماهیتش را حقیقت پول تکامل یافته می‌دانند. البته طبیعی است که این اعتبار که موجب رغبت عقلایی می‌گردد، نیاز به یک منشأ اعتبار توسط معتبر دارد. حال این معتبر می‌تواند دولت بوده یا آنکه یک‌نهاد قابل اتکا باشد. به این موجب دولت یا نهاد قابل اتکا نیز با اعتبار پولی که می‌تواند مورد رغبت عقلای جامعه قرار گیرد دست به اعتبار خواهد زد و زمانی که عرف عقلا به آن رغبت پیدا کنند مالیت موردنظر را خواهد یافت. به‌طور مثال چنانچه دولتی به علت بهره‌مندی از قدرت تولید و با اتکا به تولید خالص ملی و منابعی که در اختیار دارد به‌عنوان معتبر پولی را اعتبار کند، با رغبت و تنافس عقلای آن جامعه پول موردنظر مالیت خواهد یافت.

برخی از صاحب‌نظران در این خصوص اشاره می‌دارند که: پول‌های امروزی مالیت دارند؛ چراکه محل رغبت و تقاضای عقلاست و حاضر بوده بر سر آن رقابت داشته و در عوض آن چیزی بدهند. همچنین پول کارکرد ذخیره ارزش دارد و پولی که امروزه در دست مردم است این ویژگی را داشته و در حقیقت از وظایف پول در جهان امروز، توان ذخیره‌سازی ارزش است و همه دارندگان آن، خود را دارای چیزی ارزشمند می‌دانند که می‌توانند به واسطه آن انواع کالاها و خدمات تولیدی با ارزش را به دست آورند. از این تعریف دانسته می‌شود که عرف و عقلا، پول را مال دانسته چراکه در غیراین صورت قابل انباشتن ارزش نیست. از طرفی دیگر، ارزش دادوستدی دادن به پول، همان مالیت بخشیدن به آن است. همان‌طور که بسیاری از فقها قائل اند مال بودن پول‌های جدید، پذیرفته شده است (احمدوند، ۱۳۸۲، ص. ۱۰۳).

پس مالیت پول بسته به اعتبار عقلاست و نیازی به پشتوانه طلا و سندیت برای اعتباری شدن ندارد و همین که عقلا نسبت به چیزی رغبت پیدا کرده و میل داشته و بر تحصیل آن رقابت داشته باشند موجب مالیت می‌گردد. اعتبار حاکمیت یا نهادی که به اندازه حاکمیت قابل اتکا و اعتمادی باشد اینجا اثر مهمی داشته و به عنوان لوازمی برای تنافس عقلا به حساب می‌آیند.

۶. ماهیت خلق پول

امروزه خلق پول از جمله عملکردهای مهم بانک‌های تجاری قلمداد می‌شود. در این مجال باید به ماهیت پول خلق شده در نظام بانکی پرداخته شود. شناخت این ماهیت اهمیت بسیاری در نظام بانکی دارد چراکه به حسب نوع و آثار خود می‌تواند معاملات بانکی را تحت الشعاع قرار دهد. در حقیقت بحث بر سر آن شکل می‌گیرد که ماهیت پول خلق شده در نظام بانکی عین خواهد بود یا آن را باید به منزله دین محسوب نمود. در اینجا لازم است ابتدا مفهوم دین و عین و تفاوت‌های آن شناخته شود.

دین آن مال کلی است که به سببی از اسباب همچون جنایت، بیع، اتلاف ... به ذمه شخص می‌آید (موسوی سبزواری و یزدی، ۱۴۱۳ق، ج ۲۱، ص. ۵). رابطه دین و قرض عموم و خصوص مطلق است. در حقیقت هر قرضی دین به حساب می‌آید لکن هر دینی

قرض نخواهد بود (ابن سعید، ۱۴۰۵ق، ص. ۲۸۳). عین در مقابل دین قرار می‌گیرد. عین آن چیزی است که مشخص باشد. حق عینی نیز در مقابل حق دینی یا همان حق شخصی قرار دارد. حق عینی آن تسلطی است که به موجب قانون برای یک شخص در عین قرار می‌گیرد و حق دینی آن است که میان دو نفر بوده و به موجب آن طلبکار می‌تواند از بدهکار مطالبه به چیزی داشته باشد که اعم از اعطاء چیزی، مبادرت یا عدم آن است (سنه‌وری، ۱۳۹۱، صص. ۱۵-۱۶).

مهم‌ترین تفاوت‌های عین و دین به صورت زیر است:

- ۱) دین به ذمه تعلق می‌گیرد لکن عین این گونه نیست.
- ۲) دین در استیفا نیاز به وساطت مدیون دارد؛ در صورتی که در التزام به عین چنین نیست.
- ۳) از آنجایی که وساطت مدیون وجود دارد دین نیاز به مطالبه دارد لکن در عین این گونه نیست.
- ۴) در دین این قابلیت وجود دارد که اجل باشد یا مقاصه در آن صحیح است و امکان ابراء نیز وجود دارد لکن در عین وجود نخواهند داشت (سنه‌وری، ۱۳۹۱، صص. ۲۴ و ۱۱۲).

پس از مشخص شدن معانی عین و دین لازم است تا بررسی گردد که پول‌های امروزی مصداق کدام یک از این موارد خواهد بود.

برخی از صاحب‌نظران ضمن تشریح خلق پول و رویکردهای مربوط به آن، ماهیت پول خلق‌شده در بانک را دین می‌دانند و از همین نظر به آن اشکالاتی را وارد ساخته و فرایند خلق پول را در عقود اسلامی مخرب توصیف می‌نمایند. این دسته با توجه به دین تلقی نمودن پول خلق‌شده در نظام بانکی عقود شرکت، قرض الحسنه، سلف و مضاربه را هر یک به نحوی مبتلا به اشکال شرعی می‌دانند. چراکه شرکت عقدی تنها در پول رایج یا اجناس خواهد بود و دین نمی‌تواند موضوع شرکت قرار گیرد. در قرض الحسنه نیز بانک دینی را علیه خود به نفع قرض گیرنده ایجاد می‌کند و از جهتی ذمه دریافت‌کننده وام ضامن مثل آن دین است. در حقیقت آنچه قرض داده می‌شود باید عین باشد و با توجه

به آنکه حساب وام‌گیرنده چیزی جز تعهد بانک نیست شاهد قرض دین خواهیم بود که از منظر فقها این قرض باطل است. در خصوص اشکال سلف نیز اشاره می‌دارند که در پیش‌خرید محصولی تولیدی توسط بانک با ثمنی مشخص و مبیع مدت دارد با توجه به خرید به واسطه دین و مدت‌دار بودن جنس خریداری شده شاهد ابتلا به مسأله خرید دین به دین خواهیم بود که باطل است (خوش‌نقش، ۱۴۰۰، صص. ۷۸-۸۲). در مورد مضاربه نیز اشکال مضاربه بر دین به وجود خواهد آمد که در جای خود به آن اشاره خواهد شد. نظر دیگر آن است که ماهیت پول خلق‌شده در نظام بانکی عین باشد. در این صورت پول در حکم کالا بوده، قابل نقل و انتقال و به ذمه گرفتن است. در پول‌های حقیقی از آنجاکه دارای ارزشی حقیقی هستند این مسأله روشن است؛ اما در پول‌های اعتباری برخی معتقدند از آنجاکه مالیت آن‌ها از اعتبار نشأت می‌گیرد آنچه مال است همان اعتبار قانونی است و نفس عین ارزشی ندارد اما این حرف صحیحی نیست؛ زیرا مال از نگاه حقوقی هر شیء است که مردم بدان رغبت کنند؛ حال منشأ این رغبت گاهی می‌تواند خصوصیت در ذات آن و گاهی نیز یک امر اعتباری باشد ولی مهم آن است که مردم به این شیء رغبت نشان می‌دهند پس مال است. باتوجه به آنچه در مباحث گذشته مطرح گردید حقیقت آن است که پول‌های امروزی خلق‌شده توسط بانک اعتباری است و در حقیقت ماهیت پول‌های خلق‌شده عین است. پول‌های اعتباری خود فی‌نفسه مورد رغبت مردم هستند، نه آنکه مانند چک و سفته صرفاً معرف از یک‌چیز دیگر باشند و مردم صرفاً به علت شیء دیگر بدان رغبت کنند.

در اینجا باید اذعان کرد که پول‌های امروزی را نمی‌توان در حکم سند دانست. در حقیقت پول‌های امروزی عین بوده و نمی‌توان آن‌ها را دین تلقی کرد. یکی از دلایل آن الزام از جانب دولت بر پذیرش پول توسط مردمان است و چنانچه غیراز آن باشد دولت مردم را اجبار نخواهد کرد که مصداق بارز آن چک است. همچنین دلیل دیگر آن است که اگر پول سند باشد بر قرض‌گیرنده لازم می‌آید تا قدرت خرید را در موعد مقرر بازپرداخت نماید، این در صورتی است که در مقام عمل چنین اقدامی مجوز لازم را ندارد. به‌طور مثال اگر ارزش پول در جامعه بالا رود و مثلاً دو برابر شود، قرض‌گیرنده با تمسک به سندیت پول نصف مبلغی را که قرض گرفته به قرض‌دهنده پس می‌دهد؛

در صورتی که چنین کاری از منظر عقلا صحیح نخواهد بود. از طرفی دیگر اگر پول‌ها سندیت داشته باشند با پایان یافتن زمان اعتبار یا از بین رفتن آن سند، همچنان قابل مطالبه هستند چرا که به منزله دین بانک محسوب می‌گردد و لکن چنین اتفاقی نمی‌افتد. همچنین چنانچه پول به منزله سند باشد، تأدیه دین به واسطه آن زمانی صدق می‌کند که آن سند تبدیل به مال واقعی گردد همچون چک که دارای ماهیتی سندی است و دریافت آن تا زمانی که به برداشت پول منجر نگردد صدق تأدیه دین نمی‌نماید. این برخلاف آن چیزی است که در پول‌های امروزی مشاهده می‌گردد. دلیل دیگر آنکه سند دین می‌تواند توسط هر شخصی صادر گردد لکن صدور پول این گونه نیست و شرایط خاصی دارد.

لازم به ذکر است که باید در خصوص تبیین ماهیت پول میان حوزه مردم و دولت تفکیک قائل شد. از منظر کلان پول‌های اعتبار شده به وسیله دولت دینی برعهده آن‌ها است. لکن میان مردم با توجه به مبادلاتی که روزانه در عرف صورت می‌گیرد پول ماهیت عین دارد؛ لذا باید توجه داشت که در اینجا عرف عام و عقلاست که موضوعیت دارد و عرف نیز پول را به مثابه عین می‌داند. به هر ترتیب ملاک در تشخیص مالیت نیز همان‌طور که فقها بدان اشاره داشته‌اند عرف عام است. در حقیقت مال از جمله مفاهیم عرفی به شمار می‌آید و عرف عام است که در تشخیص موضوع حکم مورد استفاده فقیه قرار می‌گیرد. اگرچه شاید از منظر برخی از اقتصاددانان که عرف خاصی تلقی می‌شوند پول مالیت نداشته باشد، اما نمی‌تواند موضوع برای احکام فقهی باشد؛ بنابراین، چون عرف عام و عقلا پول را مال می‌دانند، فقیه می‌تواند احکام مال را بر آن بار کند. علاوه بر اینکه فقیهان که خود بخشی از عرف عام هستند، پول را مال می‌دانند (اگرچه در بیان خاستگاه مالیت آن نظری یکسان نداشته باشند) (احمدوند، ۱۳۸۲، ص. ۱۰۲).

به هر حال با توجه به آنچه اشاره شد پول‌های اعتباری یعنی اسکناس‌های بانکی دارای مالیت بوده و از منظر عرف عین به حساب می‌آید. در خصوص پول‌های الکترونیکی نیز همین حکم پابرجاست. در واقع به نظر می‌رسد قابلیت تبدیل داشتن نمی‌تواند با عین بودن منافاتی داشته باشد. همان‌طور نیز که در گذشته بدان اشاره شد عین و دین با یکدیگر تفاوت‌هایی دارند که به این واسطه نمی‌توان پول‌های الکترونیکی را مصداق دین دانست.

همین‌طور که خصوص ماهیت پول برخی صاحب‌نظران نیز به عینیت آن اذعان می‌دارند و معتقدند که نمی‌توان گفت که پول‌های امروزی به علت اعتبار گرفتن از دولت مالیت پیدا کرده و عین آن پول مالیت نداشته باشد. بلکه آنچه معیار و ملاک بر مالیت است، رغبت و تنافس عقلا در تحصیل شیء است که پول‌های اعتبارشده امروزی محل رغبت عقلا هستند و این مخالف صورتی است که رغبت به چیزی ناشی از شیء دیگر باشد همچون چک (داوودی، نظری و میرجلیلی، ۱۳۷۴، ص. ۶۳).

به‌رحال باتوجه‌به آنکه پول‌های امروزی در نظر عرف عین به‌حساب می‌آیند و از منظر فقها عرف مردم ملاک تشخیص موضوعات هستند، پول‌های خلق‌شده بانکی اعتباری بوده و عین خواهند بود.

پس از بیان بحث‌هایی از ماهیت پول خلق‌شده در نظام بانکی و ماهیت آن لازم است تا کاربرد، نتایج و پیامدهای پیرامون آن در نظام بانکی موردبررسی قرار گیرد. یکی از مصادیق آن تسهیلات بانکی مضاربه است. فقهای امامیه در باب مضاربه در کتب خود از مال مضاربه بحث نموده‌اند که مشهور آن‌ها مضاربه را با دین صحیح نمی‌دانند. حال باتوجه‌به ماهیت پول خلق‌شده و احکام عقد مضاربه شایسته است تا به این مصداق مهم در تسهیلات بانکی پرداخته‌شده و جوانب آن موردبررسی قرار گیرد.

۷. عقد مضاربه

مضاربه ازجمله عقود اسلامی است که در کتب فقهی بابی را با همین عنوان به خود اختصاص داده است. فقها در تعریف مضاربه را عقدی می‌دانند که به‌موجب آن مالی به دیگری پرداخت گردد تا آنکه عامل با آن مال به تجارت پرداخته و سود آن مال بین هر دو تقسیم گردد (حلی و حلی، بی‌تا، ص. ۱۰۹؛ طوسی، ۱۴۰۷ق، ج ۳، ص. ۱۶۷) نام دیگر مضاربه «قراض» است (ابن‌زهره، ۱۴۱۷ق، ج ۱، ص. ۲۶۶).

ماده ۵۴۶ قانون مدنی نیز مضاربه را این‌گونه تعریف می‌نماید که: «مضاربه عقدی است که به‌موجب آن احد از متعاملین سرمایه می‌دهد با این قید که طرف دیگر با آن تجارت کرده و در سود آن شریک باشند. صاحب سرمایه «مالک» و عامل، مضارب نامیده می‌شود».

۷-۱. مضاربه بر دین

مضاربه از منظر شریعت و فقه امامیه دارای شرایط و احکامی است که لازمه صحت اجرای آن در نظام بانکی رعایت این شرایط است. یکی از احکام مورد بحث در خصوص مضاربه، جواز یا عدم جواز مضاربه بر دین است. فقها در این خصوص مطالبی را در کتب و نظراتشان آورده‌اند و مشهور به بطلان مضاربه بر دین رأی می‌دهد. همچنین قائلانی هستند که صحت مضاربه را منحصر به عین نمی‌دانند که در این فرصت به این اقوال خواهیم پرداخت.

۷-۱-۱. قائلان بطلان مضاربه بر دین

شهیدین در شرح لمعه مضاربه بر دین را غیر صحیح می‌دانند (شهید اول، ۱۴۱۰ق، ج ۴، ص ۲۱۹). صاحب مفتاح الکرامه نیز مضاربه بر دین را جایز نمی‌دانند و در کتاب خویش به علمایی اشاره می‌کند که فتوایی مشابه را در این خصوص صادر می‌کنند (حسینی عاملی و حلی، بی تا، ج ۷، ص ۴۴۱). علامه حلی در کتاب «تذکره»، با توجه به آنکه عقد مضاربه را خلاف اصل به حساب می‌آورد، از باب اکتفا به قدر متیقن انجام آن بر دین را صحیح نمی‌داند (حلی، بی تا، ج ۱۷، ص ۸). شهید ثانی در شرح کلام علامه دلایل ایشان را رد نموده و عمده دلیل ثابت بر این حکم را اجماع ذکر می‌کند. همچنین ایشان در شرح بر شرائع عنوان غرر و جهل را بر این معامله حمل می‌نماید (شهید ثانی، ۱۳۸۰، ص ۴۵۱). صاحب ریاض نیز اجماع را تأیید کرده و همچنین مضاربه را تحت ادله عامه عقود به حساب نیاورده و ادله خاص مضاربه را نیز شامل آن نمی‌داند (حلی، بی تا، ج ۱۷، ص ۸). صاحب جواهر پس از تأیید اجماع، در صورت شک اصاله الفساد را در موضوع جاری می‌دانند. همچنین از نظر ایشان اطلاق ادله مضاربه هم به علت آنکه در مقام بیان نبوده نمی‌تواند ثابت کننده صحت مضاربه بر دین باشد (صاحب جواهر، بی تا، ج ۲۶، ص ۳۵۶) اما در این موضوع صاحب کتاب حدائق روایتی را از سکونی ذکر می‌کند^۱ (حرعاملی، ۱۴۱۶ق، ج ۱۹، ص ۲۳) که به زعم ایشان دلالت بر عدم صحت مضاربه بر دین را دارد.

^۱ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلَيْهِ السَّلَامُ: فِي رَجُلٍ لَهُ عَلَى رَجُلٍ مَالٌ فَيَتَقَاضَاهُ وَلَا يَكُونُ عِنْدَهُ فَيَقُولُ هُوَ عِنْدَكَ مُضَارَبَةٌ قَالَ لَا يَصْلَحُ حَتَّى تَقْبِضَهُ مِنْهُ.

باوجود اینکه روایت مذکور ضعیف بوده ایشان عمل اصحاب را جبران کننده این ضعف می دانند (بحرانی، ۱۳۶۳، ج ۲۱، ص. ۲۱۸).

آیت الله خوئی در مبانی عروه الوثقی ضمن تأیید دلالت این روایت، عبارت «دفع المال» که در تعریف مضاربه آمده است را به عنوان شاهی بر شرط عین بودن سرمایه ذکر می کند؛ چراکه دین قابلیت دفع ندارد. مضاف بر تمام این موارد ایشان ادعای اجماعی که از جانب برخی فقها بر این مسأله صورت گرفته را نمی پذیرند. همچنین از نظر ایشان در صورت شک در صحت مضاربه بر دین اصاله الفساد می شود. پس در نهایت ایشان دو دلیل بر عدم جواز مضاربه بر دین ذکر می کنند که عبارتند از قاعده و معتبره سکونی (خوئی، ۱۴۱۸ق، ج ۳۱، صص. ۹-۱۰).

صاحب شرایع نیز در شرح احکام مضاربه عین بودن را از شروط مضاربه به حساب می آورد و به این واسطه بیان می کنند که مضاربه بر دین جایز نیست. ایشان در ادامه در یک صورت مضاربه بر دین را جایز می شمردند و آن وقتی است که عقد مضاربه بعد از قبض دین منعقد گردد. لازم به ذکر است که این جواز شامل آن صورتی نمی شود که عامل مضاربه اذن در قبض از بدهکار را داشته باشد مگر آنکه بعد از وصول دین دوباره عقد مضاربه را تجدید کند (محقق حلی، ۱۴۰۸ق، ج ۲، ص. ۱۱۲). صاحب عروه ضمن بیان عبارتی مشابه صاحب شرایع می فرمایند که اگر مالک، عامل را وکیل کند که بعد از دریافت دین از بدهکار، عقد مضاربه را با وکالت جاری نماید و از جانب خود نیز قبول را انجام دهد - که بدین ترتیب موجب و قابل یکی خواهد بود - ایرادی ندارد. همچنین اگر مالک از عامل طلب داشته باشد نمی تواند بر آن مضاربه واقع سازد مگر آنکه او را وکیل در تعیین نموده و عامل نیز از جانب هر دو ایجاب و قبول نماید (یزدی، بی تا، ج ۲، ص. ۴۵۳). برخی از فقها نیز در این خصوص با عباراتی مشابه به طور مختصر و گذرا به راهکار وکالت در قبض اشاره داشته اند (طوسی، بی تا، ص. ۴۳۰).

۲-۱-۷. قائلان صحت مضاربه بر دین

دسته ای دیگر از فقها که تعدادشان چندان زیاد نیست، معتقدند که مضاربه بر دین نیز می توان مشمول حکم صحت قرار گیرد. از جمله کسانی که این قول را تقویت نموده و

بر آن شرحی طولانی آورده، مرحوم هاشمی شاهرودی است. در حقیقت ایشان تلاش دارند تا با رد نمودن ادله قائلان به بطلان مضاربه بر دین و اثبات عدم خلاف اصل بودن مضاربه، مضاربه بر دین را صحیح و جایز بدانند.

قائلان به عدم صحت مضاربه بر دین در استدلال خویش تمسک به مخالف اصل بودن مضاربه دارند و بنا بر اکتفا به قدر متیقن، تنها مضاربه بر عین را می‌پذیرند. مرحوم هاشمی شاهرودی در مقام پاسخ و اشکال معتقدند که مضاربه موافق با اصل است و در جای خود آن را اثبات می‌نمایند. همچنین معتقدند که اعطای مال در عنوان تعریف مضاربه بر دین نیز دلالت دارد.

ایشان در خصوص تمسک به روایت سکونی در عدم جواز مضاربه بر طلب که در قسمت گذشته به آن اشاره شد بیان می‌دارند که باتوجه به ظاهر روایت و عبارت «ماهو عندک» روایت ظهور در حال شخصی دارد که قصد حفظ مال قرض داده شده و کسب سود بر آن را دارد که شبهه ربوی بودن آن را قدرت می‌بخشد و این نوع از معامله نیز در عرف شناخته شده بوده است و این اخص از مدعاست. حال اگر از این مورد هم عدول شود حداقلش آن است که روایت سکونی صریح نبوده و موضوع مردد میان تضمین مال مضاربه و ... است.

در ادامه دسته‌ای از قائلان به بطلان مضاربه بر دین، معتقدند رکن مضاربه وجود خارجی سرمایه‌ای است که قرار است در مضاربه مورد تجارت قرار گیرد و این در حالی است که دین قبل از قبض، حکم سرمایه باوجود خارجی را ندارد؛ و این موجب می‌گردد که حکم به بطلان مضاربه بر دین را صادر نمایند، لکن از نگاه هاشمی شاهرودی در مضاربه رکن اصلی و اساسی وجود مال برای تجارت است و عنوان مال بر مطلق دین و عین صدق می‌کند و از منظر فقه تفاوتی در مال بودن آن‌ها وجود ندارد و از این‌روست که فقها حکم بیع دین را جایز می‌دانند. امروزه نیز معامله بر ذمه در جامعه امری مقبول بوده و معاملات با چک و سفته نشان‌دهنده آن است.

همان‌طور که در بخش گذشته مطرح شد عده‌ای از فقها در اثبات عدم جواز به اجماع تمسک می‌نمایند. هاشمی شاهرودی در اجماع مذکور ایراد وارد می‌نمایند. از نظر ایشان اجماع بیان‌شده اجماع مدرکی بوده است که حجیت ندارد. همچنین اجماع مذکور منقول

بوده و مضاف بر این‌ها، هیچ شرطی مبنی بر عین بودن مال در مضاربه در کتب متقدمین ذکر نشده است.

در نهایت آخرین دلیلی که بر عدم صحت مضاربه بر دین اشاره شده است، بر این مبناست که براساس روایاتی که در باب مضاربه وجود دارد ضمانت عامل در مضاربه صحیح نخواهد بود و چنانچه مال مضاربه از جنس دین باشد، باتوجه به مضمون بودن مال بر ذمه مدیون در احکام باب دین، این روایات به نحوی دلالت بر عدم صحت مضاربه بر دین داشته و مضاربه بر دین را خارج می‌نمایند. به این دلیل نیز این‌گونه پاسخ داده می‌شود که روایات به مالی اشاره دارند که در زمان مضاربه مورد استفاده قرار می‌گیرد و از این بابت ارتباطی با مالی که قبل از مضاربه مضمون بوده است نخواهد داشت چنانچه بعد از منعقد شدن مضاربه ضمان از بین برود (هاشمی شاهرودی، ۱۴۳۲ق، صص. ۴۴-۵۵).

لازم به ذکر است صحت مضاربه بر دین قائلان دیگری نیز دارد. مرحوم اردبیلی قائل به صحت مطلق مضاربه است. دلیل ایشان در صدور حکم به صحت، اطلاق روایات باب مضاربه و کلمه «مال» در عبارت روایت است که بر مطلق دین، عین و منفعت دلالت می‌کند. در خصوص ادعای دلالت کلمه «اعطاء» بر عین نیز اشاره می‌کنند که مراد از اعطاء قرار دادن مال در اختیار عامل است چه این مال پرداخت گردد (دفع) چه با اجازه اعطا شود. مضاف بر این‌ها کلمه اعطاء در روایت نیامده است. دلیل دیگر ایشان تمسک به عمومات از قبیل المؤمنون عند شروطهم، «أَوْفُوا بِالْعُقُودِ» (المائدة: ۵) و «إِلَّا أَنْ تَكُونَ تِجَارَةً عَنْ تَرَاضٍ» (النساء: ۲۹) است که همه آن‌ها دلالت بر شمولیت مضاربه بر دین، عین و منفعت دارد (موسوی اردبیلی و یزدی، ۱۳۷۹، ص. ۲۹). از فقهای معاصر هم نظر نیز می‌توان به آیت‌الله مکارم شیرازی اشاره داشت. ایشان مضاربه را مخالف قاعده ندانسته و به مدرکی و غیرمعتبر بودن جماع قائم شده تصریح دارند؛ لذا این موضوع را نیز مشمول عمومات می‌دانند (مکارم شیرازی، ۱۳۹۴). آیت‌الله شبیری زنجانی نیز باتوجه به عمومیت مال در تعریف مضاربه نظر به صحت چنین مضاربه‌ای می‌دهند (شبیری زنجانی، ۱۳۹۴).

۲-۱-۷. حکم مضاربه بر دین و تأثیر آن در نظام بانکی

باتوجه به آنچه بیان گردید مضاربه بر دین گرچه از دیدگاه برخی از فقها بدون اشکال است اما از آنجاکه مشهور آن را نپذیرفته است فارغ از قوت و یا ضعف نظر قائلین به امکان مضاربه بر دین، نمی‌تواند در مقام تقنین از نظر غیر مشهور پیروی نمود.

مضاف بر آنکه نهایت چیزی که از اشکالات قائلین به امکان می‌توان اثبات کرد، صحت چنین عقدی نزد عقلاست؛ اما اینکه این عقد مشخصاً مضاربه باشد معلوم نیست. علی‌الخصوص زمانی که معیار تشخیص مضاربه عرف زمان معصوم باشد با این استدلال نمی‌توان مضاربه بودن آن را از نگاه شرع اثبات کرد و باید دید آنچه مورد امضای شارع واقع شده چه عقدی بوده است. از مجموع کلام می‌توان این‌گونه بیان داشت که مضاربه بر دین صحیح نیست یا حداقل از آنجاکه مخالف مشهور فقها بوده عمل بدان خلاف احتیاط است (الهام، ۱۳۹۴، ص ۷۵).

از آنجایی که مالیت را امری اعتباری به اعتبار عقلا براساس یک منفعت عمومی دانستیم و از آنجایی که معیار تشخیص پول وظایف آن بوده و توسط عرف و عقلا قابل تشخیص است، می‌توان اذعان داشت که پول‌های خلق‌شده توسط نظام بانکی از آنجاکه دارای وظایف پول بوده و از جانبی دیگر براساس مجوز بانک مرکزی و قدرت مالی بانک، مورد تأیید عقلاست، دارای مالیت اعتباری بوده و عرفاً پول و عین محسوب شده و لذا مضاربه با آن حکم مضاربه بر عین داشته و بی‌اشکال خواهد بود.

در مقابل اگر مبنای مالیت را انتزاعی و درواقع بر اساس منشأ انتزاع خارجی بدانیم و نیز اگر معیار پول را وظایف آن ندانسته یا اگر عقلا پول‌های الکترونیک را عرفاً پول ندانسته و صرفاً وسیله‌ای برای مبادله بدانند، این مسأله یعنی مضاربه در نظام بانکی با اشکال مواجه خواهد بود که با تفصیلاتی که تا به اینجا آمد، بطلان این نظر مشخص گردید.

نتیجه‌گیری

خلق پول در نظام بانکی پدیده‌ای پیچیده است که ارائه تحلیلی از ماهیت آن می‌تواند در فهم و تبیین مسائل نظام بانکداری اسلامی تأثیرگذار باشد. پول‌های خلق‌شده در نظام بانکی که امروزه در جامعه در حال گردش است، دارای ماهیتی اعتباری است. مالیت

مفهومی است که در فقه امامیه به رغبت عقلای جامعه بستگی دارد و چنانچه عقلا به چیزی رغبت داشته باشند وصف مالیت بر آن صدق خواهد داشت. یکی از نکات مهمی که در خصوص مالیت باید مورد توجه قرار گیرد، انتزاعی یا اعتباری بودن آن است که باتوجه به آنچه بیان گردید مالیت امری اعتباری و وابسته به رغبت و اعتبار عقلاست و برای صدق مالیت چیزی، نیازی به وجود یک منشأ خارجی جهت انتزاع مالیت از آن نخواهد بود. پول‌های خلق شده امروزی مالیت دارند و این مالیت وابسته به رغبت عقلاست؛ بنابراین نیازی به پشتوانه طلا و سندیت برای اعتباری شدن ندارد. اعتبار حاکمیت یا نهادی که به اندازه حاکمیت قابل اتکا و اعتماد باشد لازمه‌ای برای تنافس عقلا در مالیت بخشی خواهد بود. باتوجه به تمام اوصافی که در خصوص پول‌های خلق شده در نظام بانکی مطرح شد، باید اذعان داشت که این پول‌ها ماهیت عین دارند و نمی‌توان آن‌ها را از جنس دین دانست. در نهایت با تمام این تفاسیر روشن می‌آید که مضاربه بر پول‌های خلق شده بانکی باتوجه به ماهیت عینی که دارند صحیح و بلاشکال خواهد بود.

ملاحظات حقوقی

- پیروی از اصول حقوقی

تمامی اصول اخلاق در پژوهش در این مقاله رعایت شده است.

- تعارض منافع

بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد.

بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از پایان‌نامه، رساله دکتری و طرح پژوهشی نیست.

کتابنامه

۱. قرآن کریم.
۲. آل کاشف الغطاء، محمدحسین (۱۴۲۲ق). *تحریر المجله* (محمد مهدی آصفی و محمد ساعدی: مترجمان). ایران، قم: مرکز تحقیقات و الدراسات العلمیه.
۳. ابن زهره، حمزه بن علی (۱۴۱۷ق). *غنیة النزوع إلى علمی الأصول والفروع* (ابراهیم بهادری: مترجمان). ایران، تهران: دانشگاه صادق علیه السلام.
۴. ابن سعید، یحیی بن احمد (۱۴۰۵ق). *الجامع للشرائع* (جعفر سبحانی تبریزی و جعفر سبحانی تبریزی: مترجمان). ایران، قم: مؤسسه سیدالشهداء(ع).

۵. احمدوند، معروف‌علی (۱۳۸۲). مروری بر ماهیت‌شناسی پول و دیدگاه فقیهان. فقه، ۳۶ (۱۰)، ۷۴-۱۴۷.
۶. الهام، صادق (۱۳۹۴). چالش‌های فقهی اجرایی شدن عقود در بانکداری اسلامی با مطالعه موردی مضاربه و جعاله. ایران، تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
۷. امامی، حسن (۱۳۴۰). حقوق مدنی (جلد ۲). ایران، قم: اسلامیه.
۸. انصاری، محمدعلی (۱۴۱۵ق). الموسوعة الفقهية الميسرة. ایران، قم: مجمع الفكر الإسلامی.
۹. انصاری، مرتضی بن محمدامین (۱۴۱۶ق). هدی الطالب إلى شرح المكاسب. ایران، قم: طلیعة النور.
۱۰. انصاری، مرتضی بن محمدامین (بی‌تا). حاشیة المكاسب (محمدرضا مظفر و جعفر کوثرانی: مترجمان). ایران، تهران: حبیب.
۱۱. اینگام، جفری (۱۴۰۰). ماهیت پول (اصلاح قودجانی، حسین درودیان و علی نصیری‌اقدام: مترجمان). ایران، تهران: دانشگاه امام صادق علیه‌السلام.
۱۲. بجنوردی، حسن (۱۳۷۷). القواعد الفقهية (محمدحسین درایتی و مهدی مهریزی: مصححان). ایران، تهران: الهادی.
۱۳. بحرانی، یوسف بن احمد (۱۳۶۳). الحقائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة (محمدتقی ایروانی، عبدالعزیز طباطبایی و عبدالرزاق مقرر: مصححان). ایران، قم: الإسلامی.
۱۴. حلی، حسن بن علی؛ و حلی، حسن بن یوسف (بی‌تا). تبصرة المتعلمین فی أحكام الدین (حسین درگاهی و محمدهادی یوسفی غروی: مترجمان). ایران، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۱۵. حرعاملی، محمد بن حسن (۱۴۱۶ق). تفصیل وسائل الشیعة إلى تحصیل مسائل الشریعة (محمدرضا حسینی جلالی: مترجم). ایران، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لإحياء التراث.
۱۶. حسن‌زاده، علی؛ مجتهد، احمد؛ بغدادی، پویا؛ و تقی‌زاده حصار، فرهاد (۱۳۹۳). پول و بانکداری نوین. ایران، تهران: جنگل.
۱۷. حسینی حائری، کاظم (۱۴۲۳ق). فقه العقود. لبنان، بیروت: مجمع الفكر الإسلامی.
۱۸. حسینی عاملی، محمدجواد بن محمد؛ و حلی، حسن بن یوسف (بی‌تا). مفتاح الکرامه فی شرح قواعد العلامة (ط. التقديمه). لبنان، بیروت: دارإحياء التراث العربی.
۱۹. حکیم، محسن (بی‌تا). نهج الفقهاء. ایران، تهران: ۲۲ بهمن.
۲۰. حلی، حسن (بی‌تا). تذکرة الفقهاء. ایران، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام لإحياء التراث.

۲۱. حلی، حسین (بی‌تا). *بحوث فقهیه (حلی)* (عزالدين بحر العلوم: مترجم). سوریه، دمشق: المنار.
۲۲. خویی، سید ابوالقاسم (۱۴۱۸ق). *موسوعه الإمام الخوئی*. ایران، تهران: مؤسسه احیاء آثار الامام الخوئی.
۲۳. خوش‌نقش، هادی (۱۴۰۰). *خلق‌پول از دیدگاه امامیه و با نگاهی به قوانین موضوعه*. جستارهای فقهی و اصولی، ۲۲ (۷)، ۶۱-۹۶.
۲۴. خویی، سید ابوالقاسم (بی‌تا). *مصباح الفقاهه*. ایران، تهران: منشورات مکتبه الداوری.
۲۵. داوودی، پرویز؛ نظری، حسن؛ و میرجلیلی، حسین (۱۳۷۴). *پول در اقتصاد اسلامی*. ایران، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب دانشگاهی در علوم اسلامی و انسانی (سمت).
۲۶. سنهوری، عبدالرزاق (۱۳۹۱). *مصادر الحق فی الفقه الاسلامی*. ایران، تهران: خرسندی.
۲۷. شبیری زنجانی، موسی (۱۳۹۴). *مضاربه بر منفعت و دین*. yun.ir/c6vch4
۲۸. شهید اول، محمد بن مکی (۱۴۱۰ق). *الروضه البهیة فی شرح اللمعة الدمشقیة* (۱۰ جلدی). (زین‌الدین بن علی شهید ثانی و محمد کلانتر: مصححان). عراق، نجف: جامعه النجف الدینیة.
۲۹. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۳۸۰). *حاشیة شرائع الإسلام*. قم، ایران: بوستان کتاب.
۳۰. شهید ثانی، زین‌الدین بن علی (۱۴۱۳ق). *مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام*. ایران، قم: المعارف الإسلامية.
۳۱. صاحب‌جواهر، محمدحسن بن باقر (بی‌تا). *جواهر الکلام* (ابراهیم میانجی، مصحح، محمود قوچانی، علی آخوندی، عباس قوچانی و رضا استادی: محققین). لبنان، بیروت: دار احیاء التراث العربی.
۳۲. صمصامی، حسین؛ و کیان‌پور، فرشته (۱۳۹۴). *بررسی امکان خلق پول توسط نظام بانکی در نظام مالی اسلامی*. معرفت/اقتصاد/اسلامی، ۱۱ (۱)، ۱۰۹-۱۳۰.
۳۳. طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵). *مجمع البحرین*. ایران، تهران: مرتضوی.
۳۴. طوسی، ابوجعفر، محمد بن حسن (۱۴۰۷ق). *المبسوط فی فقه الإمامیة*. لبنان، بیروت: المکتبة المرتضویة لإحياء الآثار الجعفریة.
۳۵. طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا). *النهاية فی مجرد الفقه و الفتاوی*. سوریه، دمشق: دارالکتاب العربی.

۳۶. عربی، سیدهادی؛ فراهانی فرد؛ سعید؛ و خوش اخلاق، مهدی (۱۴۰۱). بررسی فقهی خلق پول درونی با تأکید بر قاعده اکل مال به باطل. *اقتصاد اسلامی*، ۲۲(۸۸)، ۳۵-۶۱.
۳۷. کمیجانی، اکبر؛ ابریشمی، حمید؛ و روحانی، سیدعلی (۱۳۹۷). ماهیت بانک و فرایند خلق پول بانکی؛ نقد دیدگاه‌های رایج و دلالت‌ها. *جستارهای اقتصادی*، ۲۹(۱۵)، ۹-۳۸.
۳۸. محقق حلی، جعفر بن حسن (۱۴۰۸ق). *شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام* (محمدعلی بقال، محقق). ایران، تهران: اسماعیلیان.
۳۹. محققان، مهدی؛ مهدوی، سیدمحمدهادی؛ و توکلی، احمدرضا. (۱۴۰۱). تأملی در حکم فقهی خلق پول. *آموزه‌های فقه مدنی*، ۲۶(۱۴)، ۱۹۷-۲۱۸.
۴۰. مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۹۴). *وکالت در مضاربه*. yun.ir/rjllfc
۴۱. موسوی اردبیلی، عبدالکریم؛ و یزدی، محمد کاظم بن عبدالعظیم (۱۳۷۹). *فقه المضاربه*. ایران، قم: مؤسسه النشر.
۴۲. موسوی سبزواری، عبدالاعلی؛ و یزدی، محمدکاظم بن عبدالعظیم (۱۴۱۳ق). *مذهب الأحکام فی بیان الحلال و الحرام*. ایران: قم: الذّهب.
۴۳. هاشمی شاهرودی، سید محمود (بی‌تا-الف). *المطور*. ایران، تهران: دانشگاه عدالت.
۴۴. هاشمی شاهرودی، سید محمود (بی‌تا-ب). *مباحث حول العقد*. ایران، قم: مرکز الفقهی آیتالله العظمی الهاشمی الشاهرودی.
۴۵. هاشمی شاهرودی، محمود (۱۴۳۲ق). *المضاربه*. ایران، قم: مرکز اهل البيت عليه السلام للفقہ و المعارف الاسلامیه.
۴۶. زحیلی، وهبه (۱۳۸۸). *موسوعة فقه الاسلامی و القضايا المعاصره*. ایران، قم: دارالفکر.
۴۷. یزدی، محمدکاظم بن عبدالعظیم (بی‌تا). *العروة الوثقی*. ایران، قم: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی(ره).

Reference

1. Holy Quran.
2. Al-Kashif al-Ghata', M, H., (2001). *Thahrir Almajaleh* (Muhammad Mahdi Asefi and Muhammad Sa'idi: Translators). Iran, Qom: Center for Scientific Research and Studies. (In Persian).
3. Ahmadvand, M, A., (2003). A Review of the Nature of Money and the Views of Jurists. *Fiqh*, 36(10), 74-147. (In Persian).
4. Arabi, H. Farahani, S. & Khoshakhlagh, M., (2023). Jurisprudence Review of Inside Money Creation with akl mal bialbatil (The Rule of Falsehood and Incorrect Possession of Property). *Islamic Economics*, 22(88), 35-61. (In Persian).

5. Ansari, M, I, M, A., (bita). *Hashiyat al-Makasib* (Mohammad Reza Mozaffar and Jafar Kawtharani: Translators). Iran, Tehran: Habib. (In Persian).
6. Ansari, M, A., (1994). *Al-Musawat Al-Fiqhiyyah Al-Misra*. Iran, Qom: Islamic Thought Forum. (In Persian).
7. Bojanvardi, H., (1998). *Al-Qawwa'id al-Fiqhiyyah* (Mohammad Hossein Derayati and Mehdi Mehrizi: Compilers). Iran, Tehran: Al-Hadi. (In Persian).
8. Bahrani, Y, I, A., (1984). *Al-Hada'iq al-Nadrah in the Rulings of al-Utrah al-Tahira* (Muhammad Taqi Irwani, Abdul Aziz Tabatabaei and Abdul Razzaq Mokaram: Correctors). Iran, Qom: Islamic. (In Persian).
9. Davoudi, P; Nazari, H; & Mirjalili, H., (1995). *Money in Islamic Economics*. Iran, Tehran: Organization for the Study and Compilation of Academic Books in Islamic Sciences and Humanities (SAMAT). (In Persian).
10. Elham, S., (2015). *Jurisprudential Challenges of Contract Enforcement in Islamic Banking with a Case Study of Mudaraba and Ja'ala*. Iran, Tehran: Imam Sadiq University. (In Persian).
11. Emami, H., (1961). *Civil Law* (Volume 2). Iran, Qom: Islamiyeh. (In Persian).
12. Hashemi Shahrudi, S, M., (bita-a). *Al-Mutawr*. Iran, Tehran: Edalat University. (In Persian).
13. Hashemi Shahrudi, S, M., (bita-B). *Discussions on the Contract*. Iran, Qom: The Jurisprudential Center of the Grand Ayatollah Hashemi Shahrudi. (In Persian).
14. Hashemi Shahrudi, M., (2010). *Mudaraba Iran*, Qom: Ahl al-Bayt Center for Fiqh and Islamic Encyclopaedias. (In Persian).
15. Haramili, M, I, H., (1995). *A Description of the Means of the Shiites to Acquire the Issues of Sharia* (Mohammad Reza Hosseini Jalali: Translator). Iran, Qom: Aal al-Bayt Foundation for the Revival of Heritage. (In Persian).
16. Hakim, M., (bita). *Nahj al-Fiqha*. Iran, Tehran: 12 Bahman. (In Persian).
17. Hali, H., (bita). *Jurisprudential Research (Heli)* (Ezzeddin Bahrul Uloom: Translator). Syria, Damascus: Al-Manar. (In Persian).
18. Heli, H., (bita). *Memoirs of the Jurists*. Iran, Qom: Ahl al-Bayt Foundation for the Revival of Heritage. (In Persian).
19. Hassanzadeh, A; Mojtahid, A; Baghdadi, P; & Taghizadeh Hesari, F., (2014). *Money and Modern Banking*. Iran, Tehran: Jangal. (In Persian).
20. Heli, H, I, A; & Heli, H, I, Y., (bita). *Commentary for Learners in the Rules of Religion* (Hossein Dargahi and Mohammad Hadi Yousefi Gharavi: Translators). Iran, Tehran: Ministry of Culture and Islamic Guidance. (In Persian).
21. Hosseini Haeri, K., (2002). *Contract Jurisprudence*. Lebanon, Beirut: Islamic Thought Forum. (In Persian).
22. Hosseini Ameli, M, J, I, M; & Hali, H, I, Y., (bita). *Miftah al-Karamah in the Explanation of the Rules of the Religion* (T. al-Qadimah). Lebanon, Beirut: Dar Ehiya al-Trath al-Arabi. (In Persian).

23. Ibn Zahra, H, I, A., (1996). *Ghaniyyah al-Nuz'u'ila 'l-Imli al-Usul wa al-Fur'* (Ebrahim Bahadori: Translators). Iran, Tehran: Imam Sadiq University. (In Persian).
24. Ibn Saeed, Y, I, A., (1984). *Al-Jami' al-Shara'a'* (Ja'far Sobhani Tabrizi and Ja'far Sobhani Tabrizi: Translators). Iran, Qom: Sayyid al-Shohada'a (a.s.) Institute. (In Persian).
25. Ingham, G., (2020). *The Nature of Money* (Aslan Qodjani, Hossein Daroudian and Ali Nasiri-Aghdam: Translators). Iran, Tehran: Imam Sadiq University. (In Persian).
26. Kamijani, A; Abrishmi, H; & Rouhani, S, A., (2018). The Nature of Banks and the Process of Bank Money Creation; Criticism of Common Views and Implications. *Economic Jostarha*, 29(15), 9-38. (In Persian).
27. Khoei, S, A., (1997). *Encyclopaedia of Imam al-Khoei*. Iran, Tehran: Imam Al-Khoei Works Revival Foundation. (In Persian).
28. Khoshnaqsh, H., (1400). Money Creation from the Imamiyyah Perspective and with a Look at the Laws of the Subject. *Jurisprudential and Fundamental Researches*, 22(7), 61-96. (In Persian).
29. Khoei, S, A., (bita). *Misbah al-Fiqh*. Iran, Tehran: Publications of Maktaba al-Dawri. (In Persian).
30. Samsami, H; & Kianpour, Fereshteh (2015). Investigating the Possibility of Money Creation by the Banking System in the Islamic Financial System. *Marifat Eqtasad Islamic*, 1(1), 109-130. (In Persian).
31. Sanhoury, A., (2012). *Sources of Truth in Islamic Jurisprudence*. Iran, Tehran: Khorsandi. (In Persian).
32. Shabir Zanjani, M., (2015). *Mudaraba on Profit and Religion*. yun.ir/c6vch4 (In Persian).
33. Shahid Aval, M, I, M., (1989). *Al-Rawda al-Bahiya in Sharh al-Lama' al-Damashkiyyah* (10 volumes). (Zain al-Din bin Ali Shahid Thani and Mohammad Kalantar: Correctors). Iraq, Najaf: Al-Najaf Religious University. (In Persian).
34. Shahid Sani, Z, I, A., (2001). *The Footnotes of the Laws of Islam*. Qom, Iran: Bostan Kitab. (In Persian).
35. Shahid Sani, Z, I, A., (1992). *Paths of Understanding to the Revision of Islamic Laws*. Iran, Qom: Al-Ma'arif al-Islamiyya. (In Persian).
36. Sahebjavaher, M, H, I, B., (bita). *JavaheroAlkalam* (Ebrahim Mianji, Corrector, Mahmoud Quchani, Ali Akhundi, Abbas Quchani and Reza Ostadi: Researchers). Lebanon, Beirut: Dar Ehiya al-Trath al-Arabi. (In Persian).
37. Tareehi, F, I, M., (1936). *Majma' al-Bahrain*. Iran, Tehran: Mortazavi. (In Persian).
38. Tousi, M, I, H., (Beta). *Al-Nahiya in the Single Jurisprudence and al-fatawi*. Syria, Damascus: Arab Library. (In Persian).

39. Tusi, A, M, I, H., (1986). *Al-Mabusut in Imami Jurisprudence*. Lebanon, Beirut: Al-Mortazawi Library for Revival of Al-Jaafari Antiquities. (In Persian).
40. Makarem Shirazi, N., (2015). *Legal Representation in Mudaraba*. yun.ir/rjllfc (In Persian).
41. Mohaghegh Hali, J, I, H., (1987). The Laws of Islam in Matters of Halal and Haram (Mohammed Ali Bakal, Researcher). Iran, Tehran: Ismailian. (In Persian).
42. Mohagheghian, M; Mahdavi, S, M, H; & Tavakoli, A, R., (2022). A Reflection on the Jurisprudential Ruling on the Creation of Money. *Teachings of Civil Jurisprudence*, 26(14), 197-218. (In Persian).
43. Mousavi Ardabili, A; & Yazdi, M, K, I, A., (1379). *Jurisprudence Mozarebeh*. Iran, Qom: Al-Nashar Publishing House. (In Persian).
44. Mousavi Sabzevari, A; & Yazdi, M, K, I, A., (1992). *The Refinement of the Laws in the Explanation of Halal and Haram*. Iran: Qom: Al-Dhahab. (In Persian).
45. Zuhaili, W., (2010). *Encyclopedia of Islamic Jurisprudence and Contemporary Cases*. Iran, Qom: Dar al-Fikr. (In Persian).
46. Yazdi, M, K, I, A., (bita). *Al-Urwa Al-Wathqi*. Iran, Qom: Institute for the Compilation and Publication of the Works of Imam Khomeini. (In Persian).

Identifying and Prioritizing Suitable Financing Methods in Mosques of the Islamic Republic of Iran

Mahdi Karimi* Mohammad Hosin Gavam** Yaser Ahmadi Beni***

10.30497/ifr.2024.246703.1903

Abstract

Mosques not only have political, social and cultural roles, but also have an economic aspect. This research focuses on identifying and prioritizing suitable financial methods for mosques, exploring these priorities through library studies and expert interviews in the field. The study adopts an applied objective and an analytical-descriptive method based on documentation and expert opinions. Methods and criteria were identified based on the theme analysis method; Then, in the next step, the methods and criteria were prioritized with the help of paired comparison questionnaires and based on the Analytical Hierarchy (AHP) method, and finally the answers were combined and analyzed by the geometric mean method. The research findings indicate criteria such as increasing public participation, proper interaction with governance, enhancing budget efficiency, alignment with the status and dignity of mosques, and conformity with Imamia jurisprudence. Among these criteria, the highest importance, in order, is given to increasing public participation, alignment with the status and dignity of mosques, enhancing budget efficiency, proper interaction with governance, and conformity with Islamic jurisprudence. Based on this research, among the preferred financial methods for mosques in terms of tools, the most important are grassroots tools, technology-based financial tools, non-profit resource provisioning tools, for-profit resource provisioning tools, and investment-based tools, highlighting the effective role of the community in mosque financing. In terms of revenue-generating activities, mosque income-generating activities, charitable institutions, non-governmental public organizations, military entities, and governmental aids hold the highest importance in financing mosques.

Keywords: Financing; Mosques; Jurisprudential Evaluation; Prioritization.

JEL Classification: Z12.

* M.A. in Financial Management, Department of Financial Management, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran. (Corresponding Author).
mehdikarimi1390@gmail.com 0009-0009-8454-7233

** Faculty Member, Department of Financial Management, Faculty of Islamic Studies and Management, Imam Sadiq University, Tehran, Iran.
ghavam@isu.ac.ir 0000-0001-5556-7846

*** M.A. Student in Economics, Financial Economics Major, Faculty of Islamic Studies and Economics, Imam Sadiq University, Tehran, Iran
y.ahmadibeni@isu.ac.ir 0009-0001-6107-8499

Received: 2024/07/21

Accepted: 2024/11/09

شناسایی و اولویت‌بندی روش‌های تأمین مالی مناسب در مساجد جمهوری اسلامی ایران

مهدی کریمی* محمدحسین قوام** یاسر احمدی بنی***

چکیده

مساجد نه تنها دارای نقش‌های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی هستند بلکه دارای جنبه اقتصادی نیز هستند. پژوهش حاضر با شناسایی و اولویت‌بندی روش‌های تأمین مالی مناسب در مساجد، به شناسایی این اولویت‌ها پرداخته و با استفاده از مطالعات کتابخانه‌ای و مصاحبه با افراد خبره در این زمینه، به احصای معیارهای مطلوب تأمین مالی آن پرداخته است. تحقیق موردنظر به لحاظ هدف از نوع کاربردی و از نظر روش «تحلیلی-توصیفی» و مبتنی بر مستندات و کسب نظر خبرگان است. شناسایی روش‌ها و معیارها براساس روش تحلیل مضمون صورت پذیرفت؛ سپس در گام بعدی به کمک پرسشنامه‌های مقایسه زوجی و براساس روش تحلیل سلسله مراتبی (AHP)، اولویت‌بندی روش‌ها و معیارها انجام گرفت و در نهایت پاسخ‌ها توسط روش میانگین هندسی تلفیق شده و تحلیل گردیدند. نتایج پژوهش، معیارهای؛ افزایش مشارکت مردمی، تعامل صحیح با حاکمیت، افزایش کارایی بودجه‌ای، تناسب با شأن و جایگاه مسجد و تطابق با فقه امامیه را به عنوان معیارهای این حوزه نشان داده و نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل اطلاعات و اولویت‌بندی معیارها، بیانگر آن است که در بین معیارهای مطرح شده، به ترتیب: افزایش مشارکت مردمی، تناسب با شأن و جایگاه مسجد، افزایش کارایی بودجه، تعامل صحیح با حاکمیت و تطابق با فقه امامیه بیشترین اهمیت را دارند. براساس همین پژوهش، در بین روش‌های تأمین مالی مطلوب در مساجد از منظر ابزارها، به ترتیب؛ ابزارهای مردم‌پایه، ابزارهای مبتنی بر فناوری مالی، ابزارهای غیرانتفاعی تجهیز منابع، ابزارهای انتفاعی تجهیز منابع و ابزارهای مبتنی بر سرمایه‌گذاری بیشترین اهمیت را دارند که نشان‌دهنده نقش مؤثر مردم در تأمین مالی مساجد است. از حیث فعالیت‌های درآمدی نیز فعالیت‌های درآمدزای مسجد، مؤسسات خیریه، سازمان‌های عمومی غیردولتی، نهادهای نظامی و کمک‌های دولتی، بیشترین اهمیت را در تأمین مالی مساجد دارند.

واژگان کلیدی: تأمین مالی؛ مساجد؛ ارزیابی فقهی؛ اولویت‌بندی.

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مدیریت مالی، گروه مدیریت مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران (نویسنده مسئول)
mehdikarimi1390@gmail.com

** عضو هیأت علمی، گروه مدیریت مالی، دانشکده معارف اسلامی و مدیریت، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران
ghavam@isu.ac.ir

*** دانشجوی کارشناسی ارشد اقتصاد، گرایش اقتصاد مالی، دانشکده معارف اسلامی و اقتصاد، دانشگاه امام صادق علیه‌السلام، تهران، ایران
y.ahmadibeni@isu.ac.ir

مقدمه

مسجد به‌عنوان یک پایگاه اجتماعی نقش مهمی در جوامع اسلامی از آغاز دین مبین اسلام تا به امروز داشته است و خیلی از مسائل به‌واسطه مسجد، در میان جامعه نهادینه می‌شده است. ازجمله کارکردهای مسجد، کارکردهای اقتصادی است که می‌توان آن را در مواردی همچون نگهداری اموال عمومی (بیت‌المال) و تقسیم غنائم جنگی بین مسلمین، جمع‌آوری خمس و زکات (مستحب و واجب) و توزیع بین فقرا، تبیین احکام اقتصادی و معاملات اسلامی و اطلاع از ورود تجار و کاروان‌های تجاری به شهر و سایر موارد بیان داشت. در رابطه با تأمین مالی مسجد به جهت رفع نیازهای اقتصادی مترتب بر مساجد و پوشش دادن خدمات مختلف ارائه‌شده از سوی مساجد، دیدگاه‌های متفاوتی وجود دارد؛ الف) برخی معتقدند هستند که دولت اسلامی، به‌عنوان یکی از مصادیق مصالح عامه، موظف به ساخت و آبادانی مساجد است و بایستی از وظایف و کارهای قطعی مسئولان حکومت اسلامی دانسته شود (قرائتی، ۱۳۸۱، ص. ۵۱)؛ ب) برخی دیگر به مردمی بودن اقتصاد مسجد اعتقاد دارند و بیان می‌دارند که دولت نباید هیچ‌گونه دخالتی در این امر داشته باشد؛ ج) دیدگاه سوم نیز با ترکیبی از اختلاف سلیق موجود است که ناشی از میزان دخالت دولت یا حکومت در اقتصاد مسجد است. بدین معنا که به‌نظر آنان، باید حکومت از امور اقتصادی مسجد به‌جای دولت پشتیبانی کند. گروه حاضر به‌شدت مخالف بودجه‌دهی دولت به مسجد هستند و معتقدند اگر این راهکار جوابگوی تأمین مالی مسجد برای کوتاه‌مدت باشد اما در بلندمدت با چالش‌های بی‌شماری روبرو خواهد شد (کاشانی‌زاده و کرم‌اللهی، ۱۳۹۱، ص. ۷۹). حال سؤال اصلی این پژوهش آن است که نحوه تأمین منابع مالی مسجد بایستی براساس چه معیارهایی باشد و کدام یک از معیارها دارای اولویت هستند؟ توضیح آنکه هم‌اکنون اغلب مساجد کشور به‌صورت کاملاً سستی به تجهیز منابع اقدام نموده و بالطبع شاهد آن هستیم که با مشکلات عدیده‌ای در این حوزه دست‌وپنجه نرم می‌کنند و به‌سختی هزینه‌های ثابت و جاری خود را تأمین می‌کنند. افزون بر این، کمبود بودجه و عدم توانایی در تأمین هزینه‌های ساخت‌وساز، نیاز به بازسازی جزئی یا کلی ناشی از عمر بالای مساجد را با چالش روبرو نموده است؛ ضمن آنکه دولت اسلامی با کسری بودجه و کاهش بودجه‌های عمرانی امکان حمایت

هرچه بیشتر این نهاد را نخواهد داشت. فلذا باید روش‌های تأمین مالی که با شرایط و محدودیت‌های مساجد سازگاری دارند را شناسایی و اولویت‌بندی کرده و از آن‌ها در جهت تأمین هزینه‌های مساجد بهره برد.

۱. پیشینه پژوهش

ستیوان^۱ (۲۰۲۴م) در مقاله‌ای با عنوان «پاسخ‌گویی برای مدیریت مالی مسجد: چقدر مهم است؟»، با بررسی مدیریت مالی مسجد به دنبال اهمیت افزایش پاسخ‌گویی مالی و جلوگیری از تقلب است. وی مدیریت مالی مسجد را در مواردی همچون برنامه‌ریزی مالی، جمع‌آوری سرمایه، مدیریت صندوق، گزارشگری مالی، کنترل داخلی و تحلیل مالی برشمرده و اشاره می‌دارد باید از ظرفیت وجوه جمع‌آوری‌شده مسجد شامل زکات، انفاق، وقف و وجوه دولتی استفاده نمود. وی نتیجه‌گیری می‌کند که مدیریت مالی در مساجد، پاسخ‌گویی به همه ذی‌نفعان به‌ویژه خداوند است و برای جلوگیری از تقلب، لازم است تا پاسخ‌گویی مالی، شفافیت و همچنین کنترل داخلی مناسبی وجود داشته باشد تا سبب حفظ اعتماد عمومی گردد.

سوآرنی، نورلینا و یولیانتی^۲ (۲۰۲۳م) در مقاله‌ای با عنوان «مدیریت مالی (موارد مطالعه در مساجد در منطقه هرلنگ بولوکومبا، سولاوسی جنوبی اندونزی)»، به بررسی مدیریت صندوق مساجد با روش توصیفی کیفی پرداخته‌اند. آن‌ها مدیریت وجوه مساجد را شامل چندین جنبه اساسی از جمله سیستم دریافت وجوه، مدیریت وجوه و گزارش‌دهی دانسته و آن را سرمایه بالقوه‌ای برای رفاه جامعه محلی و رونق مساجد برشمرده‌اند. آن‌ها نتیجه‌گیری می‌نمایند که مدیریت صندوق در مسجد نورالیقین، نورالحجاب، نورالامین و مسجد بابل خیر^۳ براساس اصول مدیریت مالی شامل برنامه‌ریزی، اجرا و ارزیابی انجام پذیرفته است.

ویجیانتی و دیگران^۴ (۲۰۲۳م) در مقاله‌ای با عنوان «بهبود مدیریت مالی مسجد (مطالعه موردی مساجد منطقه تامانساری باندونگ)»، به بررسی بهبود مدیریت مالی

1. Setiawan

2. Suarni, Nurlina & Yulianti

3. Nurul Yaqin Mosque, Nurul Hijab, Nurul Amin, & Babul Khaer Mosque

4. Wijayanti et al

مسجد از طریق مطالعه موردی مساجد منطقه تامانساری باندونگ^۵ پرداخته‌اند. آن‌ها با توجه به مدل مدیریت مالی متفاوت مساجد با یکدیگر، اتخاذ شیوه حسابداری متفاوت را طبیعی دانسته و تلاش برای ارتقای توان مدیریت مالی مسجد را ضروری دانسته‌اند. آن‌ها نتیجه‌گیری می‌نمایند که شرکت‌کنندگان در طرح آموزشی، افزایش قابل توجهی را در دانش مدیریت مالی مسجد اکتساب نموده‌اند و توانسته‌اند که دخل و خرج مسجد را برنامه‌ریزی، سوابق مالی و گزارش‌های ساده را تهیه کنند درحالی‌که قبل از آن، تنها قادر به ثبت جریانات نقدی بوده‌اند.

اسلامیه^۶ (۲۰۱۹م) در مقاله‌ای با عنوان «عملکرد مالی مسجد: مورد مطالعه در مالزی»، به بررسی نحوه اعمال مدیریت مالی در مساجد مالزی پرداخته و چهار روش برای مدیریت مالی، شامل بررسی و ارزیابی عملکرد، مشارکت، مقررات و حسابرسی اجتماعی را ارائه می‌نماید. وی نتیجه‌گیری می‌کند که شیوه‌های مدیریت مالی یک فرآیند ضروری برای حمایت از پاسخ‌گویی مسجد، به‌ویژه پاسخ‌گویی ثانویه در قبال تأمین‌کنندگان سرمایه مسجد است. همچنین، شیوه‌های مدیریت مالی بهتر ممکن است اعتماد اهداکنندگان را برای اهدای پول خود به مساجد افزایش دهد.

جزیل^۷ (۲۰۱۷م) در پژوهشی با عنوان «شیوه‌های مدیریت مالی مساجد در سریلانکا»، به این نتیجه می‌رسد که تأمین مالی مساجد اغلب محافظه‌کارانه است و عمدتاً دچار کمبود منابع مالی هستند. وی اشاره می‌دارد مساجد نیاز به ایجاد سازوکارهای مدیریت مالی دارند تا برنامه‌های اجراشده توسط مسجد از جهت کیفی و کمی توسعه پیدا کرده و موجب تشویق نمازگزاران به اهدای کمک‌های بیشتر به مساجد گردد.

عادل و دیگران^۸ (۲۰۱۳م) در مقاله‌ای با عنوان «شیوه‌های مدیریت مالی مساجد در مالزی»، به اهمیت شیوه‌های مدیریت مالی برای انواع مختلف مساجد در مالزی پرداخته و نشان می‌دهد که ثبت به‌موقع و دقیق معاملات مالی، افزایش پاسخ‌گویی رئیس و خزانه‌دار به‌منظور بهبود بهره‌وری و عملکرد، لازم است. وی بیان می‌دارد که مساجد

5. Tamansari Bandung Area

6. Islamiyah

7. Jazeel

8. Adil et al

مالزی می‌توانند سیستم کنترل و عملکرد داخلی را برای رسیدن به مأموریت و اهداف مساجد افزایش دهند.

عدنان^۹ (۲۰۱۲م) در پژوهشی با عنوان «شیوه‌های مدیریت مالی مساجد در منطقه ویژه استان یوگیاکارتا»، سه مسأله اصلی مقدار جریان نقد در اختیار مساجد، استفاده از اصول شفافیت و پاسخ‌گویی در امور مالی و صحت مدیریت مالی که شامل بودجه‌بندی، فرمولاسیون استراتژیک و ارزیابی عملکرد است را بررسی کرده و به این نتیجه رسید که جریان نقدی قابل توجهی از این نمونه‌های انتخاب‌شده به‌واسطه استفاده از تأمین مالی مبتنی بر انفاق و صدقه است. تعداد کمی از مساجد نیز تأمین مالی مبتنی بر صندوق زکات و وقف، کمک‌های مالی دریافت می‌کنند.

صیاف‌زاده، سجادی و عباسی (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «شناسایی عوامل مؤثر بر خوداتکایی مالی مساجد؛ مورد مطالعه: مساجد استان قم»، استقلال مالی و مردمی بودن را از مهم‌ترین ویژگی‌های مساجد برشمرده‌اند. به همین منظور، آن‌ها عوامل خوداتکایی مالی مسجد را مورد بررسی قرار داده به این نتیجه رسیده‌اند که موقوفات، اجاره فضاهای در اختیار مسجد برای برگزاری مراسمات، کمک‌های خیرین، فعالیت‌های امام جماعت، برنامه‌ها و فضای فرهنگی، اعتماد متقابل خیرین و هیأت‌امنا در ارائه کمک به مسجد، دانش و توان حقوقی مسجد و برنامه‌ریزی هیأت‌امنا برای تأمین مالی مسجد، از جمله مهم‌ترین مباحث در جهت خوداتکایی مالی مسجد هستند.

سیدحسینی و ابراهیم‌سالاری (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «نهادسازی نوین مالی برای وقف پول و اثر آن بر توسعه جامعه اسلامی»، بیان داشتند وقف پول به‌عنوان یک ابزار مالی، می‌تواند به‌عنوان منبعی برای افزایش سرمایه‌گذاری در قالب انواع عقود اسلامی و قانونی تلقی شود و صرف سود حاصل از سرمایه‌گذاری در برنامه‌های کاهش فقر و همچنین تأمین مالی خرد برای افراد کم‌درآمد می‌تواند نقش مؤثری در توسعه جامعه داشته باشد.

قلیچ (۱۳۹۵) در پژوهشی با عنوان «تبیین ظرفیت ابزارهای مالی اسلامی در تأمین مالی طرح‌های غیرانتفاعی»، با اشاره به کسری بودجه دولت، به تبیین ظرفیت دودسته از

اوراق بهادر اسلامی غیرانتفاعی (اوراق وقف و اوراق قرض‌الحسنه) در تأمین مالی طرح‌های عام‌المنفعه غیرانتفاعی می‌پردازد.

احمدی (۱۳۹۱) در مقاله‌ای با عنوان «نهاد وقف در دوره صفوی»، به بررسی نقش و کارکرد وقف در ابعاد مختلف مذهبی، فرهنگی و اجتماعی پرداخته و به این نتیجه می‌رسد که نهاد وقف با ایجاد مراکز تأثیرگذاری همچون مدارس و مساجد و نیز تشویق و حمایت از سنن و مراسم شیعی در تثبیت و گسترش این آیین در ایران مؤثر بوده است و نه تنها به روند گسترش تشیع کمک کرده، بلکه باعث توسعه شهری و رفاه اجتماعی نیز شده است.

گیلک حکیم‌آبادی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «مطالعه تطبیقی حمایت‌های مالیاتی از کمک‌های خیریه در جهان»، به این موضوع می‌پردازد که دولت‌ها با انگیزه تقویت انسجام ملی، کاهش مسئولیت و بار مالی‌شان در تهیه کالاهای عمومی به‌ویژه برای طبقات نیازمند و همچنین جلب پشتیبانی مردم، از کمک‌های خیریه حمایت مالیاتی می‌کنند. با بررسی تجارب کشورهای پیش‌تاز در زمینه قانون، نوع حمایت، عملکرد و ارزیابی این روش‌ها، زمینه‌های لازم برای مقایسه تطبیقی حمایت‌ها را فراهم می‌کند. این مقاله در پایان پیشنهادهایی را برای پربار کردن حمایت‌های مالی از کمک‌های خیریه در ایران ارائه می‌کند.

مصباحی مقدم، میثمی، عبدالحی و قائمی‌اصل (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «وقف به‌مثابه منبع تأمین مالی خرد اسلامی؛ ارائه الگوی تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد وقفی در کشور»، با بهره‌گیری از نهاد وقف در اقتصاد اسلامی، الگویی بومی برای مؤسسات تأمین مالی خرد ارائه کرده و آن را مورد تجزیه و تحلیل قرار داده است. درواقع ضمن طرح الگوی پیشنهادی و تبیین روش‌های تجهیز منابع مالی و همچنین بیان روش‌های تخصیص منابع، امکان‌سنجی فقهی و ضرورت اقتصادی تشکیل چنین مؤسساتی در کشور را مورد بحث قرار می‌دهد. علاوه‌براین، مزیت‌ها و چالش‌ها را مورد بحث قرار داده و تلاش می‌کند با استفاده از ادبیات تأمین مالی خرد، راهکارهایی به‌منظور به حداقل رساندن این مشکلات ارائه نماید. یافته‌ها نشان می‌دهد نهاد وقف از ظرفیت فقهی-اقتصادی لازم برای منبع درآمدی تأمین مالی خرد برخوردار است.

موسویان و نصرآبادی (۱۳۸۸) در مقاله‌ای با عنوان «طراحی اوراق وقف بر مبنای عقد صلح و وقف جهت تأمین مالی طرح‌های عام‌المنفعه»، بیان می‌دارند که اوراق وقف می‌تواند ابزار مناسبی جهت جذب نقدینگی مازاد خیرین و همچنین ابزار مناسبی برای تأمین مالی دولت، شهرداری‌ها و مؤسسه‌های خیریه و هدایت آن‌ها به سمت احداث طرح‌ها و پروژه‌های عام‌المنفعه باشد.

مصباحی‌مقدم، کاوند و اسماعیلی گیوی (۱۳۸۷) در مقاله‌ای با عنوان «ارائه الگوی تأمین مالی توسعه موقوفات با استفاده از انتشار اوراق منفعت (صکوک انتفاع)»، به این نتیجه رسیده‌اند که استفاده از روش‌های تأمین مالی نوین همچون شریک ساختن سرمایه‌گذاران در توسعه موقوفات از طریق اوراق منفعت، می‌تواند راه مناسبی برای تحول اوضاع زمان و مکان استفاده از ظرفیت‌های بالای وقف باشد.

درحالی‌که پژوهش‌های پیشین صرفاً موضوع تأمین مالی مسجد را در شیوه تأمین مالی یا مدیریت مالی مسجد خلاصه نموده‌اند، پژوهش حاضر مسأله را به تأمین وجوه موردنیاز مسجد و روش‌های به‌کار گرفته شده در مساجد کشورهای مختلف محدود نکرده است و با ارائه معیارهایی، به دنبال آن است که بررسی نماید به‌غیر از شیوه تأمین مالی، کدام روش بیشترین تطابق را با ساختار نهاد اجتماعی مسجد دارد و سبب حفظ جایگاه آن به‌عنوان یک پایگاه اجتماعی می‌گردد.

۲. ادبیات نظری

وجوه موردنیاز برای انجام وظایف و دارایی‌های موردنیاز شرکت‌ها باید از منابع مختلفی اخذ شوند که به این امر تأمین مالی گویند. مرتون^{۱۰} تعریفی از نظریه تأمین مالی ارائه داده که شاید در نوع خود کوتاه‌ترین و دقیق‌ترین تعریف باشد: «مطالعه رفتار کارگزاران در روند تخصیص و توزیع منابع از هر دو بُعد مکان و زمان در شرایطی نامطمئن، پایه و اساس نظریه تأمین مالی را تشکیل می‌دهد. زمان و عدم‌اطمینان، اصلی‌ترین عناصر تأثیرگذار بر رفتار مالی به‌شمار می‌آیند» (Merton, 1995, p. 7).

در شرایط حاضر با اختصاص سهم مهمی از مخارج دولت به طرح‌های عام‌المنفعه و غیرانتفاعی، استفاده از اوراق بهادار اسلامی برای تأمین مالی این دسته از طرح‌ها می‌تواند

به‌عنوان یک راهکار جهت تأمین کسری بودجه دولتی قابل‌تصور باشد. اوراق بهادار اسلامی ازجمله ابزارهایی هستند که می‌توان کاربردپذیری آنان را در تأمین مالی کسری بودجه دولت در بخش طرح‌های غیرانتفاعی مورد‌مطالعه و پژوهش قرار داد (قلیچ، ۱۳۹۵، ص. ۴). خیریه‌ها و قرض‌الحسنه‌های خودجوش و سنتی ایران که عموماً توسط اعضای یک فامیل، کارکنان یک سازمان، اهالی یک محل یا ... ایجاد می‌شوند، نقش مهمی در هدایت نقدینگی جامعه به سمت فعالیت‌های بدون ربا ایفا می‌نمایند و همچنین بخش قابل‌توجهی از نیازهای مالی اقشار ضعیف و متوسط جامعه را نیز تأمین می‌کنند اما این نهادها هنوز نتوانسته‌اند از مدل‌های جدید مالی و همچنین فناوری‌های جدید برای توسعه و تسهیل فرآیندهای خود استفاده نمایند. این امر باعث کندی رشد این تشکلات در کشور و درجا زدن آن‌ها در همان حالت قدیمی شده است (خسوری دارانی، ۱۳۹۲، ص. ۹۶). در حوزه تأمین مالی مراکز مذهبی می‌توان به‌صورت خلاصه، روش‌های اصلی به‌کار گرفته شده در آیین‌های مسیح و یهود را براساس نمونه‌های احصا گردیده به شرح زیر خلاصه نمود.

الف) تأمین مالی کلیسا (عبادتگاه‌های مسیحی)

جدول (۱): روش‌های تأمین مالی در برخی کلیساهای معروف دنیا

روش‌های تأمین مالی										کلیساهای معروف		
کشور	نام کلیسا	سال ساخت	کمک‌های دولتی	کمک‌های مردمی	تأمین مالی جمعی	اجاره (اموال + املاک)	رستوران	مراسم عروسی	مهرکودک	بیمارستان	فروش محصولات فرهنگی	تورسم فرهنگی
آمریکا	St. patricks cathedral ^{۱۱}	۱۷۸۷		*							*	

11. <https://saintpatrickscathedral.org/>

روش‌های تأمین مالی										کلیساهای معروف		
*							*			1892	cathederal of st john the	آمریکا
*								*		1675	st.pauls cathedral ¹³	انگلیس
							*			۱۲۵۸	Salisbury ¹⁴	انگلیس
	*						*			۱۰۹۳	Durham cathedral ¹⁵	انگلیس
								*		۱۹۱۴	Basilica ¹⁶	فرانسه
*	*	*								۱۱۶۳	Notre Dame Cathedral ¹⁷	فرانسه

12. <https://stjohndivine.org/>

13. <https://Stpauls.co.uk/>

14. <https://Salisburycathedral.org.uk/>

15. <https://Durhamcathedral.co.uk/>

16. <https://cathedralstl.org/>

17. <https://www.notredamedeparis.fr/en/>

روش‌های تأمین مالی										کلیساهای معروف	
*		*								۲۰۰۴	Basilica of Our Lady of Lichen ¹⁸ لهستان
							*			۱۶۷۵	Church of peace Swidnica ¹⁹ لهستان
			*	*						۱۴۵۷	Felsenkirche ²⁰ آلمان
*					*	*				۱۴۷۰	Grote of Sint-Laurenskerk ²¹ هلند
							*			۱۹۴۵	Hallgrim Skirkja ²² ایسلند

18. <https://Lichen.pl/>

19. <https://kosciolpokoju.pl/>

20. <https://felsenkirche-oberstein.de/die-felsenkirche/>

21. <https://laurenskerkrotterdam.nl/>

22. <https://hallgrimskirkja.is/>

روش‌های تأمین مالی										کلیساهای معروف		
									*	۱۸۵۲	Heddal Stave ²³	نروژ
	*			*					*	۱۹۷۶	Metropolitan Cathedral of Rio de Janeiro ²⁴	برزیل
	*									۱۹۱۹	Las Lajas Sanctuary ²⁵	کلمبیا
۷	۵	۲	۱	۲	۱	۱	۳	۶	۱	مجموع		

منبع: (یافته‌های تحقیق)

23. <https://heddalstavkirke.no/>

24. <https://catedral.com.br/>

25. <https://santuariolavirgendelaslajas.com/>

ب) تأمین مالی کنیسه (معابد یهود)

جدول (۲): روش‌های تأمین مالی در برخی از کنیسه‌های معروف دنیا

کنیسه‌های معروف									
روش‌های تأمین مالی									
کشور	نام کنیسه	سال ساخت	کمک‌های دولتی	کمک‌های مردمی	تأمین مالی جمعی	معافیت‌های مالیاتی	اجاره (اموال + املاک)	رستوران	مراسم عروسی
رژیم صهیونیستی	Belz ²⁶	۱۸۷۰	*						
رژیم صهیونیستی	Jerusalem Great	۱۹۸۲	*						
آمریکا	Central	۱۸۷۲	*						
آمریکا	Temple	۱۸۴۵	*						
									مراسم خاکسپاری + فروش قبر
									باشگاه ورزشی
									مدرسه
									مهدکودک
									هتل
									بیمارستان
									فروش محصولات فرهنگی
									توریسم فرهنگی

26. <https://worldofbelz.org/>

27. <https://Jerusalem.greatsynagogue.com/>

28. <https://centralSynagogue.org/>

29. <https://emanueinc.org/>

روش‌های تأمین مالی														کنسپه‌های معروف
							*					*	۱۸۷۹	New west انگلیس
						*		*					۱۸۹۹	Roonstrasse ³¹ آلمان
												*	۱۸۶۶	Neue ³² آلمان
											*		۱۹۰۴	Rykestrasse ³³ آلمان
				*				*					۲۰۰۶	Ohel آلمان
*	*												۱۹۱۲	Trieste ³⁵ ایتالیا

30. <https://newwestend.org.uk/>

31. <https://sgk.de/>

32. <https://synagoge.de/>

33. <http://www.jg-berlin.org/>

34. <https://ikg-m.de/>

35. <https://triestebraica.it/>

روش‌های تأمین مالی														کنسره‌های معروف
*												*		۱۹۰۴ ایتالیا Tempio Maggiore
		*	*	*	*	*								۱۸۳۳ دانمارک Great Synagogue
												*		۱۸۷۰ سوئد The Great Synagogue
*														۱۹۰۶ چک Jubilee ³⁹
*		*				*	*							۱۹۰۶ روسیه Choral ⁴⁰

36 <https://romaebraica.it/>

37. <https://Mosaiske.dk/>

38. <https://masortiolami.org/connect/the-great-synagogue-of-stockholm>

39. <https://synagogue.cz/>

40. <https://en.jeps.ru/>

روش‌های تأمین مالی														کنسپه‌های معروف		
												*		۱۸۵۴	Dohany	مجارستان
												*	*	۱۸۷۸	Great Synagogue	استرالیا
*	*											*		۱۶۷۴	Cirocao ⁴³	ونزوئلا
*														۱۶۵۴	The	ونزوئلا
*														۱۶۳۷	Kahal Zur	برزیل
۷	۲	۱	۲	۱	۲	۱	۲	۱	۳	-	-	۴	۸	۱	مجموع	

منبع: (یافته‌های تحقیق)

۳. تأمین مالی اسلامی

مطالعه آیات و روایات ناظر به باب معاملات بیانگر آن است که دین اسلام، باوجود تحریم ربا، انواع سه‌گانه معاملات زیر را مجاز شمرده است:

-
41. <https://dohany-zsinagoga.hu/>
 42. <https://www.greatsynagogue.org.au/>
 43. <https://snoa.com/>
 44. <https://synagoguehistoricdistrict.com/>
 45. <https://kahalzurisrael.com/>

- الف) قراردادهای غیرانتفاعی: دین اسلام انواع گوناگونی از قراردادهای غیرانتفاعی چون هبه، صدقه، عاریه و قرض‌الحسنه را مجاز و مورد ترغیب جدی قرار داده است.
 - ب) قراردادهای انتفاعی با سود معین: قراردادهای مبادله‌ای با سود معین هستند؛ قراردادهایی مانند بیع نقد، بیع نسبه، سلف، بیع دین، اجاره، جعاله که نرخ سود در آن‌ها معین و از پیش تعیین شده است.
 - ج) قراردادهای انتفاعی با سود متغیر: معاملات مشارکتی با نرخ سود متغیر هستند. قراردادهایی چون شرکت، مضاربه، مزارعه و مساقات که در آن‌ها دو یا چند نفر با ترکیب سرمایه‌ها یا با ترکیب کار و سرمایه وارد فعالیت اقتصادی می‌شوند و انتظار سود دارند و در پایان سال مالی، سود حاصله را باهم تقسیم می‌کنند. البته قراردادهای مجاز دیگری چون صلح و وکالت وجود دارند که دارای ماهیت انعطاف‌پذیری هستند و می‌توانند در هر یک از سه گروه جای گیرند (هیبتی و احمدی، ۱۳۸۸، ص. ۱۰۴؛ و موسویان، ۱۳۸۶).
- در تأمین مالی اسلامی بر ارتباط و پیوند میان بخش واقعی اقتصاد با بخش مالی و مقدم بودن اولی (اقتصاد) بر دومی (مالی) تأکید زیادی می‌شود. با هم‌زمان‌سازی تعهدات پرداخت و تعهدات کسب درآمد، روش‌های مبتنی بر مشارکت قادر خواهند بود یکی از منابع اصلی بی‌ثباتی را در بازارهای مالی از میان بردارند. (نجات‌الله صدیقی، ۱۳۹۰، ص. ۱۹).

۴. تأمین مالی مساجد

«مسجد» در طول تاریخ به‌عنوان پایگاه و مرکز گردهمایی مسلمانان، علاوه بر کارکردهای عبادی، از کارکردهای دیگری همچون کارکرد آموزشی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و نظامی برخوردار بوده است؛ موضوعی که بیانگر جایگاه و اهمیت والای این مکان مقدس در پیشبرد اهداف جامعه اسلامی است. ساخت و آبادانی مسجد بارها مورد تأکید دین قرار گرفته و نتایج و آثار رفت‌وآمد به مسجد نیز در کلام معصومان علیهم‌السلام به‌دفعات تکرار شده است (حرعاملی، ۱۴۰۹ق، ص. ۱۹۷).

به‌نظر می‌رسد به‌رغم جایگاه برجسته مسجد در آموزه‌های دین و نیز در تحولات تاریخی جوامع اسلامی، در عصر کنونی با ظهور فزاینده فناوری‌های گوناگون اطلاعاتی و ارتباطی و افزایش ضریب نفوذ این فناوری‌ها در عرصه‌های گوناگون زندگی اجتماعی و نیز شکل‌گیری و گسترش نهادهای فرهنگی موازی و رقیب تا حدودی جایگاه کنونی نهاد مسجد دستخوش تغییراتی شده است. عدم اهتمام به ظرفیت‌های مسجد برای پیشرفت جامعه و عدم بهره‌گیری اقشار جامعه از ظرفیت‌های ارتباطی و اجتماعی مسجد، به‌عنوان اصیل‌ترین شبکه ارتباطی و زمینه‌ساز پیوند و اعتماد اجتماعی، سبب تنزل جایگاه و اهمیت این نهاد دینی در جامعه و بروز آسیب‌ها و چالش‌هایی در این زمینه شده است (کاشانی‌زاده و کرم‌اللهی، ۱۳۹۱، ص. ۳۲).

حوزه مسائل اقتصادی مسجد، ریشه در مسائل فقهی، سیاسی، فرهنگی و اجتماعی دارد و جدای از آن‌ها نیست. این موضوع برخوردار از دو رویکرد تئوریک و عملی است؛ در رویکرد تئوریک به اقتصاد مسجد، پیرامون مدل مطلوب تأمین مالی مسجد و اصول حاکم بر آن، بحث می‌گردد. در رویکرد دوم نیز سازوکار کنونی تأمین هزینه‌های مسجد و مشکلات و آسیب‌های آن قابل بحث و بررسی کارشناسانه است.

۵. تجربه کشورهای مختلف در تأمین مالی مساجد

اندونزی: تأمین مالی مساجد توسط مسلمانانی که به ادای فرایض خود در مساجد می‌پردازند، انجام می‌شود که ممکن است شامل صدقه، نذر، وقف، زکات و... باشد. در اندونزی، کمک‌های مالی دولتی تنها به مساجدی که توسط ارگان‌ها و نهادهای دولتی تأسیس شده‌اند تعلق می‌گیرد و دولت به مساجد دیگر کمک‌های ناچیزی انجام می‌دهد. وقف نیز یکی دیگر از روش‌های تأمین مالی است که توسط مسلمانان در این کشور انجام می‌شود، وقف نیز به‌صورت داوطلبانه است و ضوابط فراوانی ندارد، البته در بسیاری از موارد، وقف به شکل زمین و یا ساختمان اهدا می‌شود (Adnan, 2012, pp. 2-4).

ترکیه: زکات، تبدیل به یک منبع مالی بسیار مهم برای سازمان‌های خیریه غیردولتی و جامعه مدنی شده است. از مهم‌ترین مصارف زکات، تأمین مالی مساجد است. بنیادهای مختلفی در ترکیه، متولی زکات و وقف هستند. به گفته اداره کل نهادها و بنگاه‌های ترکیه،

حدود ۴۱،۷۲۰ نهاد توسط افراد خصوصی برای اهداف مختلف تأسیس شده است که بیشتر آن‌ها برای ایجاد و سازمان‌دهی و تأمین مالی مراکز غیرانتفاعی و به‌خصوص مساجد تشکیل شده‌اند (Reuters Eikon, 2014: p. 123). مهم‌ترین نهادی که بیشترین سهم را در تأمین مالی مساجد و مراکز مذهبی در ترکیه و خارج از این کشور برعهده دارد، بنیاد اسلامی دیانت است. این بنیاد نقش زیادی در امور خیریه و آموزش دین دارد. این نهاد در اصل توسط دولت ترکیه برای نظارت بر امور دینی ایجاد شده است. این بنیاد، بزرگترین سازمان مردم‌نهاد با ۹۶۳ شعبه و در ۸۰ کشور دنیا به‌ویژه کشورهای آسیای میانه، بالکان، آفریقا است که با احداث و ساخت بیش از ۱۰۰ مسجد و مرکز آموزشی، نیازهای اجتماعی و فرهنگی جهان اسلام را برآورده می‌کند. بنیاد چشم‌انداز ملی و بنیاد مراکز اسلامی سلیمانی، سازمان‌های دیگری هستند که مساجد کمی را در ترکیه اداره و تأمین مالی می‌کنند که بیشتر بر روی تأمین مالی مساجد و مراکز مذهبی و آموزشی در خارج از کشور برای مسلمانان ترک ساکن اروپا تمرکز دارند (Hoorens & et al., 2015:15).

فرانسه: در فرانسه با توجه به نامه قانون ۱۹۰۵، اگرچه تأمین مالی مستقیم فضاهای مذهبی ممنوع است، ولی شهرداران بر قوانین سال‌های ۱۹۳۰ و ۱۹۶۱ میلادی تکیه می‌کنند که به شهرها و ادارات اجازه می‌دهد تا با اعطای وام‌های زمین و وام‌های ۹۹ ساله، به رشد فضاهای نماز برای سازمان‌های مذهبی کمک کند. تشکیل پرونده‌های قضایی با اقامه دعوی از سوی سیاست‌مداران محلی، هزینه ساخت مساجد در فرانسه را به‌مراتب افزایش داده و موجب ایجاد تأخیر و عدم اطمینان در مورد به سرانجام رسیدن طرح‌های مذکور گردیده است. نکته قابل‌تأمل این است که بسیاری از طرح‌های مساجد، به همکاری مقامات منتخب محلی بستگی دارد که ممکن است در آینده نباشد. درواقع، گاهی اوقات تغییر در قدرت به‌تنهایی برای متوقف ساختن ساخت‌وسازها کافی است (Maxwell, 2010, pp. 125-127).

مالزی: مردم مالزی نیز مانند سایر امت اسلامی به طرق مختلف در امر پسندیده وقف مشارکت دارند. ازجمله روش‌های استفاده شده در این کشور، اختصاص املاک و مستغلات به امر وقف بوده به‌طوری‌که حدود ۳۲،۰۰۰ زمین وقفی در این کشور وجود

دارد و نهاد متولی وقف، پس از انجام سرمایه‌گذاری‌های مختلف در آن زمین‌ها، اقدام به توزیع سود آن‌ها در اهداف عام‌المنفعه می‌نماید (Hasan & Abdullah, 2008, p. 79).

سنگاپور: صندوق ساخت مسجد^{۴۶} در سال ۱۹۷۵ میلادی باهدف جمع‌آوری بودجه برای ساخت‌وساز مساجد در مجتمع‌های مسکونی جدید در سنگاپور تأسیس شد. پس از تشکیل بنیاد مندکی^{۴۷} در سال ۱۹۸۴، صندوق ساخت مسجد با صندوق منداکی ادغام شد و به صندوق ساخت‌وساز مساجد و مندکی^{۴۸} تغییر نام داد. مسلمانان به‌طور داوطلبانه مبلغ ثابتی از حقوق خود را که به‌صورت ماهانه کاسته می‌شود، به صندوق ساخت‌وساز مساجد و مندکی واریز می‌کنند. از زمان تأسیس ساخت‌وساز مساجد و مندکی در سال ۱۹۷۵ تاکنون در مجموع ۲۴ مسجد کامل شده و ۲۹۷ میلیون دلار صرف ساخت و ارتقاء مساجد در سراسر سنگاپور شده است.

مصر: مساجد مختلفی در کشور مصر ایجاد شده است که بیشتر آن‌ها به‌وسیله وقف و صدقات، ساخته و اداره شده است. نکته قابل‌تأمل آن است که مساجد ساخته شده، عمدتاً مردمی بوده و مساجد کمی توسط حاکم اسلامی ساخته شده است اما در عصر معاصر سه منبع مالی برای ساخت مسجد در مصر وجود دارد:

۱. کمک‌های مالی از سوی افراد یا شرکت‌های خصوصی؛
۲. کمک‌های مالی از سوی سازمان‌های مذهبی و خیریه؛
۳. کمک‌های مالی دولتی.

به‌طور خلاصه در کشور مصر دو نوع مسجد وجود دارد؛ مساجد دولتی و مساجد غیردولتی. برای احداث مساجد نوع اول به‌طور مستقیم از وزارت امور خیریه تأمین مالی صورت می‌گیرد، درحالی‌که تأمین مالی برای مساجد نوع دوم، توسط سازمان‌های مذهبی و خیریه انجام می‌شود.

46. The Mosque Building Fund (MBF)

47. Mendaki Foundation (Fund)

48. Mosque Building and Mendaki Fund (MBMF)

سریلانکا: تأمین مالی مساجد در سریلانکا اغلب از طریق صدقات، زکات و وقف صورت می‌گیرد که مردم‌محور است و مقادیر کمی نیز توسط دولت تأمین می‌شود.

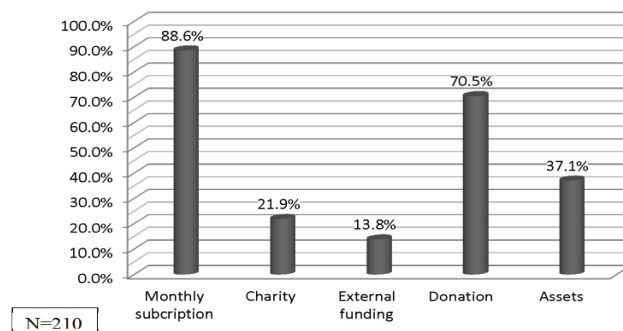

Figure 6.5 Sources of income in the mosque
Source: Survey

نمودار (۱): منابع درآمدی مساجد سریلانکا

منبع: (Jazeel, 2017, p. 3)

منابع اصلی درآمد در مساجد سریلانکا، پرداخت‌های ماهیانه فردی است که به آن ساندای می‌گویند^{۴۹} و اغلب مساجد (۸۸/۶ درصد) از این راه برای تولید درآمد عمل می‌کنند. روش بعدی تولید درآمد در اکثریت قریب به اتفاق مساجد (۷۰/۵ درصد) با تمایل به کمک مالی از طریق اهدا است که در پایان ماه رمضان و در موارد خاصی از جمله جشنواره‌ها اتفاق می‌افتد. اکثر مساجد برای سازمان‌دهی کمک‌های اهدایی از میان تاجران و افراد ثروتمند کمک می‌گیرند. علاوه بر این، بیشتر مساجد صندوقی را در ورودی اصلی خود قرار می‌دهند. صندوق جمع‌آوری برخی از مساجد در منطقه‌های تجاری مانند فروشگاه‌های معروف، بازارها و... قرار گرفته است. این صندوق‌ها برای اهداف خیریه به‌منظور کمک به ایجاد درآمد برای بیش از یک‌پنجم مساجد (۲۱.۹ درصد) ایجاد شده است. تأمین مالی خارجی مساجد سریلانکا از طریق کشورهای مسلمان، دولت و سازمان‌های کمک‌کننده نسبتاً کم (۱۳/۸ درصد) است و اغلب برای هدف خاص ساخت‌وساز و نوسازی استفاده می‌شود. شمار قابل‌توجهی از مساجد (۳۷.۱ درصد) درآمدهای خود را از طریق زمین‌های برنج، ساختمان‌های اجاره‌ای و... به‌دست می‌آورند.

نکته قابل‌ذکر این موضوع است که مسلمانان ثروتمند، املاک مجاور مسجد را برای گسترش و نگهداری آن وقف می‌کنند (Jazeel, 2017, p. 3).

هلند: تأمین مالی مساجد در هلند به روش‌های گوناگونی انجام می‌شود. یکی از این روش‌های اعانات مردمی است. به‌رغم سنت کمک‌های اجتماعی در این کشور، تأمین هزینه‌های طرح‌های بزرگ مانند ساخت مجدد مساجد، برای مردم عادی بسیار دشوار به‌نظر می‌رسد. از سوی دیگر واحد مالی مجزایی برای مؤسسات مذهبی در هلند وجود ندارد، پس عملاً کمک‌های خارجی اجتناب‌ناپذیر است. تنها شکل حمایت دولت هلند نیز صرفاً ایجاد معافیت مالیاتی برای مؤسسات اسلامی و به‌خصوص مساجد بوده است. در نتیجه، بیشترین شکل تأمین مالی مساجد در هلند از خارج از این کشور است. اکثر مساجد در هلند با یک یا چند سازمان حمایتی ارتباط دارند و مساجد، حداقل تا حدی تحت کنترل این سازمان‌ها هستند. مساجد ترکیه بیشترین ارتباط را با سازمان‌های حمایتی مذکور دارند (Hoorens & et al., 2015: 15).

کویت: کشور کویت در زمینه طراحی ابزارهای مالی در جهت تأمین مالی مساجد و امور خیریه پیشتاز بوده است؛ فعالیت‌های این کشور در زمینه وقف در سال‌های اخیر قابل‌توجه است. یکی از ابتکارهای کویتی‌ها، تأسیس انواع صندوق‌های وقف است که برای هر صندوقی هدف خاصی در نظر گرفته‌اند. برخی از این صندوق‌ها عبارتند از: صندوق قرآن، صندوق مساجد، صندوق خانواده، صندوق محیط‌زیست و... در هریک از صندوق‌ها مردم و خیرین وجوه نقد خود را به آن‌ها اعطا کرده و آن صندوق‌ها مطابق با شروط واقفین و متناسب با شرایط صندوق در راستای اهداف موردنظر هزینه می‌نمایند (عبادی، ۱۳۸۶، ص. ۵۶۳؛ آقائقی، حسن‌زاده سروستانی و صبوری، ۱۳۹۹).

قطر: صندوق دولتی زکات، تحت نظارت وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی قطر، مسئول جمع‌آوری مالیات زکات از ثروتمندان و انتشار آن به علل مختلف خیرخواهانه است. صندوق مذکور به‌صورت سالانه گزارش‌هایی از طرح‌های انجام‌شده (شامل ساخت‌وساز مساجد، انجام امور خیریه و...) ارائه می‌دهد (Hoorens, 2015, p. 72).

کشور قطر نیز در روشی مشابه کشور کویت اقدام به تأسیس ۶ سبد مالی ویژه براساس تنوع مصرفی از قبیل هزینه‌های توسعه علمی و فرهنگی، خدمات‌رسانی به امور قرآن و سنت، رسیدگی به امور خانواده و اطفال، رسیدگی به امور مساجد، امور بهداشتی و سایر امور خیریه نموده است. اداره اوقاف قطر با تبلیغات لازم در خصوص آگاه‌سازی مردم جهت مشارکت در امور مذکور، اقدام به جمع‌آوری وجوه نقدی وقف می‌نماید (عبادی، ۱۳۸۶، ص. ۵۶۳؛ موسویان و نصرآبادی، ۱۳۸۸).

بحرین: یکی از اقدامات کشور بحرین، تأسیس صندوق وقف توسط بانک مرکزی بحرین به همراه چندین مؤسسه تأمین مالی اسلامی در سال ۲۰۰۶ میلادی با سرمایه اولیه ۴.۶ میلیون دلار است. صندوق وقف بحرین در جهت گسترش علوم و معارف دینی و نیز ارتقای سطح تحصیلات و دانش مردم تأسیس شده است. هدف کلی آن نیز گسترش نهادهای تأمین مالی بر اساس مبانی اسلامی است (موسویان، ۱۳۹۱).

عمان: در کشور عمان جهت افزایش عایدات اموال وقفی، صندوق‌های وقفی تأسیس شده است. هدف این صندوق‌ها احیای سنت وقف از راه سرمایه‌گذاری جدید، افزایش نقش و توسعه وقف، عرضه و اصلاح ساختارهای اداری جدید برای اموال وقف و مشارکت هرچه بیشتر مردم از راه سهام وقفی و توسعه امکانات اداری مالی وقف است. عواید صندوق‌ها در زمینه خدمت به قرآن، مساجد، مدارس، ترویج اسلام و امور خیریه مصرف می‌شود (عبادی، ۱۳۸۶، ص. ۸۵).

عربستان سعودی: وزارتخانه امور خارجه، کمک‌های مردمی و مؤسسات آن در سال ۱۹۹۳ میلادی تأسیس شده و در تمام امور اسلامی در عربستان سعودی و خارج از عربستان را پوشش می‌دهد. به‌طور خاص، این مسئولیت عبارت است از: ترویج اسلام و ارزش‌های مرتبط در عربستان سعودی و خارج از کشور، ساخت و نگهداری مساجد و مراکز اسلامی، تأمین و نظارت بر کمک‌های اسلامی، تهیه و توزیع کتاب‌ها و نشریات مربوط به اسلام، ازجمله قرآن.

۶. مروری بر روش‌های تأمین مالی در مساجد منتخب در دنیا

روش‌ها و فن‌های دیگری نیز از طریق جستجو در مساجد معروف در اقصی نقاط جهان احصا گردیده است که به صورت خلاصه در جداول (۴) به آن‌ها اشاره می‌گردد.

جدول (۳): روش‌های تأمین مالی در برخی از مساجد معروف دنیا

روش‌های تأمین مالی										مساجد معروف در دنیا	
موزه فرهنگی - تاریخی	فروش محصولات فرهنگی	مدرسه	مراسم خاکسپاری + فروش قبر	مراسم عروسی	اجاره (اموال + املاک)	معافیت مالیاتی	تأمین مالی جمعی	کمک‌های مردمی	کمک‌های دولتی	نام مسجد	کشور
*	*					*		*	*	HASSAN II ⁵⁰	مراکش
							*	*		London Mosque ⁵¹	انگلیس
			*	*	*		*	*		Central Mosque ⁵²	انگلیس
	*									Great Mosque of Kairouan ⁵³	تونس
*										Kul-Sharif Mosque ⁵⁴	روسیه

50. <https://fmh2.ma/>

51. <https://iccuk.org/>

52. <https://iccuk.org/>

53. https://patrimoinedetunisie.com.tn/fr/monuments/mosquee_kairouan.php

54. <https://kul-sharif.com/>

مساجد معروف در دنیا										روش‌های تأمین مالی
										*
										*
				*	*					
							*			

منبع: (یافته‌های تحقیق)

مساجد منتخب در ۸ کشور اسلامی و غیراسلامی در قاره‌های مختلف آسیا، اروپا و آمریکا قرار دارند و در روش‌های تأمین مالی دارای تنوع فراوانی هستند، به گونه‌ای که با بررسی وبگاه‌های مساجد فوق، ۱۰ روش مختلف تأمین مالی احصاء گردید. نکته قابل توجه این است که برخی از مساجد تنها به ۱ روش تأمین مالی اکتفا کرده، ولی برخی دیگر تا ۵ روش تأمین مالی نیز بهره می‌برند. نکته دیگر این است که بیشترین تعداد فراوانی روش تأمین مالی استفاده شده در مساجد، متعلق به روش تأمین مالی از طریق کمک‌های مردمی و کمترین تعداد فراوانی روش تأمین مالی استفاده شده نیز متعلق به کمک‌های دولتی است که این موضوع خود گواه بر اهمیت مشارکت داشتن مردم در امر تأمین مالی مساجد است.

55. <https://mosqueedeparis.net/>

56. <https://istiqlal.id/>

57. <https://sultanmosque.sg/>

58. <https://theislamiccenter.us/>

۷. روش پژوهش

در این پژوهش برای شناسایی روش‌ها و معیارها از مطالعه ادبیات تحقیق و مصاحبه با اساتید و مدیران و ائمه جماعات به روش تحلیل مضمون استفاده گردیده است. در گام بعدی به‌منظور جمع‌آوری داده‌های موردنیاز برای اولویت‌بندی و اخذ نظرات خبرگان از روش پرسشنامه استفاده شد؛ بدین‌نحو که پرسشنامه‌های مقایسه‌های زوجی تهیه و تنظیم گردیده و به گروه خبرگان ارسال شد. درنهایت، پس از تلفیق قضاوت‌ها و تحلیل داده‌ها، رتبه‌بندی روش‌ها، عوامل مؤثر بر روش‌ها و معیارها با استفاده از روش AHP انجام شد. درنهایت پاسخ‌ها توسط روش میانگین هندسی تلفیق‌شده و تحلیل گردیدند. لازم به ذکر است برای نمونه‌گیری از پرسشنامه ساختاریافته استفاده شد و برای نمونه‌ی هدفمند و خاص متشکل از ۸ تن از خبرگان (اساتید، مدیران، ائمه جماعات و هیأت‌امنای مساجد) ارسال گردید. مشخصات جمعیت‌شناختی خبرگان در جدول (۴) آورده شده است.

جدول (۴): مشخصات جمعیت‌شناختی خبرگان

شماره خبره	سمت و مسئولیت	جنسیت	سابقه کاری (سال)
۱	رئیس وقت مرکز امور مساجد کشور	مرد	۲۵
۲	استاد دانشگاه	مرد	۲۰
۳	استاد دانشگاه	مرد	۱۸
۴	امام جماعت مسجد جامع شهرک غرب	مرد	۲۳
۵	امام جماعت مسجد جامع سعادت‌آباد	مرد	۲۱
۶	امام جماعت وقت مسجد جامع شهرک شهید محلاتی	مرد	۲۶
۷	هیأت‌امنای مسجد جامع شهرک غرب	مرد	۳۰
۸	هیأت‌امنای مسجد شهرک شهید محلاتی	مرد	۲۸

منبع: (یافته‌های تحقیق)

تحلیل مضمون، روشی برای شناخت، تحلیل و گزارش الگوهای موجود در داده‌های کیفی است. این روش، فرایندی برای تحلیل داده‌های متنی است و داده‌های پراکنده و متنوع را به داده‌های غنی و تفصیلی تبدیل می‌کند. تحلیل مضمون، عبارت است از عمل کدگذاری و تحلیل داده‌ها با این هدف که داده‌ها چه می‌گویند. برای تحلیل مضمون رویکردهای مختلفی عرضه

شده است. در این تحقیق از رویکرد سه مرحله‌ای کدگذاری توصیفی، کدگذاری تفسیری و کدگذاری فراگیر (یکپارچه‌سازی) استفاده شده است. در مرحله کدگذاری توصیفی، تأکید اصلی روی تلاش برای توصیف آنچه در گزارش‌ها حاصل شده است نه اینکه به تفسیر معنایی کدها پرداخته شود. هریک از مفاهیم حاصل‌شده، سپس به ادبیات پژوهش عرضه شده و مفاهیم جدیدی از آن‌ها احصا می‌شود. در کدگذاری تفسیری هر یک از مضامین توصیفی خوشه‌بندی می‌شوند و تفاسیری در مورد هر یک از معانی آن‌ها به دست می‌آید. در نهایت در مرحله سوم، کدگذاری فراگیر حاصل می‌گردد. نمودار (۲) گام‌های تحلیل مضمون بنیاد را نشان می‌دهد (بنی‌اسد و باقری میبدی، ۱۳۹۷).

نمودار (۲): گام‌های تحلیل مضمون

منبع (بنی‌اسد و باقری میبدی، ۱۳۹۷)

تحلیل سلسله مراتبی (AHP) روشی است که در آن یک وضعیت پیچیده، به بخش‌های کوچک‌تر آن تجزیه شده سپس این اجزا در یک ساختار سلسله مراتبی قرار می‌گیرد. در این روش به قضاوت‌های ذهنی با توجه به اهمیت هر متغیر مقادیر عددی اختصاص داده می‌شود و سپس ترتیب اولویت‌ها تعیین می‌شود. ماهیت اجتماعی در تصمیم‌گیری گروهی موجب بهبود سازگاری قضاوت‌ها شده، پایایی AHP را به‌عنوان یک ابزار تصمیم‌گیری افزایش می‌دهد. به‌منظور انجام محاسبات این تحقیق در روش AHP از نرم‌افزار اکسپرت چویس^{۵۹} استفاده گردید. روش AHP وزن‌های معقول‌تری برای شاخص‌ها محاسبه می‌کند؛ زیرا اساس کارش نظرات تصمیم‌گیرنده است. در این روش با تجزیه مسأله تصمیم‌گیری به معیارهای آن مدل تصمیم‌گیری به‌صورت سلسله‌مراتب ساخته می‌شود. اهمیت یا اولویت نسبی معیارهای تصمیم‌گیری با استفاده از مقایسات زوجی کیفی مشخص می‌گردد. در روش تحلیل سلسله‌مراتبی سستی مقایسه‌های زوجی اجزا در هر سطح با توجه به سطح بالایی سلسله‌مراتب تصمیم‌گیری با استفاده از اعداد ۱ تا ۹ توسط تصمیم‌گیرنده انجام می‌گیرد. در این شیوه، ابتدا پرسشنامه خبره را طراحی کرده چراکه باید نظرات افراد مختلف جمع‌آوری شود. در گام بعدی میانگین هندسی هریک از مقایسه‌های زوجی انجام‌شده محاسبه می‌شود. در مرحله بعد نرخ ناسازگاری مقایسه‌های زوجی را محاسبه و پس از تلفیق نظرات به رتبه‌بندی عناصر موردبررسی پرداخته می‌شود.

۸. تجزیه و تحلیل مصاحبه‌ها و استخراج معیارهای روش تأمین مالی مطلوب در مساجد

در ابتدا با مطالعه منابع کتابخانه‌ای، مبانی تأمین مالی متعارف و تأمین مالی اسلامی بررسی شده و روش‌های قابل‌استفاده از این دو حوزه بررسی می‌شود. در مرحله بعد روش‌های تأمین مالی مساجد در کشورهای اسلامی از طریق مطالعه کتابخانه‌ای احصاء می‌شود. سپس از طریق مصاحبه با افراد کاملاً خبره و به‌صورت مصاحبه کیفی عمیق، معیارهای تأمین مالی مساجد احصاء شده و با توجه به مصاحبه‌های مذکور و روش‌های تأمین مالی به‌دست‌آمده از طریق مطالعات کتابخانه‌ای، با استفاده از پرسشنامه و روش‌های موجود

در تحقیق در عملیات نرم، روش‌های قابل استفاده جهت تأمین مالی مساجد اولویت‌بندی می‌شوند.

بر مبنای این روش، نشانگرهایی برای این فرآیند تعریف شده است که در ابتدا، به معرفی این نشانگرها می‌پردازیم.

- نشانگر: PA, PB, PC, ... بیانگر موردهای مطالعه، (که همان مصاحبه با خبرگان است) است.
- نشانگرهای عددی ۰۲، ۰۱ و ...: بیانگر شماره نکته کلیدی به سؤال در رابطه با معیارهای تأمین مالی است.

به منظور تجزیه و تحلیل مصاحبه‌ها، ابتدا اقدام به کدگذاری هر مصاحبه نموده و در ذیل طبقه‌های «مضامین پایه» دسته‌بندی می‌کنیم. هر کدام از این مضامین پایه را می‌توان ذیل گروه‌های بزرگ‌تر (انتزاعی‌تر) به نام «مضامین سازمان‌دهنده» جای داد. لازم به ذکر است که با توجه به رویه اتخاذ شده در روش تحقیق تحلیل مضمون، طبقه‌های مذکور مضامین پایه و مضامین سازمان‌دهنده به مرور و با افزایش تعداد مصاحبه‌ها و «مقایسه و سنجش مستمر» یافته‌های قبلی، شکل منسجم‌تر و کامل‌تری به خود می‌گیرند. در این پژوهش، «کدگذاری نکات کلیدی» به عنوان مبنای تحلیل داده‌ها انتخاب شده است. در این شیوه برخلاف روش «کدگذاری تفصیلی» که هم زمان‌بر بوده و هم انبوه کدهای استخراج شده ممکن است موجب ابهام و سردرگمی محقق گردد، نکات کلیدی - به جای تک تک کلمات - شناسایی شده و احصاء مفاهیم از طریق آن‌ها صورت می‌پذیرد. پس از ویرایش و تدوین مصاحبه اول، «مضامین پایه» از نکات کلیدی به دست آمده و همچنین «مضامین سازمان‌دهنده» حاصل از آن در جداول به نمایش گذاشته شده است. لازم به ذکر است مضامین سازمان‌دهنده بعد از استخراج تمامی نکات کلیدی و مضامین پایه در قالب روش تحلیل مضمون قیاسی استخراج شده است و هدف نهایی نیز استخراج معیارهای روش تأمین مالی مطلوب در مساجد است. از مصاحبه با خبرگان حوزه تأمین مالی مساجد، تعداد ۵ مضمون محوری و ۱۳ مضمون سازنده احصاء گردید.

جدول (۵): معیارهای تأمین مالی مطلوب در مساجد

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	ردیف	کد	مضامین پایه
افزایش مشارکت مردمی	تقویت مشارکت مردمی در تأمین مالی مسجد	۱	PA02- PB05- PD01- PJ02	عدم احساس رفع مسئولیت در مردم پیرامون تأمین مالی مساجد
		۲	PQ02	فرهنگ‌سازی جهت مسئولیت‌پذیری کامل نمازگزاران در حوزه اداری و بودجه‌ای در مورد مساجد کاملاً ساخته شده با منابع مالی دولتی
		۳	PK01	تمرکز بر جمع‌آوری و تجمیع منابع مالی خرد برای ساخت مساجد به‌جای اتکا بر منابع مالی عمده خیرین
		۴	PC01	لزوم عدم تضعیف عنصر مشارکت مردمی در تمامی سازوکار و فعالیت‌های مسجد براساس فقه امامیه
		۵	PC03	تأکید بر تفویض مدیریت رقبات و مراکز تأسیسی مسجد به مدیران متخصص و متعهد غیر از هیأت‌امنا و امام جماعت
		۶	PN01	تنظیم سطح کمک‌های دولتی مبتنی بر تعیین سهم مشارکت مردمی در تأمین مالی مساجد متناسب با توان مالی نمازگزاران و مردم محله مسجد
		۷	PE04	حل ریشه‌ای مسئله کاهش کمک‌های مردمی به مساجد به‌جای افزایش سهم تأمین مالی‌های غیرمردمی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	ردیف	کد	مضامین پایه
	تقویت نظارت اهالی بر امور اجرایی و مالی مسجد	۸	PQ03	فرهنگ‌سازی و افزایش امکانات و انگیزه اهالی مسجد برای نظارت بر امور مالی و بودجه‌ای مسجد و جلوگیری از تخلفات احتمالی
	تقویت سهم مردم در اداره و امور اجرایی مسجد	۹	PE03	ایجاد احساس مسئولیت در مردم نسبت به امورات مسجد
		۱۰	PQ02	فرهنگ‌سازی جهت مسئولیت‌پذیری کامل نمازگزاران در حوزه اداری و بودجه‌ای در مورد مساجد کاملاً ساخته‌شده با منابع مالی دولتی
تعامل صحیح با حاکمیت	عدم تضعیف حمایت دولتی از مسجد	۱۱	PG04-PH01	لزوم کمک مالی حکومت اسلامی به مساجد در کنار تأمین مالی مردمی مساجد
		۱۲	PS01	لزوم لحاظ مسئله توسعه مساجد کشور در سیاست‌گذاری و بودجه‌های نهادهای حاکمیتی مربوطه
		۱۳	PA03	لزوم مکان‌یابی مناسب مسجد در بافت‌های مسکونی و تجاری توسط نهادهای متولی و خیرین
		۱۴	PS02	لزوم آمایش محله‌های مختلف شهری از لحاظ وجود مسجد و امکانات و کیفیت آن توسط نهادهای متولی حاکمیتی
		۱۵	PJ01	تعیین سهم مشارکت مردمی در تأمین مالی مساجد متناسب با توان مالی نمازگزاران و مردم محله مسجد
		۱۶	PB06	عدم ایجاد تصویر اجیر بودن مسجد و امام جماعت از طرف دولت و سایر نهادها

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	ردیف	کد	مضامین پایه
	عدم ایجاد و تقویت سیاست‌زدگی و جناح‌گرایی در مسجد	۱۷	PM01	ارتقاء جایگاه انجمن جماعت و روحانیون از طریق تضعیف تصویر گماردگی (نماینده‌گی) ایشان از نهادهای دولتی توسط کاهش تأمین مالی دولتی
		۱۸	PA01	عدم دخالت مراکز دولتی در امورات مسجد
		۱۹	PA04	عدم احاطه مالی نهادهای دولتی و اجرایی بر روی مسجد
		۲۰	PD02	عدم انتقال تقصیر ناکارآمدی مسئولین دولتی و اجرایی به مسجد، در اثر افزایش سهم تأمین مالی دولتی در مسجد
افزایش کارایی بودجه‌ای	افزایش شفافیت مالی منابع و مصارف بودجه‌ای مسجد	۲۱	PQ01	ارائه گزارش مالی از فرایند و نتایج طرح‌ها و امور اقتصادی مسجد به جهت افزایش شفافیت مالی
		۲۲	PC02	به‌کارگیری روش‌های کارای حسابداری و حسابرسی و نرم‌افزارهای مربوطه پیرامون امور اقتصادی و بودجه‌ای مسجد در جهت افزایش شفافیت
		۲۳	PG05	شفافیت منابع و مصارف بودجه‌ای مسجد
		۲۴	PB03	شفافیت در همه فرایندها و طرح‌های اقتصادی مسجد
		۲۵	PQ01	ارائه گزارش مالی از فرایند و نتایج طرح‌ها و امور اقتصادی و منابع و مصارف بودجه‌ای مسجد به جهت افزایش شفافیت مالی

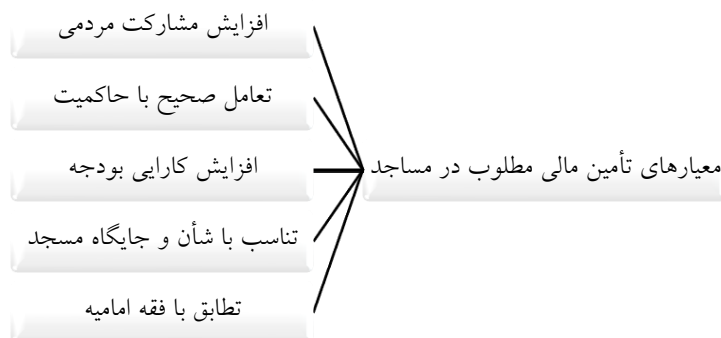
مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	ردیف	کد	مضامین پایه
امکان و سهولت اجرایی روش تأمین مالی		۲۶	PB04	تأمین مالی از طریق ارائه خدمات فرهنگی و اجتماعی از قبیل برگزاری مراسمات نشست‌ها، بزرگداشت‌ها، همایش‌ها و... در مساجد
		۲۷	PL01	احداث امکانات ارائه خدمات فرهنگی اجتماعی در مساجد از قبیل سالن سینما، سالن همایش، سالن ورزشی، کتابخانه، ویگاه و حتی شهر بازی کوچک برای کودکان باهدف افزایش فعالیت‌های اجتماعی فرهنگی و درآمدزای مساجد
		۲۸	PS01	لزوم لحاظ مسئله توسعه مساجد کشور در سیاست‌گذاری و بودجه‌های نهادهای حاکمیتی مربوطه
		۲۹	PH02	لزوم تطابق فعالیت‌های جانبی مسجد با فعالیت‌های محوری آن همچون نماز
		۳۰	PK01	تمرکز بر جمع‌آوری و تجمیع منابع مالی خرد برای ساخت مساجد به‌جای اتکا بر منابع مالی عمده خیرین
		۳۱	PF02	تناسب اوراق قرض‌الحسنه و اوراق وقف با ماهیت مسجد و حجم نیازهای مالی آنها
		۲۳	PF01	ضرورت تناسب حجم اوراق بهادار مالی با نیاز مالی مساجد در روش تأمین مالی مسجد از طریق انتشار اوراق بهادار

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	ردیف	کد	مضامین پایه
	متنوع سازی مجاری درآمدی مساجد	۳۳	PK03	تأمین مالی از طریق ارائه خدمات فرهنگی و اجتماعی از قبیل برگزاری مراسمات نشست‌ها، بزرگداشت‌ها، همایش‌ها و... در مساجد
		۳۴	PL01	احداث امکانات ارائه خدمات فرهنگی اجتماعی در مساجد از قبیل سالن سینما، سالن همایش، سالن ورزشی، کتابخانه، ویگاه و حتی شهرسازی کوچک برای کودکان باهدف افزایش فعالیت‌های اجتماعی فرهنگی و درآمدزای مساجد
		۳۵	PK01	تمرکز بر جمع‌آوری و تجمیع منابع مالی خرد برای ساخت مساجد به‌جای اتکا بر منابع مالی عمده خیرین
		۳۶	PH03	جواز انجام فعالیت‌های درآمدزا در محیط پیرامونی مسجد
	پایدارسازی مجاری درآمدی مسجد در مقابل چالش‌های آتی نوسان یا کاهش درآمدهای مسجد	۳۷	PG02	تلاش در جهت ایجاد منابع و جریان‌های درآمدی پایدار برای مساجد
	نوآورانه بودن روش تأمین مالی مسجد	۳۸	PN02	مطالعه و الگوبرداری از پدیده‌های مذهبی خودجوش مردم‌نهاد مانند مراسم پیاده‌روی اربعین و... برای تأمین مالی مردمی مساجد

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	ردیف	کد	مضامین پایه
تناسب با شأن و جایگاه مسجد	تناسب تصویر فرهنگی کسب‌وکارها با ماهیت مسجد و شأن آن	۳۹	PE02	عدم ایجاد تصویر تغییر ماهیت مسجد از یک‌نهاد دینی و مردمی به یک‌نهاد اقتصادی
		۴۰	PE01	عدم غلبه نیت مادی بر نیت معنوی در فعالیت‌های اقتصادی مساجد
		۴۱	PB07	ضرورت تناسب تصویر فرهنگی کسب‌وکارهای مسجد با هویت مسجد
		۴۲	PH02	لزوم تطابق فعالیت‌های جانبی مسجد با فعالیت‌های محوری آن همچون نماز
		۴۳	PA05	عدم تعریف مسائل اقتصادی مسجد به‌عنوان اصلی‌ترین دغدغه و مسئولیت امام جماعت
	لزوم تناسب ویژگی‌های ابزارهای مالی با ماهیت و شأن مسجد	۴۴	PF03	ضرورت تناسب ماهیت اوراق بهادار مالی با ماهیت مسجد از طریق انتشار اوراق بهادار
		۴۵	PF02	تناسب اوراق قرض‌الحسنه و اوراق وقف با ماهیت مسجد و حجم نیازهای مالی آن‌ها
تطابق با فقه امامیه	رعایت ضوابط فقهی در تأمین مالی مسجد	۴۶	PC04	لزوم رعایت ضوابط فقهی در فعالیت‌های اقتصادی و تأمین مالی مسجد

منبع: (یافته‌های تحقیق)

نتایج حاصل از تحلیل مضمون فوق، در قالب مضامین محوری و تحت‌عنوان «معیارهای روش تأمین مالی مطلوب مساجد» در نمودار (۳) بیان شده است.

نمودار (۳): معیارهای روش تأمین مالی مطلوب مساجد
منبع: (یافته‌های تحقیق)

۹. ابزارها و مبادی مختلف تأمین مالی مساجد

ضمن مطالعه انواع منابع علمی مکتوب فارسی و لاتین شامل مقاله‌ها، پایان‌نامه‌ها، کتاب‌ها، گزارش‌ها و بررسی تعداد قابل توجهی از وبگاه‌های مساجد مشهور در دنیا و نهایتاً انجام مصاحبه با گروهی از ائمه جماعت، مسئولین امور مساجد در کشور و صاحب‌نظران و محققین حوزه مسجد، انواع روش‌های تأمین مالی مساجد از جنبه انواع ابزارهای تأمین مالی و از جنبه مبادی منابع مالی، در قالب جداول ذیل، آورده شده است.

جدول (۶): تقسیم‌بندی روش‌های تأمین مالی مساجد از منظر ابزارها

خمس	ابزارهای مردم پایه	تقسیم‌بندی از منظر ابزارها
زکات		
وقف		
اعانات مردمی		
نذورات		
اوراق قرض‌الحسنه	ابزارهای غیرانتفاعی تجهیز منابع	
اوراق وقف		
تسهیلات قرض‌الحسنه		
اوراق منفعت	ابزارهای انتفاعی تجهیز منابع	
اوراق مشارکت		

اوراق اجاره		
اوراق مرابحه		
اوراق جعاله		
اوراق وکالت		
اوراق استصناع (سفارش ساخت)		
اوراق سلف موازی استاندارد		
تسهیلات مرابحه/ فروش اقساطی		
تسهیلات اجاره (به شرط تملیک)		
تسهیلات جعاله		
تسهیلات استصناع		
تسهیلات خرید دین		
تسهیلات مشارکت		
گواهی سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام و خاص	ابزارهای مبتنی بر سرمایه‌گذاری	
تأمین مالی جمعی	ابزارهای مبتنی بر فناوری مالی	
تأمین مالی از طریق لندتک‌ها ^{۶۰}		

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۷): تقسیم‌بندی روش‌های تأمین مالی مساجد از منظر مبادی دریافت منابع مالی

کمک‌های مستقیم نقدی	کمک‌های دولتی	تقسیم‌بندی از منظر مبادی دریافت منابع مالی
تسهیلات بانک‌های دولتی		
معافیت مالیاتی		
اعطای یارانه در هزینه‌های آب، برق و گاز		
بنیاد مستضعفان	سازمان‌های عمومی غیردولتی	
کمیته امداد امام خمینی(ره)		
حوزه علمیه		
سازمان اوقاف و امور خیریه		

مرکز رسیدگی به امور مساجد	مؤسسات خیریه	تقسیم‌بندی از منظر مبادی دریافت منابع مالی
مؤسسات خیریه دولتی		
مؤسسات خیریه مردمی		
اجاره املاک + اموال	فعالیت‌های درآمدزای مسجد	
رستوران		
باشگاه ورزشی		
مدرسه		
مهدکودک		
هتل		
بیمارستان		
فروش محصولات فرهنگی		
توریسم فرهنگی - تاریخی		
سپاه پاسداران انقلاب اسلامی		
ارتش جمهوری اسلامی ایران		
فرماندهی انتظامی جمهوری اسلامی ایران		

منبع: (یافته‌های تحقیق)

۱۰. نتایج و یافته‌های پژوهش

۱-۱۰. فن‌های مختلف جذب منابع مالی توسط مساجد

یکی از راه‌های تأمین مالی مساجد، بهره‌گیری از فن‌های متنوع و مناسب جهت ایجاد درآمد و همچنین تأمین هزینه‌های جاری و ثابت مساجد است. نکته‌ای که نباید از آن غافل شد این است که به هر میزان روش‌های ایجاد درآمد برای مساجد کاربردی‌تر و آسان‌تر باشد، میزان جذب منابع مالی نیز افزایش می‌یابد. نکته دیگر مبتنی بر مشارکت مردمی بودن است. هنگامی که مردم خود را در تأمین مالی مساجد خود را شریک بدانند و در انجام فعالیت‌های مالی خود را سهیم بدانند، نسبت به مسجد احساس مسئولیت کرده و جهت حفظ و نگهداری مسجد بیشتر می‌کوشند و در ضمن تلاش بیشتری برای تأمین هزینه‌های مسجد اعم از جاری و ثابت می‌کنند. در جدول (۸) به فن‌هایی همچون

برگزاری تورهای زیارتی، راه‌اندازی وبگاه، برگزاری بازارچه‌های خیریه و... به صورت خلاصه اشاره شده است.

جدول (۸): فعالیت‌های مختلف جذب منابع مالی توسط مساجد

راه‌اندازی وبگاه	فعالیت‌های مختلف جذب منابع مالی توسط مساجد
استفاده از پلتفرم شبکه‌های اجتماعی	
برگزاری مراسم در مناسبت‌های ملی و مذهبی	
برگزاری بازارچه‌های خیریه	
اجاره اموال، املاک و مستغلات	
سرمایه‌گذاری منابع مالی مسجد در طرح‌های درآمدزا در اقتصاد حقیقی	
سپرده‌گذاری منابع مسجد در شبکه بانکی	
سرمایه‌گذاری در بازار سرمایه (خرید سهام یا سایر اوراق)	
برگزاری مراسمات ترحیم یا ازدواج	
برگزاری همایش و سمینار	
ارائه خدمات مشاوره مذهبی، خانوادگی و اجتماعی	
اجرای تور سفرهای زیارتی	
برقرار فروشگاه محصولات فرهنگی و محصولات منقش به نماد مسجد	

منبع: (یافته تحقیق)

۱۰-۲. تجزیه و تحلیل پرسشنامه الف (میارها)

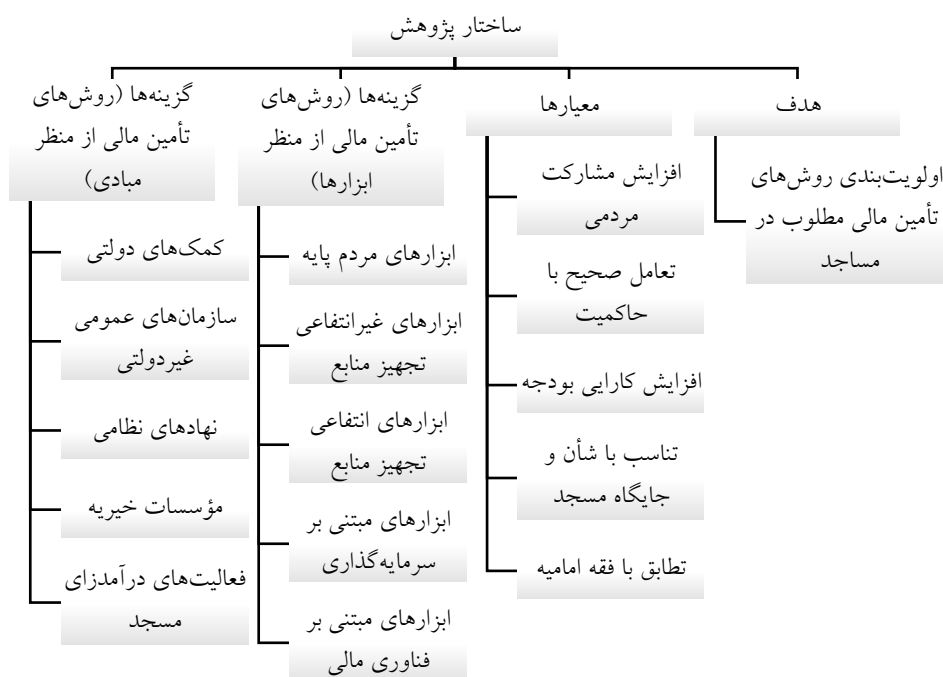
این پرسشنامه به منظور اولویت‌بندی معیارهای تأمین مالی مطلوب در مساجد طراحی و برای ۸ نفر از خبرگان ارسال گردید و از آن‌ها خواسته شد تا با استفاده از معیارهای به‌دست‌آمده از مصاحبه با خبرگان، مقایسات زوجی بین معیارها را مطابق جدول (۹) انجام دهند. بدین منظور ابتدا میانگین هندسی ارزیابی خبرگان و سازگاری ماتریس‌ها در پایین هر جدول محاسبه گردیده است. به منظور دستیابی به هدف تحقیق پرسشنامه‌های

مقایسات زوجی طراحی و بین خبرگان توزیع‌شده و از عبارات کلامی و اعداد فازی مندرج در جدول (۹) استفاده گردیده است.

جدول (۹): واژه‌های کیفی و اعداد متناظر با آن‌ها

عبارات کلامی	عدد
اهمیت یکسان	۱
اهمیت ضعیف	۳
اهمیت قوی	۵
اهمیت خیلی قوی	۷
اهمیت مطلق	۹

منبع: (Saaty, 2008)

نمودار (۴): ساختار پژوهش

منبع: (یافته‌های تحقیق)

۱۰-۳. ماتریس مقایسات زوجی معیارها

جدول (۱): میانگین مقایسات زوجی معیارها

معیارها	تطابق با فقه	افزایش کارایی بودجه	تعامل صحیح با حاکمیت	تناسب با شأن و جایگاه مسجد	افزایش مشارکت مردمی
تناسب با شأن و جایگاه مسجد	۰,۷۹	۱,۲۳	۱,۸۲	۱	
تعامل صحیح با حاکمیت	۰,۷۱	۱,۰۹	۱		۱,۱۳
افزایش کارایی بودجه	۱,۶۳	۱			۱,۲۲
تطابق با فقه	۱				۰,۴۶
افزایش مشارکت مردمی					۱

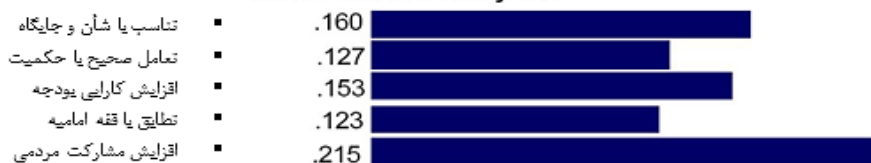
منبع: (یافته‌های تحقیق)

نمودار (۵) نتایج اولویت‌بندی معیارهای تأمین مالی مطلوب در مساجد در نرم‌افزار اکسپرت چویس را نشان می‌دهد.

Synthesis with respect to:

Goal: Criterion

Overall inconsistency=.05

نمودار (۵): نتایج اولویت‌بندی معیارها

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۱۱): ماتریس اوزان نهایی معیارهای تأمین مالی مطلوب در مساجد

رتبه	وزن قطعی نهایی مؤلفه‌های	مؤلفه
۲	۰.۱۶	A تناسب با شأن و جایگاه مسجد

رتبه	وزن قطعی نهایی مؤلفه‌های	مؤلفه	
۴	۰.۱۲۷	B	تعامل صحیح با حاکمیت
۳	۰.۱۵۳	C	افزایش کارایی بودجه
۵	۰.۱۲۳	D	تطابق با فقه امامیه
۱	۰.۲۱۵	E	افزایش مشارکت مردمی

منبع: (یافته‌های تحقیق)

۱۰-۳. تجزیه و تحلیل پرسشنامه ب (از منظر ابزارها)

بخش اول پرسشنامه ب (موجود در قسمت ضمیمه) به منظور رتبه‌بندی روش‌های تأمین مالی از منظر ابزارها با استفاده از معیارهای تأمین مالی مطلوب در مساجد طراحی شده است. ۸ عدد از این پرسشنامه برای خبرگان ارسال شد. در ادامه به تجزیه و تحلیل مراحل می‌پردازیم. نتایج حاصل از ارزیابی گزینه‌ها براساس معیارها طبق اعداد و عبارات کلامی نشان داده شده است. اعداد مندرج در این جدول میانگین نظرات خبرگان است. وزن هر یک از معیارها مطابق جدول (۱۲) نیز براساس اوزان به‌دست آمده از مرحله قبل است.

جدول (۱۲): واژه‌های کیفی و اعداد فازی متناظر با آن‌ها

عدد	عبارات کلامی
۱	اهمیت یکسان
۳	اهمیت ضعیف
۵	اهمیت قوی
۷	اهمیت خیلی قوی
۹	اهمیت مطلق

منبع: (Saaty, 2008)

جدول (۱۳): بردار وزن معیارها

۰.۱۶	A
۰.۱۲۷	B
۰.۱۵۳	C
۰.۱۲۳	D
۰.۲۱۵	E

منبع: (یافته‌های تحقیق)

۴-۱۰. ماتریس مقایسات زوجی روش‌ها (بخش اول)

جدول (۱۴): میانگین مقایسات زوجی روش‌ها

ابزارهای مبتنی بر سرمایه‌گذاری	ابزارهای غیرانتفاعی تجهیز منابع	ابزارهای مبتنی بر فناوری مالی	ابزارهای مردم‌پایه	ابزارهای انتفاعی تجهیز منابع	روش‌های تأمین مالی (از منظر ابزارها)
۰/۷۶	۱/۰۴	۰/۸۸	۰/۷۷	۱	ابزارهای انتفاعی تجهیز منابع
۱/۷۷	۲/۳۷	۲/۶۹	۱		ابزارهای مردم‌پایه
۱/۴	۲	۱			ابزارهای مبتنی بر فناوری مالی
۱/۷۵	۱				ابزارهای غیرانتفاعی تجهیز منابع
۱					ابزارهای مبتنی بر سرمایه‌گذاری

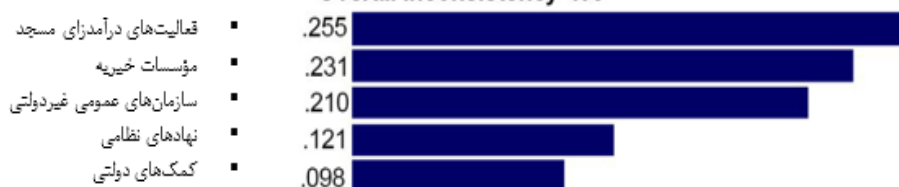
منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۱۴) میانگین مقایسات زوجی روش‌های تأمین مالی مطلوب در مساجد را نشان می‌دهد.

Synthesis with respect to:

Goal: Raveshhaye Tamine Mali (second part)

Overall inconsistency=.05

نمودار (۶): نتایج اولویت‌بندی از منظر ابزارهای تأمین مالی در نرم‌افزار

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۱۵): اوزان قطعی نهایی روش‌های تأمین مالی از منظر ابزارها

رتبه	وزن قطعی نهایی مؤلفه‌ها	مؤلفه	
۴	۰.۱۴۱	A	ابزارهای انتفاعی تجهیز منابع
۱	۰.۲۸۳	B	ابزارهای مردم‌پایه
۲	۰.۱۷۳	C	ابزارهای مبتنی بر فناوری مالی
۳	۰.۱۴۳	D	ابزارهای غیرانتفاعی تجهیز منابع
۵	۰.۱۳۲	E	ابزارهای مبتنی بر سرمایه‌گذاری

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۱۵) ماتریس اوزان نهایی روش‌های تأمین مالی مطلوب در مساجد (بخش اول) را نشان می‌دهد.

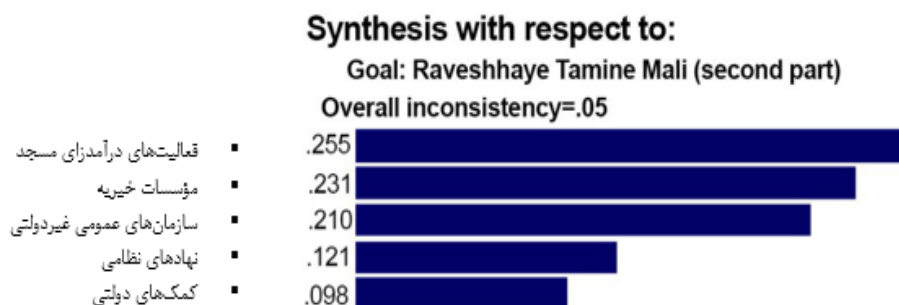
۱۰-۵. ماتریس مقایسات زوجی روش‌ها (از منظر مبادی دریافت منابع مالی)

جدول (۱۶): میانگین مقایسات زوجی روش‌ها

کمک‌های دولتی	نهادهای نظامی	سازمان‌های عمومی غیردولتی	مؤسسات خیریه	فعالیت‌های درآمدزای مسجد	روش‌های تأمین مالی (بخش دوم)
۱/۹۹	۱/۴	۱/۶۱	۲/۰۸	۱	فعالیت‌های درآمدزای مسجد
۲/۷۹	۲/۴۴	۱/۶۱	۱		مؤسسات خیریه
۳/۰۹	۲/۷۸	۱			سازمان‌های عمومی غیردولتی
۱/۵۵	۱				نهادهای نظامی
۱					کمک‌های دولتی

منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۱۶) میانگین مقایسات زوجی روش‌های تأمین مالی مطلوب در مساجد را نشان می‌دهد.

نمودار (۷): نتایج اولویت‌بندی روش‌ها از منظر مبادی تأمین مالی
 منبع: (یافته‌های تحقیق)

جدول (۱۷) ماتریس اوزان نهایی روش‌های تأمین مالی مطلوب در مساجد (از منظر مبادی دریافت منابع مالی)

رتبه	وزن قطعی نهایی مؤلفه‌ها	مؤلفه
۱	۰.۲۵۵	A فعالیت‌های درآمدزای مسجد
۲	۰.۲۳۱	B مؤسسات خیریه
۳	۰.۲۱۰	C سازمان‌های عمومی غیردولتی
۴	۰.۱۲۱	D نهادهای نظامی
۵	۰.۰۹۸	E کمک‌های دولتی

منبع: (یافته‌های تحقیق)

نتیجه‌گیری

در پژوهش حاضر در ابتدا به مفاهیم و ادبیات نظری موجود در مورد تأمین مالی مساجد پرداخته شد و سپس مهم‌ترین شیوه‌های مختلف تأمین مالی در نهادهای مشابه، کلیساها و کنیسه‌ها، بحث پیش برده شد. در ادامه نمونه‌هایی از شیوه تأمین مالی در هر یک از این مراکز به کار رفت. پس‌ازآن برخی از نمونه‌های شیوه‌های تأمین مالی مساجد در کشورهای مختلف، اعم از اسلامی و غیراسلامی موردبررسی قرار گرفت. در گام بعدی با استفاده از پرسشنامه و دریافت نظرات نخبگان، معیارهای تأمین مالی مطلوب،

روش‌های تأمین از منظر ابزارها و مبادی و دریافت منابع مالی، موردبررسی و ارزیابی قرار گرفت. نتایج نشان‌دهنده آن است که برخورداری از دانش کافی در حوزه مدیریت منابع مالی مساجد می‌تواند راهگشای بسیاری از نیازهای مالی مسجد باشد و روش‌های مختلف می‌توانند در این مسأله، شرایط را برای تأمین مالی مسجد فراهم سازند؛ از این‌رو نتایج پژوهش‌های پیشین تأیید گشت. بررسی ادامه نتایج حاصل از پژوهش حاکی از آن است که در کنار بحث تأمین مالی مساجد که در پژوهش‌های گذشته به آن پرداخته شده، معیارهای تأمین مالی مناسب در مساجد، عبارتند از: افزایش مشارکت مردمی، تعامل صحیح با حاکمیت، افزایش کارایی بودجه‌ای، تناسب با شأن و جایگاه مسجد و تطابق با فقه امامیه. همچنین نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل اطلاعات پرسشنامه‌ای و رتبه‌بندی معیارها نشان می‌دهد که اهمیت نسبی معیارهای فوق به شرح ذیل است: افزایش مشارکت مردمی با وزن نسبی (۰.۲۱۵)، تناسب با شأن و جایگاه مسجد با وزن نسبی (۰.۱۶)، افزایش کارایی بودجه با وزن نسبی (۰.۱۵۳)، تعامل صحیح با حاکمیت با وزن نسبی (۰.۱۲۷) و تطابق با فقه امامیه با وزن نسبی (۰.۱۲۳). همچنین نتایج مطالعات نشان می‌دهد که روش‌های تأمین مالی در مساجد از منظر ابزارها عبارتند از: ابزارهای مردم‌پایه، ابزارهای مبتنی بر فناوری مالی، ابزارهای غیرانتفاعی تجهیز منابع، ابزارهای انتفاعی تجهیز منابع و ابزارهای مبتنی بر سرمایه‌گذاری. نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل اطلاعات پرسشنامه‌ای و رتبه‌بندی ابزارها براساس معیارها، نشان می‌دهد که اهمیت نسبی انواع ابزارهای تأمین مالی مساجد به شرح ذیل است: ابزارهای مردم‌پایه با وزن نسبی (۰.۲۸۳)، ابزارهای مبتنی بر فناوری مالی با وزن نسبی (۰.۱۷۳)، ابزارهای غیرانتفاعی تجهیز منابع با وزن نسبی (۰.۱۴۳) ابزارهای انتفاعی تجهیز منابع با وزن نسبی (۰.۱۴۱) و ابزارهای مبتنی بر سرمایه‌گذاری با وزن نسبی (۰.۱۳۲). روش‌های تأمین مالی مطلوب در مساجد از منظر مبادی دریافت منابع مالی عبارتند از: فعالیت‌های درآمدزای مسجد، مؤسسات خیریه، سازمان‌های عمومی غیردولتی، نهادهای نظامی و کمک‌های دولتی. نتایج حاصل از تجزیه و تحلیل اطلاعات نشان می‌دهد که در بین روش‌های تأمین مالی مطلوب در مساجد از منظر ابزارها به ترتیب فعالیت‌های درآمدزای مسجد (۰.۲۵۵)، مؤسسات خیریه با وزن نسبی (۰.۲۳۱)، سازمان‌های عمومی غیردولتی با وزن نسبی (۰.۲۱۰) نهادهای

نظامی با وزن نسبی (۰.۱۲۱) و کمک‌های دولتی با وزن نسبی (۰.۰۹۸) بیشترین اهمیت را دارند.

در همین راستا طبق پژوهش صورت گرفته، برای تأمین مالی مساجد پیشنهاد می‌گردد؛

- ✓ بهره‌گیری از ظرفیت عظیم تأمین مالی جمعی و فین تک‌ها جهت تأمین مالی طرح‌ها و همچنین تأمین هزینه‌های ثابت و جاری مساجد؛
- ✓ ایجاد شبکه اطلاعاتی مشاغل به جهت سر و سامانه دادن امور مسجد به دست اهالی محل و با هزینه‌هایی کمتر؛
- ✓ ایجاد کسب و کارهای کوچک (همچون کارگاه‌های صنایع دستی، کلاس‌های آموزشی، کلاس‌های ورزشی) در مسجد؛
- ✓ برگزاری بازارچه‌های فصلی و فروشگاه‌های عرضه محصولات فرهنگی مذهبی در مساجد؛
- ✓ استفاده از فناوری‌های الکترونیک همچون خودپرداز بانکی و اپلیکیشن‌های پرداخت پول جهت جمع‌آوری اعانات و نذورات مردمی؛
- ✓ ایجاد در مجاورت مسجد؛
- ✓ احیا کردن سنت وقف برای مساجد در جهت خودکفا کردن مسجد از نظر مالی و در نتیجه اثرگذاری مسجد در زمینه قرض الحسنه، کمک به اشتغال، ازدواج و...؛
- ✓ احیاء کردن قرض الحسنه‌ها در مساجد در جهت رفع بسیاری از مشکلات اقتصادی محله، کمک به اشتغال، کارآفرینی، ازدواج و...؛
- ✓ فرهنگ‌سازی در بین مردم جهت وقف زمین، اموال و رقبات برای مسجد؛
- ✓ تأسیس مراکز ارائه خدمات اجتماعی همچون مدارس، مهدکودک، بیمارستان، باشگاه، تهیه غذا و سالن مراسمات عروسی و ختم در محوطه بیرونی مساجد و درآمدزایی با ارائه خدمات متنوع.

بنابر نتایج حاصله به نهادهای سیاست‌گذار توصیه می‌گردد:

- ✓ پیگیری جهت تهیه و تنظیم صورت‌وضعیت مالی مساجد و انتشار شفاف آن در راستای بهینه‌سازی درآمد و مخارج مساجد؛
 - ✓ آموزش مهم‌ترین روش‌های تأمین مالی مساجد به ائمه جماعات و هیأت‌امناي مساجد از طریق سازمان‌های مربوطه با برگزاری کلاس‌ها و جلسات مختلف؛
 - ✓ تسهیل در ارائه مجوزها جهت ایجاد مراکز خدماتی- اجتماعی درآمدزای مساجد؛
 - ✓ پیگیری سالیانه جهت بررسی عملکرد مالی مساجد و کمک به بهبود آن از طریق کمک‌های مشورتی و سایر موارد؛
 - ✓ فرهنگ‌سازی در مورد شیوه‌های مختلف کمک به سازمان‌های غیرانتفاعی از جمله مساجد در راستای افزایش کمک‌های مردمی.
- برای پژوهشگران جهت پژوهش‌های آتی مربوطه موارد زیر توصیه می‌گردد:
- ✓ بررسی عملکرد مساجد جمهوری اسلامی ایران در استفاده از روش‌های تأمین مالی در راستای تجهیز منابع مالی موردنیاز مساجد؛
 - ✓ بررسی امکان انتشار اوراق بهادار اسلامی از سوی مساجد؛
 - ✓ بررسی دامنه و گستره شبکه‌های ارتباط‌جمعی مساجد و میزان تأمین مالی صورت گرفته به واسطه آن؛
 - ✓ بررسی فناوری‌های نوین مالی در تأمین مالی مساجد؛
 - ✓ بررسی و ارزیابی میزان اثرگذاری تحصیلات نمازگزاران و اعضای هیأت‌امنا در تنوع‌بخشی به فعالیت‌های درآمدزای مسجد.

ملاحظات حقوقی
- پیروی از اصول حقوقی تمامی اصول اخلاق در پژوهش در این مقاله رعایت شده است. - تعارض منافع بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد. بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از پایان‌نامه، رساله دکتری و طرح پژوهشی نیست.

کتابنامه

۱. آقائقی، مجید؛ حسن‌زاده سروسنانی، حسین؛ و صبوری، علیرضا (۱۳۹۹). آسیب‌شناسی تأمین مالی از طریق انتشار اوراق وقف در ایران. *مطالعات اقتصاد اسلامی*، ۱۲(۲)، ۹۴-۶۳. DOI: [10.30497/ies.2020.2775](https://doi.org/10.30497/ies.2020.2775)
۲. احمدی، نزهت (۱۳۹۱). نهاد وقف در دوره صفوی. *مطالعات تاریخ اسلام*، ۴(۱۵)، ۴۱-۵۶.
۳. بنی‌اسد، رضا؛ و باقری‌مبیدی، مهدی (۱۳۹۷). طراحی الگوی کسب و کار توزیع محصولات کشاورزی. *چشم‌انداز مدیریت بازرگانی*، ۱۷(۳۵)، ۹۵۱-۹۸۰.
۴. حرعاملی، محمدبن حسن (۱۴۰۹ق). *وسائل‌الشیعه*. ایران، قم: مؤسسه آل‌البیت.
۵. خسوری دارانی، کوروش (۱۳۹۲). تلفیق مدل‌های جدید مالی با خیریه‌ها و قرض‌الحسنه‌های سنتی ایران باهدف تقویت رفتار کار آفرینانه در این نهادها. *کار و جامعه*، ۱۴(۱۶۵)، ۹۸-۶۹.
۶. سیدحسینی، سیدمحمد؛ و ابراهیم‌سالاری، تقی (۱۳۹۵). نهادسازی نوین مالی برای وقف پول و اثر آن بر توسعه جامعه اسلامی. *پژوهش‌های پولی بانکی*، ۸(۲۶)، ۵۹۵-۱۶۱.
۷. عبادی، صادق (۱۳۸۶). *ساختار وقف در جهان اسلام*. ایران، تهران: بنیاد پژوهش و توسعه فرهنگ وقف.
۸. صیاف‌زاده، محمدصادق؛ سجادی، سیدمحسن؛ و عباسی، رسول (۱۳۹۹). شناسایی عوامل مؤثر بر خوداتکایی مالی مساجد (مورد مطالعه: مساجد استان قم). *اسلام و پژوهش‌های مدیریتی*، ۱۰(۲۰)، ۲۲-۵.
۹. قرائتی، محسن (۱۳۸۱). *زکات* (چاپ دوم). ایران، تهران، ستاد اقامه نماز.
۱۰. قلیچ، وهاب (۱۳۹۵). *تبیین ظرفیت ابزارهای مالی اسلامی در تأمین مالی طرح‌های غیرانتفاعی*. تهران، ایران، پژوهشکده پولی و بانکی.

۱۱. کاشانی‌زاده، امیرمسلم؛ و کرم‌اللهی، نعمت‌الله (۱۳۹۱). تبیین الگوی مفهومی آسیب‌شناسی وضعیت مسجد در ایران. *فرهنگی/ اجتماعی*، ۳(۱۱)، ۳۱-۶۲.
۱۲. گیلک حکیم‌آبادی، محمدتقی (۱۳۹۰). مطالعه تطبیقی حمایت‌های مالیاتی از کمک‌های خیریه در جهان. *پژوهشنامه مالیات*، ۱۹(۱۲)، ۱۵۲-۱۲۱.
۱۳. مصباحی‌مقدم، غلامرضا؛ کاوند، مجتبی؛ و اسماعیلی گیوی، حمیدرضا (۱۳۸۷). ارائه الگوی تأمین مالی توسعه موقوفات با استفاده از انتشار اوراق منفعت (صکوک انتفاع). *جستارهای اقتصادی*، ۵(۱۰)، ۶۹-۹۲.
۱۴. مصباحی‌مقدم، غلامرضا؛ میثمی، حسین؛ عبداللهی، محسن؛ و قائمی‌اصل، مهدی (۱۳۹۰). وقف به‌مثابه منبع تأمین مالی خرد اسلامی. ارائه الگوی تشکیل مؤسسات تأمین مالی خرد وقفی در کشور. *پژوهش‌های رشد و توسعه اقتصادی*، ۲(۵)، ۱۳۰-۹۱.
۱۵. موسویان، سیدعباس (۱۳۸۶). نظریه‌های ربا و بهره. *اقتصاد اسلامی*. ۷(۲۷)، ۱۰۰-۶۷.
۱۶. موسویان، سید عباس (۱۳۹۱). *بازار سرمایه اسلامی (۱) (جلد ۱)*. ایران، تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۱۷. موسویان، سیدعباس؛ و نصرآبادی، داود (۱۳۸۸). طراحی اوراق وقف بر مبنای عقد صلح و وقف جهت تأمین مالی طرح‌های عام‌المنفعه. *مطالعات اقتصادی اسلامی*، ۲(۱)، ۳۹-۶۸.
DOI: 10.30497/ies.2009.1068
۱۸. نجات‌الله صدیقی، محمد (۱۳۹۰). تأمین مالی اسلامی و مسائل فراروی آن (سید حسین علوی لنگرودی: مترجم). *بانک و اقتصاد*، ۴۶، ۵۰-۵۳.
۱۹. هبیتی، فرشاد؛ و احمدی، موسی (۱۳۸۸). بررسی فن‌های تأمین مالی پروژه محور در تأمین مالی اسلامی. *پژوهشنامه اقتصادی*، ۹(۳۴)، ۹۱-۱۱۲.

Reference

1. Adil, M. A. M., & Mohd-Sanusi, Z. (2013). Financial Management Practices of Mosques in Malaysia. *Al-Thaqafah. Global*, 3(1), 23-30.
2. Adnan, M. A. (2013). The Financial Management Practices of the Mosques in the Special Region of Yogyakarta Province, Indonesia. *Tazkia Islamic Finance and Business Review*, 8(2).
3. Aghataghi, M., Hasanazadeh Sarvestani, H., & Saboori, A., (2020). Pathology of Financing by Issuing Waqf Sukuk in Iran. *Islamic Economics Studies*, 12(2), 63-94. DOI: [10.30497/ies.2020.2775](https://doi.org/10.30497/ies.2020.2775) (In Persian).
4. Ahmadi, N., (2012). The Institution Endowment (Waqf) in Safavid Era. *Islamic History Studies*, 4(15), 41-56. (In Persian).

5. Ebadi, S., (2007). *The Structure of Endowment in the Islamic World*. Iran, Tehran: Foundation for Research and Development of Endowment Culture. (In Persian).
6. Foster, W. L., Kim, P., & Christiansen, B. (2009). Ten Nonprofit Funding Models. *Stanford Social Innovation Review*, 7(2), 32-39.
7. Gilak Hakimabadi, M, T., (2011). Comparative Study of Tax Support for Charitable Donations in the World. *Tax Research*, 19(12), 121-152. (In Persian).
8. Hasan, Z., & Abdullah, M. N. (2008). The Investment of Waqf Land as an Instrument of Muslims: Economic development in Malaysia. In *The Dubai International Conference on Endowments' Investment*, 4-6.
9. Heybati, F., & Ahmadi, M. (2009). An Investigation of the Techniques of Financing. *Economics Research*, 9(34), 91-112. (In Persian).
10. Hoorens, S., Krapels, J., Long, M., Keatinge, T., van der Meulen, N., Kruithof, K., Bellasio, J., Psiaki, A., & Aliyev, G. (2015). Foreign financing of Islamic institutions in the Netherlands: A study to assess the feasibility of Conducting a Comprehensive Analysis. RAND Corporation. <https://doi.org/10.7249/RR992>
11. Horamili, M, H., (1988). *Wasa'il al-Shi'ah*. Iran, Qom: Al-Bayt Institute. (In Persian).
12. Islamiyah, N. (2019). The Financial Management Practice of Mosque: Study Case in Malaysia. *Akuntansi Dan Keuangan Indonesia*, 16(1), 108-121.
13. Jazeel, M. I. M. (2014). Financial Management Practices of Mosques in Sri Lanka: an Observation.
14. Kashanizadeh, A M; & Karamollahi, N., (2012). Explaining the Conceptual Model of the Pathology of the Situation of Mosques in Iran. *Social and Cultural*, 3(11), 31-62. (In Persian).
15. Khasuri Darani, K., (2013). Combining New Financial Models with Traditional Iranian Charities and Benevolent Loans with the aim of Strengthening Entrepreneurial Behavior in These Institutions. *Work and Society*, 14(165), 69-98. (In Persian).
16. Maxwel, Morgan (2010). Mosque Financing & French Laicite. University of Maine School of Law.
17. Merton, R. C. (1995). Influence of Mathematical Models in Finance on Practice: Past, Present, and Future. *Mathematical Models in Finance*, 25, 1-13.
18. Mesbahi Moghaddam, G., Kavand, M., & Esmaely Givi, H. (2009). A Modeling of Waqf Development Financing by Issuing Manfa'ah Securities. *Economic Essays; an Islamic Approach*, 5(10), 69-92. (In Persian).

19. Mesbahi Moghadam, G., Meisami, H., Abdollahi, M., & Ghaemi Asl, M. (2012). Waqf as a Source for Islamic Micro Finance: Presenting a Model for Establishment of Waqf-based Micro Finance Institutions in Iran. *Economic Growth and Development Research*, 2(5), 130-91. (In Persian).
20. Moussavian, S, A., (2007). Theories of Riba and Interest. *Islamic Economics*. 7(27), 100-67. (In Persian).
21. Moussavian, S, A., (2012) *Islamic Capital Market (1)* (Volume 1). Iran, Tehran: Research Institute of Islamic Culture and Thought. (In Persian).
22. Mosavian, A., & Nasr Abadi, D. (2009). Designing Vaqf Papers Based on Solh and Vaqf Contracts in Financial Procurement of Public Benefit Projects. *Islamic Economics Studies*, 2(1), 39-68. DOI: [10.30497/ies.2009.1068](https://doi.org/10.30497/ies.2009.1068) (In Persian).
23. Nejatullah Seddiqi, M., (2011). Islamic Financing and Its Emerging Issues (Seyyed Hossein Alavi Langroodi, translator). *Bank and Economy*, 46, 50-53. (In Persian).
24. Qaraati, M., (2002). Zakat (Second Edition). Iran, Tehran, Prayer Center. (In Persian).
25. Qalich, V., (2016). *Explaining the Capacity of Islamic Financial Instruments in Financing Non-profit Projects*. Tehran, Iran, Monetary and Banking Research Institute. (In Persian).
26. Reuters Eikon, Thomson (2014) Turkey Islamic Finance Report 2014, The Islamic Research and Training Institute (IRTI), Turkey
27. Seyyed Hosseini, S, M; & Ebrahim Salari, T., (2016). Modern Financial Institutionalization for Endowment of Money and its Effect on the Development of Islamic Society. *Monetary and Banking Research*, 8(26), 161-595. (In Persian).
28. Saaty, T. L. (2008). Decision Making with the Analytic Hierarchy Process. *Services Sciences*, 1(1), 83-98. <https://doi.org/10.1504/IJSSci.2008.017590>
29. Sayafzadeh, M, S; Sajjadi, S, M; & Abbasi, R., (2019) Identifying Factors Affecting the Financial Self-Reliance of Mosques; Case Study: Mosques in Qom Province. *Islam and Management Research*, 10(20), 22-5. (In Persian).
30. Suarni, A., Nurlina, N., & Yulianti, I. (2023). Mosque Financial Management (Study Cases At Mosques In The District Herlang Regency Bulukumba). *Ar-Ribh*, 6(2).
31. Setiawan, N. (2024). Accountability for Mosque Financial Management: How Important Is It?. *Islamic Micro Finance Journal*, 1(1). 49-66.
32. Wijayanti, I. M., Hidayat, Y. R., Febriadi, S. R., Fawzi, R., & Victoria, S. H. (2023). Improvement of Mosque Financial Management (Case Study on Mosques in Tamansari Bandung Area). *KnE Social Sciences*, 1493-1503.
33. <https://saintpatrickscathedral.org/>

34. <https://stjohndivine.org/>
35. <https://Stpauls.co.uk/>
36. <https://Salisburycathedral.org.uk/>
37. <https://Durhamcathedral.co.uk/>
38. <https://cathedralstl.org/>
39. <https://www.notredamedeparis.fr/en/>
40. <https://Lichen.pl/>
41. <https://kosciolpokoju.pl/>
42. <https://felsenkirche-oberstein.de/die-felsenkirche/>
43. <https://laurenkerkrotterdam.nl/>
44. <https://hallgrimskirkja.is/>
45. <https://heddalstavkirke.no/>
46. <https://catedral.com.br/>
47. <https://santuariolavirgendelaslajas.com/>
48. <https://worldofbelz.org/>
49. <https://Jerusalemgreatsynagogue.com/>
50. <https://centralSynagogue.org/>
51. <https://emanueinyc.org/>
52. <https://newwestend.org.uk/>
53. <https://sgk.de/>
54. <https://synagoge.de/>
55. <http://www.jg-berlin.org/>
56. <https://ikg-m.de/>
57. <https://triestebraica.it/>
58. <https://romaebraica.it/>
59. <https://Mosaiske.dk/>
60. <https://masortiolami.org/connect/the-great-synagogue-of-stockholm>
61. <https://synagogue.cz/>
62. <https://en.jeps.ru/>
63. <https://dohany-zsinagoga.hu/>
64. <https://www.greatsynagogue.org.au/>
65. <https://snoa.com/>
66. <https://synagoguehistoricdistrict.com/>
67. <https://kahalzurisrael.com/>
68. <https://fmh2.ma/>
69. <https://iccuk.org/>
70. <https://iccuk.org/>
71. https://patrimoinedetunisie.com.tn/fr/monuments/mosquee_kairouan.php

72. <https://kul-sharif.com/>
73. <https://mosqueedeparis.net/>
74. <https://istiqlal.id/>
75. <https://sultanmosque.sg/>
76. <https://theislamiccenter.us/>

Investigating the Effect of Economic Risk Components on the Development of Sukuk Market in Iran (Nonlinear Autoregressive Distributed Lag Model Approach)

Bahman Khanalizadeh*
Mohammad Dalmanpour***

Ashkan Rahimzadeh**
Majid Afsharirad****

doi 10.30497/ifr.2024.245838.1878

Abstract

The main purpose of this research is to investigate the effects of economic risk components along with economic complexity on the development of sukuk market in Iran during the period of 1389.1-1401.4. The results of the estimation of the model using the WALD test and NARDL test show that the unexpected positive and negative shocks of all research variables have asymmetric effects on the development of the sukuk market. The positive shock of budget balance risk has the greatest effects on the development of the sukuk market in the short and long term. The positive shock of inflation risk in the long and short term has positive effects on the development of the sukuk market. The positive shock of the GDP risk has positive effects on the development of the sukuk market, but its negative shock in the long term is far more than other economic risks. The effects of positive and negative shocks of real economic growth risk on the development of sukuk market are less than other components of economic risk. Also, the short-term and long-term effects of economic complexity on the development of the sukuk market are positive.

Keywords: Islamic Financial Papers; Sukuk; Economic Risk; Economic Complexity; NARDL.

JEL Classification: G32, E44, O16.

* PhD Student, Department of Economics, Zanjan Branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran. bahman.khanalizadeh@iau.ir 0000-0002-6291-978X

** Faculty Member, Department of Economics, Zanjan Branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran (Corresponding Author). ashkan.rahimzadeh@iauz.ac.ir 0000-0001-6992-746X

*** Faculty Member, Department of Economics, Zanjan Branch, Islamic Azad University, Zanjan, Iran. m.dalmanpour@iauz.ac.ir 0000-0003-0065-3354

**** Faculty Member, Department of Economics, Kharazmi University, Tehran, Iran. m.feshari@khu.ac.ir 0000-0002-6703-581X

بررسی اثر مؤلفه‌های ریسک اقتصادی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی در ایران (رهیافت خودرگرسیون با وقفه‌های توزیعی غیر خطی (NARDL))

بهمن خانعلی‌زاده* اشکان رحیم‌زاده** محمد دالمن‌پور*** مجید افشاری‌راد****

چکیده

هدف اصلی این پژوهش بررسی تأثیر مؤلفه‌های ریسک اقتصادی به همراه پیچیدگی اقتصادی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی در کشور ایران طی دوره زمانی ۱۳۸۹-۱۴۰۱ است. نتایج برآورد مدل با استفاده از آزمون والد و رهیافت خودرگرسیون با وقفه‌های توزیعی غیرخطی (NARDL) نشان می‌دهد شوک‌های مثبت و منفی کلیه متغیرهای تحقیق اثرات نامتقارنی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی دارد. شوک مثبت ریسک تراز بودجه در کوتاه‌مدت و بلندمدت بیشترین تأثیر را بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی دارد. شوک مثبت ریسک تورم در بلندمدت و کوتاه‌مدت تأثیر مثبتی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی ایجاد می‌نماید. شوک مثبت ریسک تولید ناخالص داخلی تأثیر مثبتی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی داشته ولی شوک منفی آن در بلندمدت به مراتب بیشتر از سایر مؤلفه‌های ریسک اقتصادی است. تأثیر شوک‌های مثبت و منفی ریسک رشد اقتصادی حقیقی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی نسبت به سایر مؤلفه‌های ریسک اقتصادی کمتر است. همچنین تأثیر کوتاه‌مدت و بلندمدت پیچیدگی اقتصادی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی مثبت است.

واژگان کلیدی: اوراق مالی اسلامی؛ صکوک؛ ریسک اقتصادی؛ پیچیدگی اقتصادی؛ NARDL.

* دانشجوی دکتری، گروه اقتصاد، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران

bahman.khanalizadeh@iau.ir

** عضو هیأت علمی، گروه اقتصاد، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران (نویسنده مسئول)

ashkan.rahimzadeh@iauz.ac.ir

*** عضو هیأت علمی، گروه اقتصاد، واحد زنجان، دانشگاه آزاد اسلامی، زنجان، ایران

m.dalmanpour@iauz.ac.ir

**** عضو هیأت علمی، گروه اقتصاد امور عمومی، دانشکده اقتصاد، دانشگاه خوارزمی، تهران، ایران

m.feshari@khu.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۸/۲۶

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۱۶

مقاله مدت ۱۴ روز جهت اصلاحات نزد نویسندگان بوده است.

مقدمه

یکی از مهم‌ترین مواردی که در فرآیند رشد و توسعه اقتصادی کشورها تأثیرات و نقش بسزایی دارد، سرمایه‌گذاری است. برای انجام این امر، سرمایه‌گذاران بعد از عرضه سرمایه تا آنجا که ممکن است سعی دارند، منابع مالی خود را به سمتی سوق دهند که کمترین ریسک و بیشترین بازدهی را داشته باشند. این امر باعث می‌شود تا سرمایه‌گذاران با توجه به شرایط موجود بازار ریسک‌گریز باشند و در سرمایه‌گذاری به پارامترهای زیادی توجه نمایند که ریسک‌های اقتصادی از جمله مهم‌ترین این عوامل است.

بازارهای مالی با سه کارکرد مهمی که در اقتصاد ایفا می‌کنند (۱) کشف قیمت؛ (۲) نقدشوندگی دارایی؛ (۳) کاهش هزینه‌های معاملاتی؛ نیز نقش بسیار مهمی در تأمین مالی طرح‌های مختلف اقتصادی دارند (محقق‌نیا، جمالی و ابراهیمی، ۱۳۹۶). به‌طوری‌که وجه تمایز کشورهای توسعه‌یافته و درحال توسعه وجود همین بازارهای مالی قدرتمند آن‌هاست.

اوراق مالی اسلامی، به‌عنوان یکی از ابتکارات مالی و نوظهور جزء اولین ساختارهایی است که به همگرایی جهانی مالی مرسوم و اسلامی کمک نموده است. به دلیل شباهت‌های نسبی که بین اوراق بهادار با درآمد ثابت متعارف و اوراق مالی اسلامی وجود دارد، بسیاری از سرمایه‌گذاران به اوراق مالی اسلامی روی آورده‌اند.

اوراق مالی اسلامی به دلایل مختلف، ابزار ارزشمند نظام‌های مالی اسلامی است. ازجمله اینکه این نوع سرمایه‌گذاری باعث می‌شود منابع مالی با ریسک پایین در تأمین مالی طرح‌های اقتصادی قرار گیرند همچنین این ابزار مالی اسلامی دارایی‌ها (سرمایه‌گذاری‌های بلندمدت) و بدهی‌ها (وام‌های بلندمدت) مؤسسات و بنگاه‌ها را فراهم می‌کنند. این امر فرصت مناسبی را برای سرمایه‌گذاران کوچک برای مشارکت در امور مالی اسلامی و کسب سود ایجاد می‌کند. به‌این‌ترتیب، امکان انتقال گسترده ثروت در جامعه را به‌جای تمرکز آن در دست چند فرد یا گروه ثروتمند جامعه فراهم می‌کنند. اوراق مالی اسلامی به دلیل ویژگی‌های متمایز و کیفیت سرمایه‌گذاری آن، به‌عنوان یک جایگزین اسلامی برای تأمین مالی اوراق قرضه، در دهه‌های گذشته به‌ویژه پس از بحران

مالی جهانی ۲۰۰۸-۲۰۰۷ مورد توجه جهانی قرار گرفته و به سرعت گسترش یافته است (Boukhatem, WaldFtiti & Sahut, 2021).

پیچیدگی اقتصادی بیانگر استفاده از فناوری‌های پیشرفته و نوآوری‌های فناورانه در فرایند تولیدات یک کشور است که با به‌کارگیری دانش و فناوری در خلق ساختارهای مولد، باعث افزایش بهره‌وری و تنوع در محصولات تولیدی می‌گردد. پیچیدگی اقتصادی، از طریق ایجاد ساختارهای کارآمد، امکان استفاده از ظرفیت‌های بدون استفاده، تخصیص بهینه و صرفه‌جویی در منابع، افزایش بهره‌وری و کاهش هزینه‌های تولید باعث ایجاد تنوع در محصولات تولیدی می‌گردد که نهایتاً این فرایند به افزایش تولید ناخالص داخلی منجر می‌شود. در این راستا توسعه بازار اوراق مالی اسلامی و ایجاد بسترهای سرمایه‌گذاری با ریسک پایین برای بنگاه‌های اقتصادی کشور این مزیت را فراهم می‌آورد تا با خلق و کاربرد دانش و فناوری در ترکیب محصولات تولیدی به رشد و شکوفایی کشور کمک نمایند (شاه‌آبادی و ارغند، ۱۳۹۷).

توسعه بازار اوراق مالی اسلامی نیازمند شناسایی و تجزیه و تحلیل ریسک‌هایی است که این بازار را تحت تأثیر قرار می‌دهند زیرا هرچه این بازار مالی توسعه یابد، اثرپذیری آن از سایر عوامل و پدیده‌های اقتصادی بیشتر شده و به تبع آن با ایجاد فرصت‌های جدید، احتمال بروز نوسانات در بازدهی آن تقویت خواهد شد؛ بنابراین برای اینکه گسترش و مقبولیت عمومی این اوراق با موانع جدی مواجه نگردد ارزیابی ریسک‌های بالقوه و بالفعلی که توسعه این بازار مالی را تحت تأثیر قرار می‌دهد به سیاست‌گذاران این امکان را خواهد داد تا پوشش‌های ریسک این اوراق را طراحی نمایند. به همین جهت در این پژوهش سعی شده است تأثیرات شوک‌های انواع مؤلفه‌های ریسک اقتصادی و پیچیدگی اقتصادی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی در بین سال‌های ۱۳۸۹-۱۴۰۱ به صورت فصلی و با استفاده از رهیافت خودرگرسیون با وقفه‌های توزیعی غیرخطی (NARDL) در کشور ایران مورد بررسی قرار گیرد. در این راستا نخست به مبانی نظری و پیشینه پژوهش پرداخته می‌شود. سپس به روش‌شناسی تحقیق و در قسمت‌های بعدی به تجزیه و تحلیل داده‌ها و اطلاعات و در نهایت به نتیجه‌گیری و پیشنهادها پرداخته می‌شود.

۱. مروری بر ادبیات تحقیق

۱-۱. مبانی نظری

واژه صکوک معادل واژه چک در فارسی و به معنای سند و سفته (سفته) در دایره المعارف قاموس عام لکل فن و مطلب تعریف گردیده است. اوراق مالی اسلامی به طور معمول به اوراق قرضه اسلامی اشاره دارد و برگرفته از واژه عربی صکوک به معنای چک، نوشته بدهکار، سفته و قبض بدهی است (علی عصار، ۱۳۹۲).

سازمان حسابداری و حسابرسی مؤسسات مالی اسلامی^۱ اوراق مالی اسلامی را اوراق بهاداری معرفی می کند که نشان دهنده منافع مالکیت فردی در سبدي از دارایی های واجد شرایط حال یا آینده است (نظریور و خزایی، ۱۳۹۱).

سیستم بانکداری اسلامی برای پوشش و کاهش ریسک سرمایه گذاری، راهکار و ابزارهای مالی نوینی را براساس دلایل متقن و مطابق با شریعت اسلام برای مقابله با شرایط نا اطمینانی اقتصاد طراحی و ابداع و به بازارهای مالی دنیا ارائه نموده است. ازجمله این دلایل می توان به مواردی همچون پشتوانه طراحی اوراق براساس دارایی، طراحی براساس قوانین شریعت اسلام، دوره های سررسید معین، تقسیم سود سرمایه گذاری براساس ریسک و بازدهی متناسب با نوع دارایی پشتوانه، قابلیت معامله از طریق بازار ثانویه، کاهش امکان نکول اشاره نمود (Alswaida, Daynes & 2017). (Pasgas,

مطابق با یک طبقه بندی کلی انواع اوراق مالی اسلامی را می توان براساس نوع عقود به شرح جدول (۱) تقسیم بندی نمود.

جدول (۱): انواع اوراق مالی اسلامی براساس نوع عقود و ناشر

ردیف	نوع عقود اوراق مالی اسلامی	مورد استفاده
۱	اوراق مالی اسلامی اجاره	(۱) مالکیت در خدمات معین و مشخص؛ (۲) مالکیت در دارایی هایی که اجاره داده شده است؛ (۳) مالکیت در منافع دارایی های موجود؛ (۴)

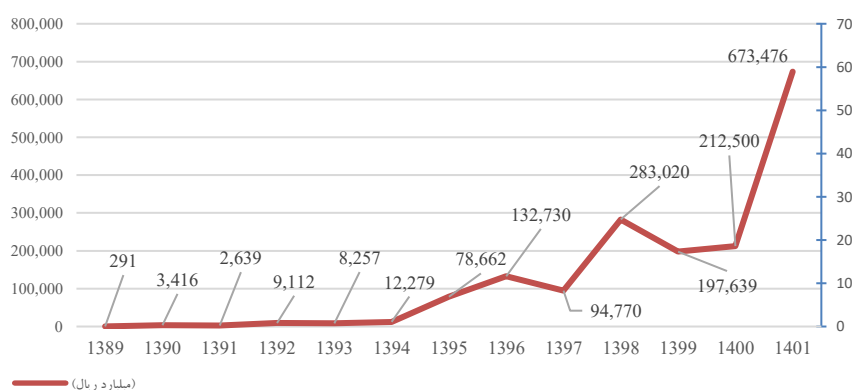
ردیف	نوع عقود اوراق مالی اسلامی	مورداستفاده
		مالکیت در منافع دارایی‌هایی که در آینده ساخته خواهند شد؛ (۵) ایجاد مالکیت در خدماتی که در آینده ایجاد خواهند شد.
۲	اوراق مالی اسلامی سلف	خرید کالاهایی که زمان تحویل آن‌ها در آینده است.
۳	اوراق مالی اسلامی استصناع	تولید و ساخت انواع کالا.
۴	اوراق مالی اسلامی مرابحه	خرید انواع کالا و محصولات.
۵	اوراق مالی اسلامی مشارکت	مالکیت بخشی از یک دارایی حقیقی (دولت، شرکت‌های تعاونی یا خصوصی).
۶	اوراق مالی اسلامی مضاربه	تجارت یک فرد با سرمایه شخص دیگر.
۷	اوراق مالی اسلامی وکالت	عاملیت در انواع سرمایه‌گذاری.
۸	اوراق مالی اسلامی مزارعه	مالکیت یک زمین کشاورزی و محصولات تولیدشده در آن را به‌صورت مشاع.
۹	اوراق مالی اسلامی مساقات	تقسیم عواید ناشی از رسیدگی و آبیاری یک باغ بین شخص یا مؤسسه با یک باغبان.
۱۰	اوراق مالی اسلامی مغارسه	مشارکت دارندگان اوراق در زمین و درختان کشت شده.

منبع: (توحیدی، ۱۳۹۸)

در کشور ایران از سال ۱۳۷۱ استفاده از ابزار مالی اسلامی اوراق مشارکت در شهرداری تهران برای تأمین سرمایه برخی از طرح‌ها مورداستفاده قرار گرفت؛ اما

به صورت عمده از سال ۱۳۸۹ به کارگیری اوراق مالی اسلامی برای تأمین مالی بسیاری از سرمایه گذاری ها مورد توجه واقع شد. در نمودار (۱) میزان انتشار اوراق مالی اسلامی بخش خصوصی در ایران در بازه زمانی ۱۳۸۹-۱۴۰۱ مورد بررسی قرار گرفته است.

نمودار (۱): روند انتشار اوراق مالی اسلامی در ایران (۱۳۸۹-۱۴۰۱)

منبع: (شرکت مدیریت دارایی مرکزی بازار سرمایه ایران، ۱۴۰۳)

همان طور که نمودار (۱) نشان می دهد در سال ۱۴۰۱ تعداد ۶۲ شرکت بخش خصوصی موفق به تأمین منابع مالی مورد نیاز خود از طریق انتشار اوراق مالی اسلامی توسط نهادهای واسطه مالی مجموعاً به ارزش ۶۷۳ هزار میلیارد ریال از طریق بازار سرمایه شده اند که در مقایسه با ۲۶ مورد اوراق منتشر شده سال ۱۴۰۰، مجموعاً به ارزش ۲۱۲ هزار میلیارد ریال، از لحاظ حجم و تعداد به ترتیب ۲۱۷ و ۱۳۹ درصد رشد داشته است. بیشترین اوراق مالی اسلامی منتشر شده برای تأمین مالی بخش خصوصی، اوراق مالی اسلامی مرابحه بوده که برای خرید مواد اولیه، ماشین آلات و تجهیزات بوده است. به نحوی که حجم تأمین مالی بخش خصوصی از طریق اوراق مالی اسلامی مرابحه در سال ۱۴۰۱ نسبت به سال ۱۴۰۰ رشد ۳۵۰ درصدی داشته است (شرکت مدیریت دارایی مرکزی بازار سرمایه ایران، ۱۴۰۳).

۲-۱. اوراق مالی اسلامی و ریسک اقتصادی

شروک^۲ (۲۰۰۲م) ریسک را به‌عنوان عدم قطعیت یا تغییر حول مقدار میانگین تعریف نموده است که معمولاً به‌عنوان یک انحراف معیار یا تغییرات نتایج اندازه‌گیری می‌شود. هنگام ترسیم مدل‌های اوراق مالی اسلامی، می‌بایست ریسک‌های مختلفی را که بر این نوع از ابزار مالی اسلامی تأثیرگذار است مورد توجه قرار گیرد؛ این ریسک‌ها شامل مؤلفه ریسک سامانمند و مؤلفه‌هایی خاص است (Boukhatem & Djelassi, 2020, 2013).

به‌طور کلی اوراق مالی اسلامی با دو ریسک متفاوت روبرو هستند: (۱) ریسک ساختاری که شامل ریسک شریعت و ریسک دارایی پایه است؛ (۲) ریسک‌های کلان تأثیرگذار بر بازارهای مالی از جمله بازار اوراق مالی اسلامی که یکی از مهم‌ترین آنان ریسک اقتصادی است.

مرکز خدمات ریسک سیاسی^۳ از سال ۱۹۸۲ میلادی مجموعه‌ای از شاخص‌های امنیت سرمایه‌گذاری را تحت عنوان «راهنمای ریسک بین‌المللی کشوری»^۴ منتشر می‌کند. این مؤسسه برای محاسبه ریسک‌های اقتصادی، سیاسی و مالی پرسشنامه‌هایی را به شکل دقیق و حساب‌شده تهیه و آن‌ها را به صاحب‌نظران اقتصادی، سیاسی و یا متصدیان کسب‌وکار ارائه می‌کند و براساس پاسخ‌های آنان به تعیین ریسک اقدام می‌نماید (زارع و انصاری سامانی، نامداری و محمودی، ۱۴۰۰).

راهنمای ریسک بین‌المللی کشوری، ریسک اقتصادی را خطر تغییر ساختار اقتصادی یک کشور یا نوسان مداوم نرخ برابری ارز و قوانین اقتصادی آن سرزمین، به‌اندازه‌ای که نرخ بازگشت سرمایه‌های خارجی و داخلی را در آن کشور کمتر یا کند نماید، تعریف می‌کند. ریسک اقتصادی هم‌راستا با ریسک سیاسی است و در شرایطی که ریسک سیاسی در کشوری زیاد شود به‌تدریج ریسک اقتصادی هم بیشتر می‌شود (ICRG Methodology, 2014).

2. Schroeck

3. Political Risk Services (PRS)

4. International Country Risk Guide (ICRG)

ریسک اقتصادی در اثر تغییر زیان‌آور سیاست‌های اقتصادی زیرساختی از قبیل سیاست‌های مالی و پولی، سیاست‌های بین‌المللی، تغییر و ایجاد ثروت یا تغییر مشخص در مزایای مقایسه‌ای کشور از جمله تخلیه منابع طبیعی آن کشور، کاهش رشد صنعت و تغییرات دموگرافیک ایجاد می‌شود. هرچه ریسک اقتصادی یک کشور بیشتر باشد سرمایه‌گذاران خارجی و داخلی تمایل کمتری برای ورود به عرصه اقتصاد و مشارکت در بازار سرمایه (اعم از اسلامی و غیراسلامی) آن کشور دارند (Mirza & Sultana, 2020). ریسک اقتصادی از طریق مؤلفه‌های تشکیل‌دهنده آن از چند کانال می‌تواند منجر به افزایش ریسک در بازارهای مالی و به تبع آن عدم توسعه این بازارها شوند:

۱. مؤلفه نرخ تورم ریسک اقتصادی از طریق اثرگذاری بر انتظارات سرمایه‌گذاران و در نتیجه آن تغییر ارزش فعلی طرح‌های سرمایه‌گذاری، تغییر در جریان سود یا تغییر در ارزش دارایی‌های بنگاه‌های پذیرفته‌شده در بازار سهام می‌تواند باعث تأثیر در توسعه بازارهای مالی گردد.

۲. ریسک اقتصادی از طریق مؤلفه کسری بودجه دولت همواره با افزایش بی‌ثباتی در اقتصاد، باعث می‌شود بخش‌های غیرمولد جذاب شده و حرکت جریان‌های نقدینگی به سمت آن بازارها هموار و تسریع گردد. در این راستا توسعه بازارهای سرمایه نیز در نتیجه ورود یا خروج نقدینگی از اقتصاد حقیقی تحت تأثیر قرار خواهد گرفت.

۳. ریسک اقتصادی از طریق مؤلفه کسری تراز تجاری باعث تغییر در جریان‌های مالی بین‌المللی کشور می‌شود که می‌تواند منجر به نوسانات کل اقتصاد از جمله بازارهای مالی گردد.

۴. مؤلفه‌های تولید ناخالص داخلی سرانه و رشد اقتصادی حقیقی ریسک اقتصادی از طریق چرخه اقتصادی می‌توانند بازدهی بازارهای مالی را با افزایش یا کاهش روبرو کنند. فضای بدون ریسک و باثبات اقتصادی به جهت پیش‌بینی آینده توسط فعالین اقتصادی تضمین‌کننده بازدهی سرمایه‌گذاری است. از این رو دولت‌ها و سازمان‌های خصوصی به جهت تأمین نیازهای مالی طرح‌های سرمایه‌گذاری و خانوارها برای کسب سود در بازارهای مالی مشارکت می‌کنند.

این فرایند باعث رونق و توسعه بازارهای مالی از جمله اوراق مالی اسلامی خواهد شد.

یکی از ابزارهای تأمین مالی طرح‌های عمرانی و سرمایه‌گذاری که همواره با ریسک اقتصادی یک کشور در ارتباط است انتشار اوراق قرضه است. دولت‌ها و سازمان‌ها، گاهی برای تأمین مالی طرح‌های اقتصادی، به انتشار اوراق قرضه اقدام کرده و منابع حاصل را در احداث طرح‌ها به کار می‌گیرند. انتشار این اوراق به عنوان یک ابزار مالی و اقتصادی، توسط شرکت‌های خصوصی و دولتی علاوه بر اینکه با ریسک بالایی همراه است، به لحاظ خاصیت ربوی بودن نیز مورد تأیید شریعت اسلام نیست.

در ادبیات تجربی، دو دیدگاه متفاوت در مورد تفاوت میان اوراق مالی اسلامی و اوراق قرضه وجود دارد. گروه اول عقیده دارند که اوراق مالی اسلامی یک منبع سرمایه‌گذاری جایگزین است و در ریسک و بازدهی آن‌چنان تفاوتی با اوراق قرضه معمول ندارد (Godlewski, Turk-Ariss & Weill, 2011)؛ اما گروه دوم عقیده دارد که اوراق مالی اسلامی به طور قابل توجهی بازده بالاتر و ریسک پایین‌تری نسبت به اوراق قرضه معمول دارد (Godlewski, Turk-Ariss & Weill, 2013; Fathurahman & Fitriati, 2013; Klein & Weill, 2016).

اوراق مالی اسلامی براساس دلایل متقن و مطابق با شریعت اسلام طراحی و به بازارهای مالی دنیا عرضه شده‌اند که نسبت به اوراق قرضه معمول دارای مزیت‌های چشم‌گیری هستند. برخی از این دلایل عبارتند از (Alswaidan, Daynes & Pasgas, 2017):

۱. دارایی پشتوانه طراحی اوراق: این مزیت مهم‌ترین وجه تفاوت اوراق مالی اسلامی و اوراق قرضه است و اهداف اقتصادی را برای انتشار و تأمین مالی از طریق اوراق مالی اسلامی در بخش واقعی اقتصاد فراهم می‌آورد.
۲. قوانین شریعت: طراحی اوراق مالی اسلامی بر مبنای قوانین شریعت سبب شده است تا اوراق مالی اسلامی به عنوان یکی از ابزارهای تأمین مالی از سوی سرمایه‌گذاران و ناشران مسلمان در سراسر جهان پذیرفته شده باشد.

۳. دوره‌های سررسید معین: طراحی اوراق مالی اسلامی با دوره‌های معین اسباب تعیین یک بازده مورد انتظار مشخص برای سرمایه‌گذاران را فراهم می‌آورد.
۴. نوع بازدهی: اوراق مالی اسلامی به اوراق با بازدهی مشخص و انتظاری تقسیم می‌شوند که دارندگان آن در ریسک و بازدهی سرمایه‌گذاری متناسب با نوع دارایی پشتوانه شریک هستند. به عبارتی دیگر، ریسک و بازده در اوراق مالی اسلامی متناسب با ساختار دارایی پشتوانه آن است.
۵. قابلیت معامله: اوراق مالی اسلامی از طریق بازار ثانویه قابل معامله‌اند.
۶. کاهش امکان نکول: اوراق مالی اسلامی به جهت دارایی پشتوانه احتمال نکول کمتری نسبت به اوراق قرضه دارد.

یک بازار اوراق مالی اسلامی به‌خوبی توسعه‌یافته می‌تواند سرمایه‌گذاری‌های داخلی و خارجی را جذب کند و به رشد و توسعه اقتصادی کمک نماید. به همین علت اوراق مالی اسلامی را می‌توان در بخش‌های مولد اقتصاد سرمایه‌گذاری کرد و به تبع آن کسب‌وکارها را توسعه داد و اشتغال‌زایی نمود (Yildirim, Yildirim & Diboglu, 2020; Ledhem, 2020; Smaoui & Nechi, 2017; Echchabi & Idriss, 2016). سیاست‌های پولی مبتنی بر اوراق مالی اسلامی در افزایش تولید، افزایش اشتغال و حفظ نرخ‌های تورم پایین بدون ایجاد عوارض جانبی منفی نسبتاً مؤثرتر از اوراق قرضه معمول است (Selim, 2015). همچنین اوراق مالی اسلامی جایگزین بهتر و مطمئن‌تری برای تأمین مالی طرح‌های رهاشده و جدید برای توسعه کشور است. این شواهد نشان می‌دهد که انتشار اوراق مالی اسلامی ممکن است منجر به توزیع عادلانه ثروت و توسعه اقتصادی شود (AbdulKareem, Mahmud & Abdulganiyy, 2021).

به‌طورکلی، مطالعاتی که تاکنون در مورد اوراق مالی اسلامی صورت گرفته است، بیشتر به ریسک‌های مرتبط با اوراق مالی اسلامی پرداخته شده است تا به ریسک‌هایی که تعیین‌کننده توسعه بازارهای اوراق مالی اسلامی هستند (Boukhatem, 2022). توسعه این بازار مالی نوظهور علاوه بر اینکه با ریسک‌های متعددی از جمله ریسک اقتصادی روبرو هستند، سایر متغیرهای کلان دیگری هم بر توسعه بازار اوراق مالی

اسلامی اثرگذار می‌باشند که در بعضی از پژوهش‌ها به برخی از آن‌ها مانند: نرخ ارز، تغییرات قیمت نفت خام، نرخ بهره اوراق قرضه و قیمت طلای جهانی پرداخته شده است (Suciningtias, 2019). ولی سایر متغیرهای کلان دیگر مانند پیچیدگی اقتصادی که بحثی نوین در رشد و شکوفایی اقتصاد کشورهاست، موردتوجه قرار نگرفته است.

۳-۱. پیچیدگی اقتصادی و اوراق مالی اسلامی

در سال‌هایی نه‌چندان دور اقتصاددانان تفاوت بین کشورهای غنی و فقیر را در میزان سرمایه فیزیکی می‌دانستند، بعدها وجود این تفاوت در نیروی انسانی و بُعد فناوری به‌کار گرفته شده در سرمایه و نیروی‌کار متصور شد؛ اما اقتصاددانان اکنون تفاوت میان کشورهای فقیر و غنی را در مفهوم جدیدتری به نام پیچیدگی اقتصادی^۵ می‌دانند. مفهومی که میزان به‌کارگیری فناوری و نوآوری‌های خلاقانه را در محصولات تولیدی یک کشور نشان می‌دهد. وقتی ساختار تولید در اقتصاد یک کشور پیچیده‌تر باشد، آن کشور قادر است بهره‌وری بالاتری را در فعالیت‌های تولیدی ایجاد نماید و با خلق محصولات منحصربه‌فرد و با فناوری بالا سریع‌تر به رشد و توسعه اقتصادی دست یابد (Zhu & Li, 2017).

پیچیدگی اقتصادی با خلق محصولات متنوع و فراگیر در جامعه و تقسیم پیشرفته کار، بیانگر استفاده از فناوری‌های پیشرفته و نوآوری در فرایند تولید است که با کاربردی کردن دانش و فناوری در ترکیب محصولات تولیدی از طریق ایجاد ساختار مولد، افزایش بهره‌وری و تنوع محصولات تولیدی، به افزایش رشد و شکوفایی اقتصادی کمک می‌نماید (زبیری و موتمنی، ۱۳۹۹).

شاخص پیچیدگی اقتصادی، تنوع و میزان فراگیری محصولات صادراتی یک کشور را نشان می‌دهد. تنوع دربرگیرنده تعداد کالاهایی است که یک کشور صادر می‌کند و فراگیری حاکی از تعداد کشورهایی است که یک محصول را صادر می‌نمایند. به‌طورکلی محاسبه شاخص پیچیدگی اقتصادی براساس محصولات دانش‌بنیانی است که کشورها قادر به صادر کردن آن هستند، بدین مفهوم که اگر کشوری محصولاتی تولید نماید که

نتواند آن را صادر نماید در محاسبه شاخص پیچیدگی اقتصادی آن کشور منظور نخواهد شد (Atlas of Economic Complexity, 2013).

مطابق این تعریف، کشورهای که محصولات صادراتی پیچیده تولید می‌کنند از مزیت اقتصادی ویژه‌ای در صادرات نسبت به سایر کشورهای دیگر برخوردار هستند که اثر این مزیت را می‌توان به‌طور مستقیم بر روی نرخ ارز بررسی کرد. بدین مفهوم که به دلیل پیچیدگی اقتصادی در محصولات تولیدی، صادرات کشور افزایش داشته و در نتیجه تراز تجاری بهبود می‌یابد. این افزایش تراز تجاری باعث افزایش ذخایر ارزی و عرضه ارز می‌شود که در نتیجه ارزش پول تقویت‌شده و نرخ ارز کاهش می‌یابد. از طرفی دیگر، اقتصادهای با پیچیدگی کمتر به علت ضعف در دانش مولد، ممکن است دارای تنوع کمتری در محصولات تولیدی باشند. این موضوع ممکن است باعث کاهش درآمد از صادرات، کاهش تراز تجاری و تضعیف ارزش پول ملی شود که در نهایت به افزایش نرخ ارز منجر می‌شود (شاه‌آبادی، امیدی و علی‌کرمزاده، ۱۴۰۱). این نوسانات ارزی حاصل از افت تراز تجاری باعث خواهد شد تا ریسک مؤلفه‌های اقتصادی از جمله تورم و کسری تراز بودجه در کشور بالا رفته و در نتیجه ریسک ابزارهای مالی از جمله اوراق بهادار و اوراق مالی اسلامی نیز افزایش یابد.

موضوع ابزار مالی اسلامی موضوعی جدید در ادبیات مالی جهان است، به‌طوری‌که آن را بازار مالی نوظهور معرفی می‌کنند. با این وجود در کشورهای اسلامی به‌ویژه کشور-های در حال توسعه که با بحران‌های مالی مواجه هستند، مطالعات بسیار کمی را در مورد عوامل مؤثر بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی انجام داده‌اند. همچنین در کشور ایران نیز که سال‌هاست از این ابزار مالی برای تأمین مالی بخش خصوصی و عمومی استفاده می‌شود به‌طور گسترده و تخصصی به عامل مهم ریسک بر توسعه این بازار پرداخته نشده است. لذا در این بخش با وجود قلیل بودن پژوهش‌های صورت گرفته که دربرگیرنده تأثیرات ریسک بر توسعه بازارهای مالی اسلامی باشد، به مهم‌ترین این مطالعات پرداخته می‌شود.

۲. پیشینه تحقیق

مهدروزلن و دیگران^۶ (۲۰۲۴م) در مقاله‌ای با عنوان «اثرات نامتقارن بلندمدت ریسک‌های مالی بر بازار اوراق مالی اسلامی توسعه: شواهد تجربی از مالزی»، طی دوره ۲۰۲۱-۲۰۱۰ میلادی و با استفاده از روش NARDL به این نتایج دست یافتند که رابطه‌ای بلندمدت بین ثبات خدمات بدهی خارجی، ثبات نقدینگی بین‌المللی، ثبات نرخ ارز با توسعه بازار اوراق مالی اسلامی در مالزی وجود دارد. بدین‌صورت که ثبات نقدینگی بین‌المللی و ثبات نرخ ارز توسعه بازار اوراق مالی اسلامی را افزایش داده درحالی‌که خدمات بدهی خارجی از توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد کاست.

گومز گونزالز و دیگران^۷ (۲۰۲۳م) در مقاله‌ای با عنوان «آیا پیچیدگی اقتصادی احتمال یک بحران مالی را کاهش می‌دهد»، در ۱۷۲ کشور (شامل بیش از ۲۰۰ دوره بحران مالی) با استفاده از روش پانل دیتا در بازه زمانی ۲۰۲۰-۱۹۹۲ میلادی نشان دادند که پیچیدگی اقتصادی تأثیرات قابل‌توجهی بر احتمال تجربه بحران مالی در یک کشور دارد. همچنین افزایش یک واحدی در شاخص پیچیدگی اقتصادی، احتمال وقوع بحران مالی را به نصف کاهش می‌دهد.

بوخاتم^۸ (۲۰۲۲م) در مقاله‌ای با عنوان «ریسک مالی چگونه بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی اثر می‌گذارد؟ شواهد تجربی از رویکرد ARDL»، با استفاده روش خود توضیح با وقفه‌های گسترده (ARDL) و داده‌های فصلی در بازه زمانی ۲۰۲۱-۲۰۱۲ میلادی و در کشور عربستان به این نتایج دست یافت که ثبات نرخ ارز، ثبات بدهی خارجی و ثبات خدمات بدهی محرک‌های اصلی توسعه بازار اوراق مالی اسلامی در عربستان سعودی هستند، درحالی‌که به نظر نمی‌رسد ثبات نقدینگی بین‌المللی و ثبات حساب جاری نقش مهمی ایفا کنند.

میرزا و سلطانا^۹ (۲۰۲۰م) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیرات عوامل اقتصادی برای تعیین توسعه بازار اوراق مالی اسلامی: یک تحلیل تجربی»، عوامل تعیین‌کننده توسعه بازار اوراق مالی اسلامی را در بازه زمانی ۲۰۰۳-۲۰۱۲ میلادی را موردبررسی قرار دادند. نتایج

6. Mohd Roslen et al
7. Gomez-Gonzalez et al
8. Boukhatem
9. Mirza & Sultana

تحقیق آن‌ها حاکی از آن است که عوامل اقتصادی مانند تولید ناخالص داخلی سرانه، اندازه اقتصاد، باز بودن تجارت و درصد مسلمانان تأثیرات مثبتی بر رشد بازار اوراق مالی اسلامی دارند. به همین ترتیب، کشورهای با رتبه‌بندی کیفیت نظارتی بالاتر، بازارهای اوراق مالی اسلامی توسعه‌یافته‌تری دارند. باین‌حال، بحران مالی تأثیرات منفی عمده‌ای بر رشد بازار اوراق مالی اسلامی دارد.

سوسینینگتیاس^{۱۰} (۲۰۱۹م) در مقاله‌ای با عنوان «اثرات کلان اقتصادی بر عملکرد اوراق مالی اسلامی در اندونزی: رویکرد مدل تصحیح خطای برداری»، اثرات بلندمدت و کوتاه‌مدت متغیرهای کلان اقتصادی مانند نرخ بهره اوراق بهادار، تورم، نرخ ارز، تغییرات قیمت جهانی طلا و قیمت جهانی نفت بر عملکرد اوراق مالی اسلامی در اندونزی را برای دوره زمانی ۲۰۱۷ - ۲۰۱۴ میلادی با استفاده از مدل تصحیح خطای برداری (VECM) موردبررسی قرار داد. نتایج تحقیق حاکی از آن است تغییر بازده اوراق مالی اسلامی در بلندمدت تحت تأثیرات تغییرات نرخ ارز، تورم و تغییرات قیمت جهانی طلا است. درحالی‌که در کوتاه‌مدت، عملکرد اوراق مالی اسلامی تحت تأثیرات عملکرد قبلی (یک و دوماهه)، نرخ BI، نرخ ارز و قیمت جهانی طلا است. قیمت نفت خام در بلندمدت و کوتاه‌مدت بر عملکرد اوراق مالی اسلامی تأثیرات معنی‌داری ندارد.

الرئی و دیگران^{۱۱} (۲۰۱۹م) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیرات عوامل اقتصاد کلان و ریسک سیاسی در توسعه بازار اوراق مالی اسلامی در کشورهای منتخب شورای همکاری خلیج فارس: رویکرد پانل دیتا»، با استفاده از روش حداقل مربعات معمولی و در دوره زمانی ۲۰۱۶-۲۰۰۱ میلادی به این نتایج دست یافتند که نرخ ارز، باز بودن تجارت و اندازه بخش بانکی عوامل اصلی محرک توسعه بازار اوراق مالی اسلامی هستند، درحالی‌که ارزش بازار سهام و نرخ‌های پس‌انداز سهم قابل‌توجهی در توسعه بازارهای اوراق مالی اسلامی کشورهای شورای همکاری خلیج فارس نشان نمی‌دهند. درنهایت، مهم‌ترین نتیجه، ارتباط مثبت بین ریسک سیاسی و توسعه بازار اوراق مالی اسلامی است.

10. Suciningtias

11. Al-Raeai et al.

راس و همکاران^{۱۲} (۲۰۱۲م) در پژوهشی با عنوان «امور مالی شرکتي»، نشان دادند که حتی با اینکه اوراق مالی اسلامی و اوراق قرضه اساساً متفاوت هستند، اما در معرض خطرات یکسانی قرار دارند، در نتیجه واکنش یکسانی به احساسات بازار دارند. به عنوان مثال افزایش نرخ تورم منجر به افزایش نرخ بهره اسمی به منظور جبران نرخ‌های بهره واقعی می‌شود. همچنین، زمانی که تورم افزایش می‌یابد، بازده اوراق قرضه و اوراق مالی اسلامی در یک جهت حرکت می‌کنند تا قدرت خرید دست‌نخورده باقی بماند. دلایل فوق حقایق را ارائه می‌دهند که از یکسان بودن عوامل مؤثر بر اوراق قرضه و اوراق مالی اسلامی دلالت دارد.

چاکر و رایبی^{۱۳} (۲۰۰۷م) در پژوهشی با عنوان «اوراق مالی اسلامی در مقابل اوراق قرضه یورو: آیا تفاوتی در ارزش در معرض خطر وجود دارد؟»، اظهار داشتند که اوراق مالی اسلامی اساساً ریسک کمتری نسبت به اوراق قرضه دارد. آن‌ها با بررسی و مقایسه پرتفوی ترکیبی متشکل از چندین قرارداد اوراق مالی اسلامی و اوراق قرضه معمول با پورتفویی که فقط حاوی قراردادهای اوراق قرضه بود، به این نتیجه دست یافتند که وقتی اوراق مالی اسلامی به پورتفوی سرمایه‌گذاری اضافه می‌شود، خطرات و ریسک کلی سبد دارایی کاهش می‌یابد.

آهنگر، نوراله‌زاده و دارایی (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «ارائه مدل علی ریسک‌های اوراق مالی اسلامی در ایران»، با استفاده از فن آزمایشگاه ارزیابی و تحلیل تصمیم‌گیری (دیمتل) و جامعه آماری ۱۵ نفره از خبرگان مالی با تحلیل قدرت نفوذ و وابستگی ابعاد ریسک به این نتایج دست یافتند که ریسک‌های اعتباری، نرخ سود و نقدینگی اثرگذارترین و ریسک شریعت اثرپذیرترین بُعد و دارای بیشترین تعامل با دیگر ابعاد ریسک است. از آنجایی که اوراق مالی اسلامی، اوراق تأمین مالی مبتنی بر دارایی پایه و مبتنی بر قراردادهای اسلامی هستند، بنابراین ریسک دارایی‌های پایه و نوع طراحی عقود مبتنی بر قوانین شریعت (ریسک شریعت) به عنوان ریسک‌های سطح ۳، بازدهی اوراق مالی اسلامی را متأثر می‌سازند.

12. Ross et al.

13. Cakir & Raei

شاه‌آبادی و امیدی و علی‌کرم‌زاده (۱۴۰۱) در مقاله‌ای با عنوان «اثر پیچیدگی اقتصادی بر نرخ ارز در کشورهای در حال توسعه منتخب دانش‌محور»، با استفاده از روش گشتاورهای تعمیم‌یافته اثر پیچیدگی اقتصادی بر نرخ ارز را در بازه زمانی ۲۰۰۷-۲۰۱۹ میلادی مورد بررسی قرار داده و به این نتایج دست یافتند که پیچیدگی اقتصادی، تراز تجاری و ثبات سیاسی تأثیرات منفی و عرضه پول تأثیرات مثبت و معناداری بر نرخ ارز دارد.

پناهی و رضایی (۱۴۰۰) در مقاله‌ای با عنوان «اثر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی بر نسبت کفایت سرمایه بانک‌های اسلامی»، با استفاده از داده‌های ۱۵ بانک و مؤسسه مالی اعتباری منتخب بورس اوراق بهادار تهران در دوره زمانی ۱۳۹۳-۱۳۹۹ و با استفاده از روش پانل دیتا به این نتایج دست یافتند که توسعه بازار اوراق مالی اسلامی اثر مثبت و معنی‌داری بر نسبت کفایت سرمایه بانک‌ها دارد؛ به این معنا که با افزایش توسعه بازار اوراق مالی اسلامی، بانک‌ها این امکان را دارند که در بازار اوراق مالی اسلامی سرمایه‌گذاری کنند که به واسطه این امر، سهم دارایی‌های موزون با ریسک (مخرج نسبت کفایت سرمایه) را کاهش می‌دهند. در نتیجه حضور یک بازار اوراق مالی اسلامی توسعه‌یافته کمک می‌کند تا بانک‌ها عملیات تأمین مالی خود را با هزینه بسیار کم و به موقع انجام دهند.

باباخانی و صاحبقرانی (۱۳۹۷) در مقاله‌ای با عنوان «ابعاد رتبه‌بندی اعتبار اوراق مالی اسلامی منتشر شده در بازار سرمایه کشور»، با استفاده از فن دلفی به این نتایج دست یافتند که تحلیل ریسک، تحلیل جریان نقدبانی، اعتبارسنجی ارکان، تحلیل دارایی مبنای انتشار، تحلیل ساختار قانونی اوراق مالی اسلامی، ساختار رهبری شرکتی بانی، کیفیت مدیریت دارایی، ابزارهای ارتقای اعتباری انطباق با شریعت به ترتیب ابعاد رتبه‌بندی اوراق مالی اسلامی در ایران می‌باشند.

علی‌عصار (۱۳۹۲) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی انواع صکوک در بانکداری اسلامی»، به بررسی مشکلات و ریسک‌های موجود مربوط به انواع اوراق مالی اسلامی (صکوک) پرداخته است. نتایج تحقیق وی نشان داد جوامعی که اصول اساسی و اولیه آن‌ها، ضوابط

شرعی اسلامی است دولت‌ها و شرکت‌های اسلامی جهت تأمین مالی نیازمند ابزارهایی هستند که مطابق با اصول اسلامی باشد.

۳. داده‌ها و روش تحقیق

هدف کلی این پژوهش بررسی تأثیرات مؤلفه‌های ریسک اقتصادی و پیچیدگی اقتصادی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی در ایران با استفاده از رهیافت خودرگرسیون با وقفه‌های توزیعی غیرخطی (NARDL) است. از آنجاکه این پژوهش، تلاشی برای پاسخ به یک معضل و مشکل عملی در دنیای واقعی است و قابلیت به‌کارگیری در فرآیند تصمیم‌گیری را دارد، می‌توان بیان داشت که این پژوهش به لحاظ هدف کاربردی است. در ادامه روش محاسبه متغیرهای تحقیق و رهیافت خودرگرسیون با وقفه‌های توزیعی غیرخطی (NARDL) موردبررسی قرار خواهد گرفت.

۳-۱. روش محاسبه مؤلفه‌های ریسک اقتصادی

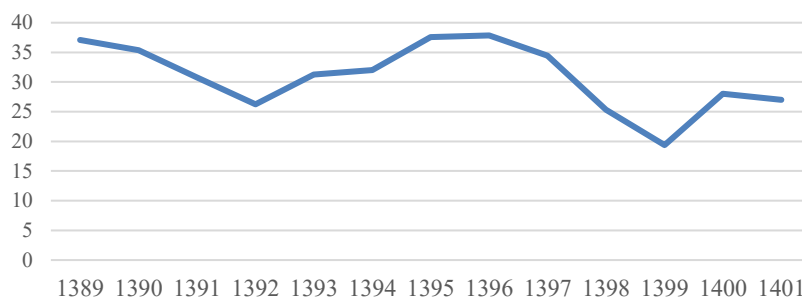
راهنمای ریسک بین‌المللی کشور، سه مجموعه ریسک سیاسی، مالی و اقتصادی را برای ارزیابی ریسک کشورها معرفی می‌کند؛ که این سازمان برای رتبه‌بندی کشورها، برای شاخص ریسک سیاسی ۱۰۰ امتیاز، ریسک مالی ۵۰ و ریسک اقتصادی ۵۰ امتیاز را در نظر می‌گیرد (ICRG Methodology, 2014).

هدف کلی رتبه‌بندی ریسک اقتصادی ارائه ابزاری برای ارزیابی نقاط قوت و ضعف اقتصاد فعلی یک کشور است. این نقاط قوت و ضعف با تخصیص نقاط ریسک به گروهی از عوامل از پیش تعیین‌شده که مؤلفه‌های ریسک اقتصادی نامیده می‌شوند، ارزیابی می‌شوند. بدین‌گونه که امتیاز محاسبه‌شده تمام مؤلفه‌های ریسک اقتصادی با مقیاسی که ICRG ارائه نموده است، مقایسه شده و سپس میزان ریسک مؤلفه نشان داده خواهد شد. لذا هر چه مجموع امتیاز محاسبه‌شده کمتر باشد، ریسک بالاتر است و هر چه مجموع امتیاز برآورد شده بالاتر باشد، ریسک کمتر است.

ریسک اقتصادی شامل ۵ مؤلفه است: (۱) ریسک تولید ناخالص داخلی سرانه: که برای محاسبه امتیاز آن تولید ناخالص داخلی سرانه براساس دلار سال پایه ۲۰۱۵ برای همه کشورهای تحت پوشش ICRG محاسبه‌شده و سپس به‌صورت درصدی از میانگین

کل تولید ناخالص داخلی برآوردی کل کشورها بیان می‌شود؛ ۲) ریسک رشد اقتصادی حقیقی: به جهت محاسبه امتیاز این ریسک تغییر سالانه تولید ناخالص داخلی، به قیمت‌های ثابت سال ۲۰۱۵، یک کشور معین به صورت درصد افزایش یا کاهش بیان می‌گردد؛ ۳) ریسک نرخ تورم: برای تخمین امتیاز این ریسک، نرخ تورم سالانه (میانگین غیروزی شاخص قیمت مصرف‌کننده) به عنوان درصد تغییر برای همه کشورهای تحت پوشش ICRG محاسبه می‌شود؛ ۴) ریسک کسری بودجه به صورت درصدی از تولید ناخالص داخلی سرانه: برای محاسبه امتیاز این ریسک، تراز بودجه دولت برای یک سال معین به پول ملی به عنوان درصدی از تولید ناخالص داخلی برآورد می‌شود؛ ۵) ریسک کسری تراز تجاری به صورت درصدی از تولید ناخالص داخلی سرانه: برای برآورد امتیاز این ریسک اقتصادی مانده حساب جاری تراز پرداخت‌ها برای یک سال معین به سال پایه ۲۰۱۵ به عنوان درصدی از تولید ناخالص داخلی برای همه کشورهای تحت پوشش ICRG محاسبه می‌گردد.

در همین راستا روند سالیانه ریسک اقتصادی کشور ایران در بازه زمانی ۱۳۸۹-۱۴۰۱ در نمودار (۳) حاکی از آن است که ریسک اقتصادی ایران در بازه زمانی مورد مطالعه به علل مختلف از جمله خروج آمریکا از برجام و وضع تحریم‌های اقتصادی علیه ایران در سال ۱۳۹۷ همواره رو به افزایش (کاهش امتیاز محاسبه شده، ریسک بالاتر) بوده است.

نمودار (۳): روند سالیانه ریسک اقتصادی در کشور ایران (۱۳۸۹-۱۴۰۱)

منبع: (International Country Risk Guide Database, 2024)

۲-۳. روش محاسبه پیچیدگی اقتصادی

پیچیدگی اقتصادی کشورها براساس محصولات صادراتی کشورها سنجیده می‌شود؛ که مقدار عددی آن بین (۳) و (۳-) است. برای برآورد پیچیدگی اقتصادی از دو شاخص (۱) تنوع: تعداد کالاهای تولیدی یک کشور؛ و ۲- فراگیری تولید کالا: تعداد کشورهای تولیدکننده یک محصول خاص استفاده می‌گردد. بدین منظور ماتریس M_{CP} را در نظر بگیرید که در آن کشور C محصول P و کشور O سایر محصولات را با جمع زدن ردیف‌ها و ستون‌های این اساس متنوع بودن و فراگیر بودن محصولات را می‌توان این‌گونه شرح داد:

$$M_{C,0} = \sum_P M_{CP} \quad \text{تنوع} \quad (۱)$$

$$K_{P,0} = \sum_C M_{CP} \quad \text{فراگیر} \quad (۲)$$

بر این اساس برای ایجاد یک شاخص دقیق از قابلیت‌ها و توانمندی‌های یک کشور که برای تولید یک کالا لازم است، می‌بایست متوسط فراگیری کالاهایی را که صادر می‌کند و نیز متوسط تنوع کشورهای را که این محصولات را صادرات می‌کنند، محاسبه نمود. لذا می‌توان با عبارات ذیل این فرایند بهتر بیان کرد:

$$K_{C,N} = \frac{1}{K_{C,0}} \sum_P M_{CP}, M_{P,N-1} \quad (۳)$$

$$K_{P,N} = \frac{1}{K_{P,0}} \sum_C M_{CP}, K_{C,N-1} \quad (۴)$$

با جای‌گذاری روابط فوق در عبارت ذیل خواهیم داشت:

$$K_{C,N} = \frac{1}{K_{C,0}} \sum_P M_{CP} \frac{1}{K_{P,0}} \sum_C M_{CP}, K_{C',N-2} \quad (۵)$$

$$K_{C,N} = \sum_{C'} M_{C',N-2} \sum \frac{M_{CP} M_{C'P}}{K_{C,0} K_{P,0}} \quad (۶)$$

حال اگر عبارت $\sum \frac{M_{CP} M_{C'P}}{K_{C,0} K_{P,0}}$ را به $M_{CC'}$ نام‌گذاری نماییم، خواهیم داشت:

$$K_{C,N} = \sum_{C'} M_{CC'} K_{C',N-2} \quad (۷)$$

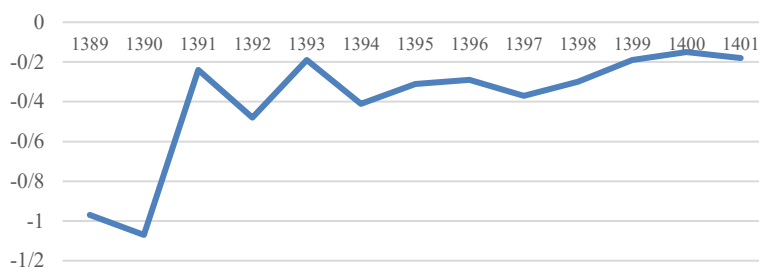
که اگر $K_{C,N} = K_{C',N-2} = 1$ باشد رابطه (۷) نیز برقرار است. این بردار ویژه $M_{CC'}$ است که با بزرگ‌ترین مقدار ویژه مرتبط است. از آنجایی که این بردار، برداری از اعداد یک است، دربردارنده اطلاعات مفیدی نیست؛ بنابراین به‌جای آن، از بردار ویژه مربوط به

دومین مقدار ویژه بزرگ استفاده می‌شود. این برداری است که بزرگترین مقدار واریانس را نشان می‌دهد و شاخصی برای اندازه‌گیری پیچیدگی اقتصادی استفاده می‌شود، بنابراین، پیچیدگی اقتصادی را می‌توان این گونه تعریف کرد:

$$ECI = \frac{\bar{K} - \langle \bar{K} \rangle}{se(\bar{K})} \quad (۸)$$

در رابطه (۸)، se نشان‌دهنده انحراف از معیار، نماد، $\langle \rangle$ معرف میانگین، $\bar{K}$ بردار ویژه ماتریس M_{CC} مرتبط با دومین مقدار بزرگ است (سپهوند، سایه‌میری و شیرخانی، ۱۴۰۰).

روند سالیانه پیچیدگی اقتصادی کشور ایران در بازه زمانی ۱۳۸۹-۱۴۰۱ که در نمودار (۴) ترسیم شده، نشان می‌دهد باوجود بهبود پیچیدگی اقتصادی در سال‌های اخیر، لیکن مقدار آن در کلیه سال‌ها منفی است. لازم به ذکر است مقدار عددی پیچیدگی اقتصادی بین (۳) و (۳-) است که هر چه به عدد ۳ نزدیک‌تر باشد، به‌کارگیری فناوری‌های پیشرفته و نوآوری‌های فناورانه در فرایند تولیدات صادراتی یک کشور بیشتر است.

نمودار (۴): روند سالیانه شاخص پیچیدگی اقتصادی کشور ایران (۱۳۸۹-۱۴۰۱)
منبع: (Harvard Atlas of Economic Complexity, 2024)

۲-۳. رهیافت خودرگرسیون با وقفه‌های توزیعی غیرخطی (NARDL)

روش تحقیق به‌کار گرفته شده در این تحقیق رهیافت خودرگرسیونی با وقفه‌های توزیعی غیرخطی (NARDL) است. این روش قادر به تعیین رابطه بلندمدت غیرخطی و نامتقارن بین متغیرهاست. به‌علاوه این روش بین اثرات کوتاه‌مدت و بلندمدت متغیرهای مستقل بر متغیرهای وابسته نیز تمایز قائل می‌شود. لازم به ذکر است حتی اگر تمام این موارد را

بتوان از طریق مدل VECM یا یک مدل ملایم آزمایش نمود، بازهم این مدل‌ها از مسأله همگرایی ایجادشده به دلیل ازدیاد تعداد متغیرها رنج می‌برند. علاوه بر این، برخلاف دیگر مدل‌های تصحیح خطا که درجه همبستگی سری زمانی باید یکسان باشد مدل NARDL این محدودیت را نداشته و درجه‌های مختلفی از همبستگی را مجاز می‌داند (Van Hoang, Lahiani & Heller, 2016).

$$\begin{aligned} \Delta S U K_t = & \alpha_0 + \rho S U K_{t-1} + \theta_1^+ R P C G_{t-1}^+ + \theta_2^- R P C G_{t-1}^- + \theta_3^+ R G G_{t-1}^+ + \theta_4^- R G G_{t-1}^- + \\ & \theta_5^+ R B B_{t-1}^+ + \theta_6^- R B B_{t-1}^- + \theta_7^+ R I_{t-1}^+ + \theta_8^- R I_{t-1}^- + \sum_{i=0}^p \alpha_1 \Delta S U K_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^q \alpha_2 \Delta R P C G_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^q \alpha_3 \Delta R P C G_{t-i}^- + \sum_{i=0}^q \alpha_4 \Delta R G G_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^q \alpha_5 \Delta R G G_{t-i}^- + \\ & \sum_{i=0}^q \alpha_6 \Delta R B B_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^q \alpha_7 \Delta R B B_{t-i}^- + \sum_{i=0}^q \alpha_8 \Delta R I_{t-i}^+ + \sum_{i=0}^q \alpha_9 \Delta R I_{t-i}^- + \mu_t \end{aligned} \quad (9)$$

در معادله (۹)، α_j با ازای $i=1,2,3,\dots,8$ برای ضرایب کوتاه‌مدت و θ_i برای ضرایب بلندمدت به کار می‌روند. یادآور می‌شود که تحلیل کوتاه‌مدت برای ارزیابی اثرات آنی تغییرات متغیر برون‌زا بر متغیر وابسته به کار می‌رود. در مقابل تحلیل بلندمدت برای اندازه‌گیری زمان واکنش و سرعت تعدیل به سمت سطح تعادلی مورد استفاده قرار می‌گیرد. که در رابطه فوق S_t : توسعه بازار اوراق مالی اسلامی (میزان انتشار اوراق مالی اسلامی)؛ $R P C G_t$: ریسک تولید ناخالص داخلی سرانه؛ $R G G_t$: ریسک اقتصادی حقیقی؛ $R B B_t$: ریسک تراز بودجه؛ $R I_t$: ریسک تورم است. همچنین p نمایش‌دهنده تعداد وقفه بهینه متغیر وابسته $S U K_t$ و q نشان‌دهنده تعداد وقفه بهینه متغیرهای مستقل $R P C G_t$ ، $R B B_t$ ، $R G G_t$ ، $R I_t$ است که از طریق معیار آکایک^{۱۴} قابل تعیین است. متغیرهای مستقل به مجموع‌های جزئی مثبت و منفی برای افزایش و کاهش هایشان تجزیه خواهند شد. این تجزیه به صورت ذیل خواهد بود:

$$x_t^+ = \sum_{j=1}^t \Delta x_j^+ = \sum_{j=1}^t \max(\Delta x_j, 0) \quad (10)$$

$$x_t^- = \sum_{j=1}^t \Delta x_j^- = \sum_{j=1}^t \min(\Delta x_j, 0) \quad (11)$$

که X_t نمایش‌دهنده متغیرهای $R P C G_t$ ، $R B B_t$ ، $R G G_t$ ، $R I_t$ است. آزمون تودا-یاماماتو (۱۹۹۵) با در نظر گرفتن اثرات غیرخطی ملاحظه کرده و بین شوک‌های

مثبت و منفی تمایز قائل خواهد شد. متغیرهای انتگرال شده را می توان به عنوان فرایند گام تصادفی در فرم کلی زیر نمایش داد (Shin et al, 2014).

$$Y_t = Y_{t-1} + e_{1t} = Y_0 + \sum_{i=1}^t e_{1i} \text{ and } X_t = X_{t-1} + e_{2t} = X_0 + \sum_{i=1}^t e_{2i} \quad (12)$$

که $t=1,2,3,\dots,T$ و X_0 و Y_0 نشان دهنده مقادیر اولیه بوده و e_{1t} و e_{2t} نشان دهنده جملات خطا خواهند بود. همچنین $e_{1i}^+ = \max(e_{1t}, 0)$ و $e_{2i}^+ = \max(e_{2t}, 0)$ نمایش دهنده شوک های مثبت و $e_{1i}^- = \min(e_{1t}, 0)$ و $e_{2i}^- = \min(e_{2t}, 0)$ نمایش دهنده شوک های منفی هستند.

در یک چهارچوب نامتقارن متغیرها توسط:

$$Y_t = Y_{t-1} + e_{1t} = Y_0 + \sum_{i=1}^t e_{1i}^+ + \sum_{i=1}^t e_{1i}^- \quad (13)$$

و

$$X_t = X_{t-1} + e_{2t} = X_0 + \sum_{i=1}^t e_{2i}^+ + \sum_{i=1}^t e_{2i}^- \quad (14)$$

نیز نمایش داده می شوند.

۳-۳. متغیرها و مدل تحقیق

در این تحقیق به جهت بررسی تأثیر شوک های مؤلفه های ریسک اقتصادی به همراه پیچیدگی اقتصادی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی در ایران، الگوی ذیل به صورت فصلی و در بازه زمانی ۱۳۸۹-۱۴۰۱ تصریح می گردد. همچنین نماد Ln در معادله پیشنهادی نشان دهنده لگاریتم طبیعی است.

$$\text{LnSUK}_t = \beta_0 + \beta_1^+ \text{LnRGG}_{t-1}^+ + \beta_2^- \text{LnRGG}_{t-1}^- + \beta_3^+ \text{LnRBB}_{t-1}^+ + \beta_4^- \text{LnRBB}_{t-1}^- + \beta_5^+ \text{LnRI}_{t-1}^+ + \beta_6^- \text{LnRI}_{t-1}^- + \beta_7^+ \text{LnRPCG}_{t-1}^+ + \beta_8^- \text{LnRPCG}_{t-1}^- + \beta_9 \text{LnECI}_t + \mu_t$$

متغیرهای به کار گرفته شده در این تحقیق عبارتند از:

SUK_t : توسعه بازار اوراق مالی اسلامی (میزان انتشار اوراق مالی اسلامی)، RGG_t :

ریسک رشد اقتصادی حقیقی، RBB_t : ریسک تراز بودجه، RI_t : ریسک تورم، RPCG_t :

ریسک تولید ناخالص داخلی سرانه و ECI_t : پیچیدگی اقتصادی.

اطلاعات و داده های مورد نیاز برای انجام این پژوهش براساس متغیرهای مدل

پیشنهادی از شرکت مدیریت دارایی مرکزی بازار سرمایه ایران، بانک اطلاعاتی راهنمای

بین‌المللی ریسک کشوری (ICRG)، اطلس پیچیدگی اقتصادی دانشگاه هاروارد^{۱۵}، استفاده شده است^{۱۶}.

۴. تجزیه و تحلیل تجربی و نتایج

اولین مرحله در تخمین مدل‌های سری زمانی، بررسی ایستایی متغیرها است. لذا با توجه به اینکه داده‌های این پژوهش به صورت فصلی هستند، برای بررسی ایستایی متغیرها باید از آزمون هگی^{۱۷} استفاده نمود که دارای سه فرضیه مستقل t_1 (وجود ریشه واحد غیرفصلی در فرکانس صفر)، t_2 (وجود ریشه واحد فصلی در فرکانس ۶ ماهه)، $F_{3,4}$ (وجود ریشه واحد فصلی در فرکانس سالیانه) است (شیخ زین‌الدین و طرازکار، ۱۳۹۸). نتایج حاصل از این آزمون که در جدول (۳) درج شده حاکی از آن است که با توجه به آماره t_1 و مقایسه آن با مقادیر بحرانی، فرضیه صفر مبنی بر وجود ریشه واحد غیرفصلی رد نمی‌شود. لذا تمامی متغیرهای مدل دارای ریشه واحد غیرفصلی هستند. درحالی‌که با توجه به معنی دار بودن آماره‌های t_2 و $F_{3,4}$ ، برای تمام متغیرهای مدل فرضیه صفر مبنی بر وجود ریشه واحد فصلی در فرکانس‌های شش ماهه و یک‌ساله رد شده و تمام متغیرها فاقد ریشه واحد فصلی هستند.

جدول (۳): نتایج آزمون ریشه واحد فصلی و غیرفصلی (روش هگی)

متغیر	آماره t_1	آماره t_2	آماره $F_{3,4}$
$\ln SUK_t$	-۳/۱۴	-۴/۱۳**	۸/۵۱**
$\ln RGG_{t-1}^+$	-۱/۲۸	-۳/۹۶**	۱۶/۵۸**
$\ln RGG_{t-1}^-$	-۲/۱۶	-۳/۶۹*	۲۴/۳۶**
$\ln RBB_{t-1}^+$	-۲/۳۶	-۴/۲۵**	۳۴/۵۴**
$\ln RBB_{t-1}^-$	-۳/۳۲	-۴/۲۴**	۳۰/۰۸**
$\ln RI_{t-1}^+$	-۳/۷۳	-۳/۶۵**	۱۱/۲۶**
$\ln RI_{t-1}^-$	-۱/۳۵	-۳/۹۳*	۱۵/۱۵**

15. <http://atlas.cid.harvard.edu>

۱۶. در این مقاله برای برآورد مدل از نرم‌افزار Eviews 13 استفاده شده است.

17. Hylleberg, Engle, Granger and Yoo (HEGY) unit root test

متغیر	آماره t_1	آماره t_2	آماره $F_{3,4}$
LnRPCG_{t-1}^+	-۲/۱۳	-۵/۴۵**	۲۸/۴۰**
LnRPCG_{t-1}^-	-۴/۲۴	-۴/۰۷**	۱۸/۹۸**
lnECI_t	-۰/۵۷	-۴/۹۳**	۱۴/۷۳**

*** و ** به ترتیب نشان‌دهنده ایستایی در سطح اطمینان ۱، ۵ و ۱۰ درصد و با عرض از مبدأ است.
منبع: (یافته‌های تحقیق)

در ادامه برای اطمینان از نبود متغیرهای هم جمع از سطح بالاتر از یک، آزمون دیکی فولر تعمیم‌یافته انجام و نتایج آن در جدول (۴) درج شده است. همان‌طور که مشخص است تمامی متغیرها در سطح ایستا نبوده، لذا پس از یک‌بار تفاضل‌گیری متغیرهای نایستا در سطح یک ایستا گردیدند. این نتایج تأییدکننده نتایج ریشه واحد هگی است.

جدول (۴): نتایج آزمون ریشه واحد (روش دیکی فولر تعمیم‌یافته)

متغیر	LEVEL (0)		LEVEL (1)	
	آماره t	احتمال	آماره t	احتمال
lnSUK_t	-۱/۸۲۹۴۲۷	۰/۳۶۲۴	-۵/۸۸۴۷۹۷**	۰/۰۰۰۰
LnRGG_{t-1}^+	۰/۷۲۴۵۳۵	۰/۸۶۸۰	-۹/۵۴۰۷۲۸**	۰/۰۰۰۰
LnRGG_{t-1}^-	-۰/۳۳۷۲۵۸	۰/۹۱۱۱	-۷/۰۴۵۹۰۱**	۰/۰۰۰۰
LnRBB_{t-1}^+	-۱/۷۹۹۷۹۷	۰/۳۷۶۱	-۷/۴۱۲۷۲۴**	۰/۰۰۰۰
LnRBB_{t-1}^-	-۰/۱۸۶۰۳۸	۰/۹۳۳۰	-۷/۶۶۵۳۶۴**	۰/۰۰۰۰
LnRI_{t-1}^+	-۰/۳۲۶۶۷۰	۰/۹۱۲۷	-۶/۹۷۷۷۴۷**	۰/۰۰۰۰
LnRI_{t-1}^-	-۰/۱۲۴۱۸۷	۰/۹۴۰۴	-۷/۷۴۳۹۸۴**	۰/۰۰۰۰
LnRPCG_{t-1}^+	۰/۱۴۱۲۸۷	۰/۹۶۵۶	-۷/۰۹۸۴۵۹**	۰/۰۰۰۰
LnRPCG_{t-1}^-	-۰/۶۷۶۵۲۶	۰/۸۴۲۶	-۶/۹۳۲۶۷۷**	۰/۰۰۰۰
lnECI_t	-۰/۰۳۳۶۵۵	۰/۹۵۰۷	-۶/۶۳۰۲۷۴**	۰/۰۰۰۰

*** و ** به ترتیب نشان‌دهنده ایستایی در سطح اطمینان ۱، ۵ و ۱۰ درصد و با عرض از مبدأ است.
منبع: (محاسبات تحقیق)

در این قسمت از آزمون BDS (Brock Dechert Scheinkman test) برای بررسی انواع انحرافات احتمالی استقلال، ازجمله: وابستگی خطی و وابستگی غیرخطی یا آشوب استفاده می‌کنیم. این آزمون را می‌توان برای یک سری از باقیمانده‌های تخمینی اعمال کرد تا بررسی شود که آیا باقیمانده‌ها مستقل و به‌طور یکسان توزیع شده‌اند و رابطه غیرخطی بین متغیرهای مدل وجود دارد. رد این فرضیه رفتار غیرخطی بین سری‌ها را تأیید می‌نماید. براساس نتایج به‌دست‌آمده از آزمون Z در درجه وقفه‌های ۲ تا ۶ که در جدول (۵) ثبت گردیده است، وجود رابطه غیرخطی بین متغیرهای مدل پیشنهادی این تحقیق تأیید می‌گردد.

جدول (۵): نتایج آزمون BDS

Embedding Dimension (m)	آماره BDS	آماره Z
۲	۰/۰۴۲۵۵۱	۲/۱۶۵۵۴۴
۳	۰/۰۴۵۹۳۹	۱/۴۳۷۲۴۳
۴	۰/۰۲۶۷۲۳	۰/۶۴۱۲۱۲
۵	۰/۰۲۶۷۲۳	۰/۶۴۱۲۱۲
۶	۰/۰۰۶۸۲۷	۰/۱۶۵۵۸۴

منبع: (محاسبات تحقیق)

اکنون با استفاده از آزمون کرانه‌ها (BOND ARDL) وجود رابطه بلندمدت بین متغیرهای مدل موردبررسی قرار گرفت. لذا با توجه به نتایج حاصل از این آزمون که در جدول (۶) ثبت گردیده است، اگر آماره F محاسباتی بزرگتر از مقدار بحرانی کرانه بالا باشد، می‌توان بدون‌توجه به درجه جمعی متغیرها فرضیه صفر مبنی بر نبود ارتباط بلندمدت را رد نمود. حال با توجه به آماره‌های به‌دست‌آمده از این آزمون، آماره F محاسباتی بزرگ‌تر از کرانه بالا در سطح ۵ درصد بوده، لذا وجود رابطه بلندمدت بین متغیرهای مدل تأیید می‌گردد.

جدول (۶): نتایج آزمون ARDL BOND

آماره F محاسباتی		
سطح معناداری	کرانه پایین	کرانه بالا
۱۰ درصد	۱/۸	۲/۸
۵ درصد	۲/۰۴	۲/۰۸
۱ درصد	۲/۵	۳/۶۸

***، ** و * معنی‌داری در سطح اطمینان ۱ و ۵ و ۱۰ درصد است.

منبع: (محاسبات تحقیق)

در ادامه به جهت آزمون نامتقارن بودن شوک‌های مثبت و منفی پیش‌بینی‌نشده متغیرهای تحقیق بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی می‌بایست از آزمون والد استفاده شود. نتایج این آزمون که در جدول (۷) ثبت شده، نشان‌دهنده این واقعیت است که شوک‌های مثبت و منفی پیش‌بینی‌نشده تمام متغیرهای تحقیق اثرات نامتقارنی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی است.

جدول (۷): آزمون والد برای آزمون عدم تقارن شوک‌های متغیرهای تحقیق بر

توسعه بازار اوراق مالی اسلامی

متغیر	آماره F	آماره کای دو	بررسی تقارن
$\ln RBB_t$	۳۰/۳۷ ۰/۰۰۰۰	۳۰/۳۸ ۰/۰۰۰۰	رد فرضیه صفر و تأیید عدم تقارن تأثیر شوک‌های منفی و مثبت متغیر ریسک تراز بودجه بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی
$\ln RI_t$	۴/۷۸ ۰/۰۵۴۸	۴/۷۸ ۰/۰۴۸۷	رد فرضیه صفر و تأیید عدم تقارن تأثیر شوک‌های منفی و مثبت متغیر ریسک تورم بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی
$\ln RGG_t$	۴۱/۲۰ ۰/۰۰۰۰	۴۱/۲۰ ۰/۰۰۰۰	رد فرضیه صفر و تأیید عدم تقارن تأثیر شوک‌های مثبت و منفی متغیر ریسک رشد اقتصادی حقیقی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی

متغیر	آماره F	آماره کای دو	بررسی تقارن
$\ln RPCG_t$	۷/۵۷ ۰/۰۰۹۰	۷/۵۷ ۰/۰۰۵۹	رد فرضیه صفر و تأیید عدم تقارن تأثیر شوک‌های منفی و مثبت متغیر ریسک تولید ناخالص داخلی حقیقی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی

*** و ** معنی داری در سطح اطمینان ۱ و ۵ و ۱۰ درصد است.

مأخذ: (محاسبات تحقیق)

با توجه به نتایج به دست آمده از آزمون کرانه‌ها که نشان‌دهنده وجود رابطه بلندمدت بین متغیرهای مدل و آزمون والد که بیانگر عدم تقارن در تأثیر شوک‌های مثبت و منفی متغیرهای تحقیق بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی است، با انجام آزمون خودرگرسیون با وقفه‌های توزیعی غیرخطی (NARDL) شوک‌های بلندمدت و کوتاه‌مدت متغیرها بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی را موردبررسی قرار خواهیم داد. در همین راستا نتایج کوتاه‌مدت در جدول (۸) و نتایج بلندمدت در جدول (۹) آورده شده است.

جدول (۸): نتایج کوتاه‌مدت آزمون خود رگرسیونی با وقفه‌های توزیعی غیرخطی NARDL (1,0,0,0,0,0,1,0,0)

متغیر وابسته: توسعه بازار اوراق مالی اسلامی			
کوتاه‌مدت			
متغیر	ضریب	آماره t	احتمال
$DLSUK(-1)$	۰/۴۹**	۱۶/۰۴۶۵۴	۰/۰۰۰۰
$D\ln RBB_t^+$	۱/۶۴**	۲/۹۰۹۸۲۷	۰/۰۰۵۹
$D\ln RRBB_t^-$	-۱/۸۹**	-۴/۰۷۶۴۰۷	۰/۰۰۰۲
$D\ln RI_t^+$	۰/۶۴**	۲/۲۰۹۰۱۴	۰/۰۵۳۱
$D\ln RI_t^-$	-۰/۷۷**	-۱/۷۴۱۷۲۶	۰/۰۸۹۴
$D\ln RPCG_t^+$	۰/۹۹**	۳/۴۱۱۱۳۸	۰/۰۰۱۵
$D\ln RPCG_t^-$	-۰/۵۱**	-۱/۸۶۱۸۸۰	۰/۰۷۰۲
$D\ln RPCG_{t-1}^-$	۱/۴۱	۱/۶۳۳۳۳۱	۰/۱۱۰۴
$D\ln RGG_t^+$	۰/۵۷**	۲/۸۴۳۴۰۳	۰/۰۰۷۱

متغیر وابسته: توسعه بازار اوراق مالی اسلامی			
کوتاه‌مدت			
DlnRGG _t ⁻	-۰/۴۱**	-۲/۹۲۱۸۷۲	۰/۰۰۵۸
DlnECI	۰/۲۹**	۲/۸۳۹۱۶۶	۰/۰۰۷۱
ECM(-1)	-۰/۵۰**	-۱۶/۴۸۸۳۷۷	۰/۰۰۰۰
Durbin-Watson: ۱/۷۸		R ² : ۰/۹۷	
F-statistic: ۱۱۷/۸۷۵۶		Prob: ۰/۰۰۰۰۰۰	

*** و ** معنی داری در سطح اطمینان ۱ و ۵ و ۱۰ درصد است.

منبع: (محاسبات تحقیق)

نتایج به‌دست‌آمده از آزمون NARDL در کوتاه‌مدت حاکی از آن است که: (الف) شوک مثبت و منفی ریسک تراز بودجه در کوتاه‌مدت در سطح ۵ درصد معنی‌دار به‌دست‌آمده است. بدین‌صورت که هریک درصد شوک مثبت ریسک تراز بودجه که نشان از بهبود وضعیت بودجه کشور دارد ۱/۶۴ درصد بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد افزود، درحالی‌که هریک درصد شوک منفی ریسک تراز بودجه با ۱/۸۹ درصد از توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد کاست. تأثیرات شوک ریسک تراز بودجه کمی بیشتر از شوک مثبت این متغیر در کوتاه‌مدت بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی است؛ (ب) شوک‌های مثبت ریسک تورم در سطح ۵ درصد معنی‌دار به دست آمد و هر شوک یک‌درصدی بر این متغیر ۰/۶۴ درصد بر رشد و توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد افزود درحالی‌که شوک‌های منفی یک‌درصدی این متغیر ۰/۷۷ درصد از توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد کاست. بازارهای مالی از جمله اوراق مالی اسلامی به شوک‌های مثبت اقتصادی که نشان از بهبود شاخص‌های اقتصادی دارد واکنش نشان داده و میزان سرمایه‌گذاری و مشارکت در بازارهای مالی افزایش می‌یابد که این به‌نوبه خود باعث توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد شد؛ (ج) تأثیرات شوک مثبت و منفی ریسک تولید ناخالص داخلی سرانه در سطح ۵ درصد معنی‌دار است. بدین‌صورت که افزایش یک‌درصدی شوک‌های مثبت این ریسک در کوتاه‌مدت ۰/۹۹ درصد بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی می‌افزاید درحالی‌که شوک‌های منفی یک‌درصدی این متغیر ۰/۵۱ درصد از

توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد کاست. مشارکت‌کنندگان در بازار اوراق مالی اسلامی به شوک‌های مثبت ریسک تولید در سطح کشور که بیانگر بهبود ریسک در کوتاه‌مدت بوده، سریعاً واکنش نشان داده و سرمایه‌گذاری‌های خود در بازارهای مالی از جمله اوراق مالی اسلامی را افزایش می‌دهند؛ (د) شوک‌های مثبت و منفی ریسک رشد اقتصادی حقیقی در سطح ۵ درصد معنی‌دار آماری است بدین حالت که شوک مثبت یک‌درصدی در رشد این متغیر در کوتاه‌مدت ۰/۵۷ درصد بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی می‌افزاید و یک درصد شوک‌های منفی این متغیر ۰/۴۱ درصد از توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد کاست. (ه) نهایتاً نتایج این تحقیق نشان می‌دهد که تأثیرات متغیر پیچیدگی اقتصادی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی در کوتاه‌مدت معنی‌دار است بدین‌صورت که یک درصد تغییر در پیچیدگی اقتصادی که حاصل از به‌کارگیری دانش و فناوری در محصولات تولید صادراتی کشور است ۰/۲۹ درصد بر رشد و شکوفایی بازار اوراق مالی اسلامی خواهد افزود.

ضریب تصحیح خطا در این برآورد منفی و معنی‌دار آماری بوده که نشان می‌دهد در هر سال ۰/۵۰ درصد از عدم تعادل کوتاه‌مدت برای رسیدن به تعادل بلندمدت تعدیل می‌گردد. در ادامه نتایج بلندمدت تأثیر شوک‌های متغیرهای تحقیق بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی در جدول (۹) را مورد بررسی قرار می‌دهیم.

جدول (۹): نتایج بلندمدت آزمون خود رگرسیونی با وقفه‌های توزیعی غیر خطی NARDL

متغیر وابسته: توسعه بازار اوراق مالی اسلامی			
بلندمدت			
متغیر	ضریب	آماره t	احتمال
$DlnRBB_t^+$	**۳/۲۵	۳/۲۵۶۸۹۹	۰/۰۰۲۳
$DlnRRBB_t^-$	**۳/۷۴	-۳/۶۰۷۷۹۹۵	۰/۰۰۰۹
$DlnRI_t^+$	**۱/۲۷	۲/۱۷۱۵۹۳	۰/۰۳۶۰
$DlnRI_t^-$	**۱/۵۲	-۱/۷۳۳۴۳۷	۰/۰۹۰۹
$DlnRPCG_t^+$	**۱/۹۶	۳/۳۱۴۱۲۲	۰/۰۰۲۰
$DlnRPCG_t^-$	-۳/۸۱	-۲/۶۱۰۸۳۳	۰/۰۱۲۸

متغیر وابسته: توسعه بازار اوراق مالی اسلامی			
بلندمدت			
DlnRGG _t ⁺	۱/۱۲ **	۲/۵۸۶۵۶۵	۰/۰۱۳۵
DlnRGG _t ⁻	۰/۸۲ **	-۲/۹۴۵۴۴۷	۰/۰۰۵۴
DlnECI	۰/۵۸ **	۲/۵۰۳۶۳۳	۰/۰۰۶۶
C	۱۳/۰۹۶۰۷۲ **	۷۱/۷۷۱۷۳۹	۰/۰۰۰۰

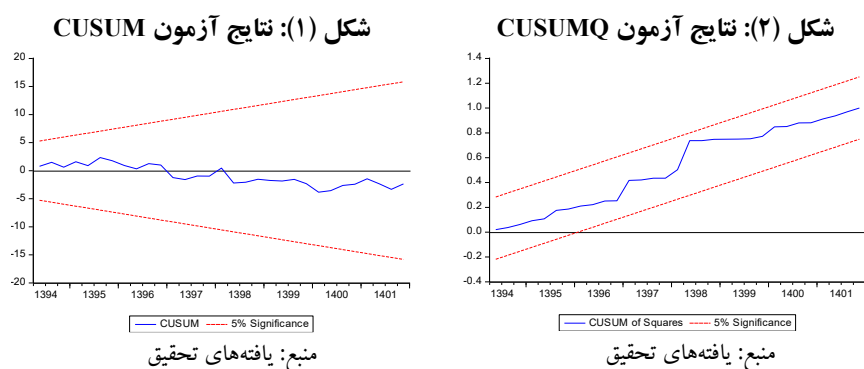
*** و ** معنی داری در سطح اطمینان ۱ و ۵ و ۱۰ درصد است.

منبع: (محاسبات تحقیق)

نتایج به دست آمده در بلندمدت حاکی از آن است: الف) شوک مثبت و منفی ریسک تراز بودجه بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی معنی دار آماری است بدین صورت که یک درصد شوک مثبت ریسک تراز بودجه در بلندمدت ۳/۲۵ درصد بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد افزود و یک درصد شوک منفی این ریسک ۳/۷۴ درصد از توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد کاست. نتایج به خوبی حاکی از آن است که نوسانات و شوک های مثبت و منفی ریسک تراز بودجه در بلندمدت به مراتب تأثیرات بیشتری نسبت به کوتاه مدت بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی در ایران خواهد داشت؛ ب) شوک مثبت و منفی ریسک تورم بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی در بلندمدت به ترتیب در سطح ۴ و ۹ درصد معنی دار است. بدین صورت که هریک درصد تکانه مثبتی که در بلندمدت بر ریسک تورم وارد شود، ۱/۲۷ درصد بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد افزود. هریک درصد شوک های منفی وارده بر ریسک تورم ۱/۵۲ درصد از توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد کاست؛ ج) شوک های مثبت و منفی ریسک تولید ناخالص داخلی سرانه معنی دار آماری به دست آمده است. شوک های مثبت یک درصدی این متغیر به مقدار ۱/۹۶ درصد بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد افزود در حالی که شوک منفی یک درصدی این ریسک ۳/۸۱ درصد از توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد کاست؛ د) افزایش یک درصدی شوک های مثبت ریسک رشد اقتصادی حقیقی در بلندمدت ۱/۱۲ درصد بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی افزوده و شوک های منفی این ریسک اقتصادی به میزان یک درصد، ۰/۸۲ درصد از توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد کاست؛ هـ)

تأثیرات متغیر پیچیدگی اقتصادی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی به‌مانند کوتاه‌مدت مثبت و معنی‌دار به‌دست‌آمده و هریک درصد افزایش آن، ۰/۵۸ درصد بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی می‌افزاید که به‌مراتب تأثیرگذاری آن نسبت به کوتاه‌مدت بر رشد بازار اوراق مالی اسلامی بیشتر است.

در ادامه به جهت بررسی ثبات ضرایب مدل از آزمون‌های مجموع تجمعی (CUSUM)، مجموع مجذور تجمعی (CUSUMQ) استفاده گردیده است. نتایج حاصل از این آزمون که در شکل‌های (۱) و (۲) نشان داده شده است. به‌خوبی حاکی از آن است که مدل تخمینی در سطح ۵ درصد از ثبات ساختاری برخوردار بوده و شکستی ملاحظه نشده است.

در این قسمت با استفاده از آزمون‌های تشخیصی White، LM، و Jarque-Bera فروض کلاسیک بررسی و نتایج آن در جدول (۱۰) نشان داده شده است. نتایج به ترتیب حاکی از وجود همسانی واریانس، عدم وجود خود همبستگی و نرمال بودن توزیع جزء اخلال‌ها دارد.

جدول (۱۰): آزمون‌های تشخیص جملات اختلال

آزمون‌ها	آمارها	احتمال آماره
White	۰/۵۳۶۸۸۱	۰/۸۶۵۹
LM	۱/۱۵۱۷۲۹	۰/۳۲۷۲
Jarque-Bera	۱/۶۲۶۱۱۳	۰/۴۴۳۵۰۰

منبع: یافته‌های تحقیق

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

نتایج این پژوهش در رابطه با تأثیرات شوک‌های مؤلفه‌های ریسک اقتصادی و پیچیدگی اقتصادی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی (صکوک) در بین سال‌های ۱۳۸۹-۱۴۰۱ و به‌صورت فصلی با استفاده از رهیافت خودرگرسیون با وقفه‌های توزیعی غیرخطی (NARDL) در کشور ایران بدین‌صورت است که:

- الف) شوک‌های مثبت و منفی مؤلفه ریسک تراز بودجه تأثیر معنی‌داری بر بازار اوراق مالی اسلامی در بلندمدت و کوتاه‌مدت ایجاد نموده و در میان انواع مؤلفه‌های ریسک اقتصادی بیشترین تأثیر را بر بازار مالی اوراق مالی اسلامی دارا است. اثرات مثبت این ریسک در بلندمدت به‌مراتب بیشتر از کوتاه‌مدت است. بدین‌صورت که با بهبود وضعیت بودجه کشور و کاهش کسری تراز بودجه که نشان از بهبود شرایط اقتصادی است، تمایل به سرمایه‌گذاری و به‌تبع آن مشارکت در بازار مالی اسلامی، اوراق مالی اسلامی توسط بنگاه‌های اقتصادی افزایش می‌یابد. شوک‌های منفی کسری تراز بودجه بر اقتصاد نیز به‌شدت بر افراد و مشاغل تأثیرگذار است. از آنجایی‌که دولت‌ها بنا به دلایل مختلف در هنگام بروز شوک‌های منفی وارده بر تراز بودجه درصدد جبران کسری بودجه برمی‌آیند، ممکن است هزینه‌های بخش خدمات عمومی مانند زیرساخت‌ها و مراقبت‌های بهداشتی را کاهش داده و دریافت مالیات را افزایش دهند. به همین علت افزایش دریافت مالیات از شرکت‌ها و بنگاه‌های اقتصادی ممکن است توانایی آن‌ها برای سرمایه‌گذاری در طرح‌های اقتصادی را کاهش یا حتی با توقف روبرو کند این امر موجب می‌شود که مشارکت بنگاه‌های اقتصادی در بازارهای مالی از جمله اوراق مالی اسلامی برای تأمین مالی طرح‌های اقتصادی را کاهش داده و تأثیرات منفی بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی بگذارد. روند کسری بودجه در ایران نشان‌دهنده این مطلب است که مخارج جاری در مقایسه با مخارج عمرانی سهم بیشتری از کل مخارج دولت را به خود اختصاص می‌دهد.
- ب) شوک‌های مثبت ریسک تورم تأثیرات معنی‌داری در بلندمدت و کوتاه‌مدت بر بازار اوراق مالی اسلامی دارد. با بهبود وضعیت این نوع ریسک بازار اوراق مالی اسلامی در کشور رونق می‌یابد. بازار اوراق مالی اسلامی به شوک‌های مثبت شاخص

تورم که دلالت بر بهبود شاخص‌های اقتصادی (تولید ناخالص داخلی سرانه، رشد اقتصادی حقیقی، کسری بودجه) و کاهش ریسک اقتصادی است، واکنش مثبت دارد. هرگونه شوک مثبت که دلالت بر بهبود شرایط اقتصادی باشد تأثیرات مثبتی بر افزایش سرمایه‌گذاری در کشور داشته و به تبع آن سازمان‌ها برای افزایش تأمین مالی خود به انتشار بیشتر اوراق مالی اسلامی روی آورده و باعث توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد شد.

○ ج) شوک‌های مثبت و منفی ریسک تولید ناخالص داخلی سرانه و ریسک رشد اقتصادی حقیقی تأثیرات معنی‌داری بر بازار اوراق مالی اسلامی در بلندمدت و کوتاه‌مدت دارد. بهبود وضعیت تولید در کشور، باعث رونق در بازارهای مالی از جمله اوراق مالی اسلامی می‌شود و با نامناسب شدن وضعیت اقتصادی و کاهش سرمایه‌گذاری، مشارکت در بازارهای مالی به جهت تأمین منابع مالی کاهش یافته، در نتیجه توسعه بازار مالی اوراق مالی اسلامی با رکود مواجه خواهد شد. درواقع، افزایش نوسانات منفی ریسک تولید که منجر به عدم اطمینان اقتصادی بیشتر در جامعه گشته و شکل‌گیری انتظارات بدبینانه را موجب می‌شود تأثیرات منفی بر بازار اوراق مالی اسلامی ایجاد می‌نماید. به عبارتی، ریسک تولید ناخالص داخلی سرانه و ریسک رشد اقتصادی حقیقی بیشتر می‌تواند با ایجاد بی‌اعتمادی به تغییر قیمت‌ها و تعدیل حاشیه سود، مشارکت در بازارهای مالی از جمله اوراق مالی اسلامی را کاهش دهد. در این راستا یکی از مهم‌ترین مواردی که ریسک تولید ناخالص داخلی سرانه و ریسک رشد اقتصادی حقیقی را تحت تأثیر قرار می‌دهد، تغییرات نرخ ارز و نرخ بهره است که به‌طور مستقیم بر تولید کشور تأثیرگذار است.

○ د) پیچیدگی اقتصادی تأثیرات معنی‌داری بر بازار اوراق مالی اسلامی در بلندمدت و کوتاه‌مدت ایجاد نموده و با بهبود وضعیت پیچیدگی اقتصادی در کشور بازار اوراق مالی اسلامی رونق می‌یابد. تأثیر این متغیر بر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی در کوتاه‌مدت و بلندمدت مثبت است بدین‌صورت که پیچیدگی اقتصادی که در بطن خود افزایش دانش فنی در تولید محصولات صادراتی دارد، منجر به بهبود تراز تجاری شده و از این طریق ریسک اقتصادی را بهبود می‌دهد. کاهش این ریسک،

افزایش در سرمایه‌گذاری‌های مولد اقتصادی را به همراه داشته و این امر عرضه و تقاضای اوراق مالی اسلامی در جهت تأمین مالی طرح‌های اقتصادی را افزایش می‌دهد که نهایتاً باعث توسعه بازار اوراق مالی اسلامی خواهد شد.

مطابق نتایج تحقیق با بهبود وضعیت ریسک‌های رشد اقتصادی حقیقی، ریسک تراز بودجه، ریسک تورم، ریسک تولید ناخالص داخلی سرانه و پیچیدگی اقتصادی انتظار بر این است که بازار اوراق مالی اسلامی توسعه یابد. بر این اساس پیشنهاد می‌شود در راستای مدیریت ریسک‌های اقتصادی و بهبود پیچیدگی‌های اقتصادی مواردی نظیر ممانعت از رجوع مکرر دولت به راه‌حل‌های پرهزینه و تورم‌زا در جهت رفع کسری بودجه با طراحی ابزارهای مالی اسلامی و سهل‌الاجرا، کاربردی و مبتنی بر پس‌انداز؛ اتخاذ تصمیمات مناسب برای کاهش هزینه‌های جاری دولت و جلوگیری از انجام پروژه‌های بدون بازده یا دیر بازده به جهت کاهش کسری بودجه؛ انتشار اوراق مالی متناسب با نسبت بهینه بدهی دولت؛ تشکیل کمیته‌های تخصصی که از همه جوانب انتشار اوراق مالی را مورد بررسی قرار داده و به عبارتی آثار اقتصادی آن را در نظر بگیرد؛ ایجاد امنیت اقتصادی (ثبات نرخ ارز، نرخ بهره و تورم) برای کاهش ریسک تولید؛ فراهم نمودن تنوع و تعمیق بیشتر بازار اوراق مالی اسلامی نظیر فعال‌سازی بازار ثانویه اوراق و تنوع‌بخشی به اوراق جهت افزایش سرمایه‌گذاری و تولید و تعامل با کشورهای صاحب فناوری بالا در زمینه تولید محصولات پیچیده و دانش‌محور مدنظر سیاست‌گذاران قرار گیرد.

ملاحظات حقوقی
- پیروی از اصول حقوقی تمامی اصول اخلاق در پژوهش در این مقاله رعایت شده است. - تعارض منافع بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد. بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از رساله دکتری با عنوان «بررسی اثر مولفه‌های ریسک اقتصادی بر توسعه بازار صکوک در ایران (رهیافت خودرگلسیونی با وقفه‌های توزیعی غیرخطی (NARDL))» که در دانشگاه آزاد اسلامی واحد زنجان در تاریخ ۱۴۰۳/۱۰/۳۰ دفاع شده است.

کتابنامه

۱. آهنگر، زینب؛ نوراله‌زاده، نوروژ؛ و دارایی، رویا (۱۴۰۱). ارائه مدل علی ریسک‌های اوراق مالی اسلامی در ایران. *دانش مالی و تحلیل اوراق بهادار*، ۱۵(۱)، ۱۲۳-۱۳۷.
۲. باباخانی، جعفر؛ و صاحبقرانی، امیرعباس (۱۳۹۷). ابعاد رتبه‌بندی اعتباری اوراق مالی اسلامی منتشرشده در بازار سرمایه کشور، *تحقیقات مالی اسلامی*، ۷(۲)، ۳۹۷-۴۲۴. DOI: 10.30497/ifr.2018.2241
۳. پناهی بروجردی، محمدسعید؛ و رضایی، احمد (۱۴۰۰). اثر توسعه بازار اوراق مالی اسلامی بر نسبت کفایت سرمایه بانک‌های اسلامی. *جستارهای اقتصادی ایران*، ۱۸(۳۶)، ۳۳-۴۸.
۴. توحیدی، محمد؛ و یارمحمدی، رضا (۱۳۹۸). نوع‌شناسی و طبقه‌بندی اوراق بهادار اسلامی (اوراق مالی اسلامی) از منظر معیارهای گوناگون، *اقتصاد و بانکداری اسلامی*، ۷(۲۸)، ۷۶-۴۱.
۵. زارع، محمدحسن؛ انصاری سامانی، حبیب؛ نامداری، سیمین؛ و محمودی، زهرا (۱۴۰۰). تأثیرات ریسک اقتصادی، سیاسی و مالی بر فرار سرمایه، *اقتصاد و تجارت نوین*، ۱۶(۵۰)، ۱۲۷-۹۵. DOI: 10.30465/jnet.2021.7104
۶. زبیری، هدی؛ و مؤتمنی، مانی (۱۳۹۹). سرمایه انسانی و پیچیدگی اقتصاد در ایران، *پژوهش‌های رشد و توسعه پایدار (پژوهش‌های اقتصادی)*، ۳(۲۰)، ۱۶۶-۱۴۵.

۷. سپهوند، رامین؛ سایه‌میری، علی؛ شیرخانی، اسماء (۱۴۰۰). تأثیرات پیچیدگی اقتصادی بر عملکرد زیست‌محیطی در کشورهای منطقه منا. *پژوهش‌های اقتصادی (رشد و توسعه پایدار)*، ۲۱(۳)، ۱۷۷-۲۰۸.
۸. شرکت مدیریت و دارایی مرکزی بازار سرمایه ایران (۱۴۰۳). *اوراق مالی اسلامی/بازار تأمین مالی اسلامی*. ایران، تهران: شرکت مدیریت و دارایی مرکزی بازار سرمایه ایران. <https://sukuk.ir>
۹. شاه‌آبادی، ابوالفضل؛ امیدی، وحید؛ و علی‌کرم‌زاده، نرگس (۱۴۰۱). تأثیرات پیچیدگی اقتصادی بر نرخ ارز در کشورهای در حال توسعه منتخب دانش‌محور. *اقتصاد و الگوسازی*، ۱۳(۱)، ۱-۲۵.
۱۰. شاه‌آبادی، ابوالفضل؛ و ارغند، هانیه (۱۳۹۷). تأثیر پیچیدگی اقتصادی بر رفاه اجتماعی در کشورهای منتخب در حال توسعه. *پژوهشنامه بازرگانی*، ۲۳(۸۹)، ۸۹-۱۲۲.
۱۱. شیخ زین‌الدین، آذر؛ و طرازکار، محمدحسن (۱۳۹۸). اثرات نامتقارن شوک نفتی بر قیمت محصولات کشاورزی، *تحقیقات اقتصاد کشاورزی*، ۱۱(۱)، ۱-۸۱.
۱۲. علی‌عصار، نرگس (۱۳۹۲). بررسی انواع صکوک در بانکداری اسلامی، *مجله اقتصادی*، ۱(۳) و ۴، ۲۱-۳۲.
۱۳. نظری‌پور، محمدتقی؛ و خزایی، ایوب (۱۳۹۱). طراحی و بررسی انواع اوراق مالی اسلامی استصناع قابل‌انتشار در بورس اوراق بهادار. *پژوهش‌های اقتصادی ایران*، ۱۷(۵۲)، ۱۸۳-۲۰۹.
۱۴. محقق‌نیا، محمدجواد؛ جمالی، محمد؛ و ابراهیمی، محمدحسن (۱۳۹۶). طراحی الگوهای عملیاتی خرید اعتباری اوراق بهادار با محوریت صندوق سرمایه‌گذاری و نهاد واسط (SPV)، *تحقیقات حسابداری و حسابرسی*، ۹(۳۶)، ۱۱۵-۱۳۴.

Reference

1. Ahangar, Z. Nuroliah zadeh, N. Darabi, R. (2022), Presentation a Causal Model of Sukuk Risks in Iran, *Financial Knowledge of Securities Analysis*, 15(1), 123-137. (In Persian).
2. Ali Assar, N. (2013), Investigating Types of Sukuk Bonds in Islamic Banking. *Economic Magazine*, 1(3 & 4), 21-32. (In Persian).
3. Al-Raeai, A.M., Zainol, Z., Khilmy, A., (2019). The Influence of Macroeconomics Factors and Political Risk on the Sukuk Market Development in Selected GCC Countries: *a Panel Data Analysis*. *J. Ekon. Malaysia*, 53(2), 199-211.

4. Abdulkareem, I. A., Mahmud, M. S., & Abdulganiyy, A. (2021). Sukuk, Infrastructural Development and Economic Growth: a Theoretical Lens for Abandoned Projects in Nigeria. *Albukhary Social Business*, 2(1), 23-35.
5. Alswaidan, M. W., Daynes, A., & Pasgas, P. (2017). Understanding and Evaluation of Risk in Sukuk Structures. *Islamic Accounting and Business Research*, 8(4), 389-405.
6. Atlas of Economic Complexity. (2013). <https://atlas.cid.harvard.edu/glossary>
7. Babajani, J. Sahebgharani, A. (2018), Components of Rating Sukuk in Iran's Capital Market, *Islamic Finance Researches*, 7(2), 397-424. DOI: [10.30497/ifr.2018.2241](https://doi.org/10.30497/ifr.2018.2241) (In Persian).
8. Boukhatem, J., & Djelassi, M. (2020). The Risk-Sharing Paradigm in Islamic Financial System: Myth or Reality?. In *Risk Factors and Contagion in Commodity Markets and Stocks Markets*. 161-196.
9. Boukhatem, J. (2022). How Does Financial Risk Affect Sukuk Market Development? Empirical Evidence from ARDL Approach. *Heliyon*, 8(5).
10. Boukhatem, J., Ftiti, Z., & Sahut, J. M. (2021). Bond Market and Macroeconomic Stability in East Asia: a Nonlinear Causality Analysis. *Annals of Operations Research*, 297(1), 53-76.
11. Cakir, S., & Raei, F. (2007). Sukuk vs. Eurobonds: Is there a Difference in Value-at-Risk?.
12. Capital Market Central Asset Management Company. (2024). *Sukuk is an Islamic Financing Tool*. Iran, Tehran: Capital Market Central Asset Management Company. <https://sukuk.ir>. (In Persian).
13. Country International Risk Guide <https://www.prsgroup.com/explore-our-products/icrg/>
14. Echchabi, A., & Idriss, U. (2016). Does Sukuk Financing Promote Economic Growth? An Emphasis on the Major Issuing Countries. *Turkish Journal of Islamic Economics*, 3(2), 63-73.
15. Fathurahman, H., & Fitriati, R. (2013). Comparative Analysis of Return on Sukuk and Conventional Bonds. *American Journal of Economics*, 3(3), 159-163.
16. Gomez-Gonzalez, J. E., Uribe, J. M., & Valencia, O. M. (2023). Does Economic Complexity Reduce the Probability of a Fiscal Crisis?. *World Development*, 168, 106250.
17. Godlewski, C. J., Turk-Ariss, R., & Weill, L. (2011). Do Markets Perceive Sukuk and Conventional Bonds as Different Financing Instruments?.
18. Godlewski, C. J., Turk-Ariss, R., & Weill, L. (2013). Sukuk vs. Conventional Bonds: A Stock Market Perspective. *Journal of Comparative Economics*, 41(3), 745-761.
19. ICRG Methodology (2014). www.prsgroup.com/wp-content/uploads/2014/08/icrgmethodology.pdf
20. Klein, P. O., & Weill, L. (2016). Why do Companies Issue Sukuk?. *Review of Financial Economics*, 31, 26-33.

21. Ledhem, M. A. (2022). Does Sukuk financing boost economic growth? Empirical evidence from Southeast Asia. *PSU Research Review*, 6(3), 141-157.
22. Mirza, A. R., & Sultana, N. (2020). Impact of Economic Factors to Determine the Sukuk Market Development an Empirical Analysis. *International Journal of Islamic Economics and Governance*, 1(1), 65-83.
23. Mohagheghnia, M. Jamalihasanjani, M., J., & Ebrahimi, M. (2017). Patterns of Margin Trading Based on Investment Fund and Spv. *Accounting and Auditing Research*, 9(36), 115-134. (In Persian).
24. Mohd Roslen, S. N., Chua, M. S., & Hj Mohd Ruslan, R. A. (2024). Long-run Asymmetric Effects of Financial risks on Sukuk Market Development: Empirical Evidence from Malaysia. *Journal of Islamic Accounting and Business Research*.
25. Nazarpour, M. N., & Khazaei, A. (2012). Study of the Issuing "ISTISNA' Sukuk" in the Stock Market. *Iranian Economic Research*, 17(52), 183-209. (In Persian).
26. Najeeb, S. F. (2013). Managing Business and Financial Risks of Sukuk: An Islamic Risk Management Perspective. *Journal of Islamic Business and Management*, 3(2).
27. Panahi Brojerdi, M. Rezai, A. (2022). The Effect of Sukuk Market Development on the Capital Adequacy Ratio of Islamic Banks (Case Study of Iran). *Iran's Economic Essays*, 18(36), 33-48. (In Persian).
28. Ross, S., Westerfield, R. and Jaffe, J. (2012). *Corporate Finance*. 10th ed. New York: McGraw-Hill/Irwin.
29. Shahabadi, A., Omid, V., & Alikaramzadeh, N. (2022). The Effect of Economic Complexity on Exchange Rate in Selected Knowledge Based Developing Countries. *Economics and Modelling*, 13(1), 1-25. (In Persian).
30. Shahabadi, A., & Arghand, H. (2018). The Effects of Economic Complexity on Social Welfare in Selected Developing Countries. *Trade Studies*, 23(89), 89-122. (In Persian).
31. Sheikh zeinoddin, A. Tarazkar, M. (2019), The Impacts of Asymmetric Oil Shocks on Agricultural Commodity Price: Application of Nonlinear Autoregressive Distributed lags (NARDL) Approach. *Agricultural Economics Research*, 11(1), 81-100. (In Persian).
32. Sepahvand R, Sayehmiri A, Shirkhani A. (2021). The Impact of Economic Complexity on Environmental Performance in the MENA Countries. *Economic Research*, 21(3). 10-10. (In Persian).
33. Schroeck, G. (2002). *Risk Management and Value Creation in Financial Institutions* (Vol. 155). John Wiley & Sons.
34. Selim, M. (2015). Effectiveness of Sukuk as a Tool of Monetary Policy. *Journal of Islamic Economics, Banking and Finance*, 113(3142), 1-14.
35. Shin H, & Lung, M, Lai, Y. & Jhy Lin, F. (2014). The Impact of Industrial Clusters on Human Resource and Firms Performance. *Journal of Modelling in Management*, 9(2), 141-159.

36. Smaoui, H., & Khawaja, M. (2017). The Determinants of Sukuk Market Development. *Emerging Markets Finance and Trade*, 53(7), 1501-1518.
37. Suciningtias, S. A. (2019). Macroeconomic Impacts on Sukuk Performance in Indonesia: co-Integration and Vector Error Correction Model Approach. *Journal of Islamic Finance*, 8, 117-130.
38. Suciningtias, S. A. (2019). Macroeconomic Impacts on Sukuk Performance in Indonesia: Co-Integration and Vector Error Correction Model Approach. *Journal of Islamic Finance*, 8, 117-130.
39. Tohidi M, Yarmohammadi R. (2019). Typology and Classification of Islamic Securities (Sukuk) in terms of various Criteria. *Islamic Economics and Banking*, 7(28), 41-76. (In Persian).
40. Van Hoang, T. H., Lahiani, A., & Heller, D. (2016). Is Gold a Hedge Against Inflation? New Evidence from a Nonlinear ARDL Approach. *Economic Modelling*, 54, 54-66.
41. Yıldırım, S., Yıldırım, D. C., & Diboglu, P. (2020). Does Sukuk Market Development Promote Economic Growth?. *PSU Research Review*, 4(3), 209-218.
42. Zare, M. H., Ansari Samani, H., simin, N., & Mahmoodi, Z. (2021). The Effect of Economic, Political and Financial Risk on Capital Flight: Dynamic Panel Approach. *New Economy and Trad*, 16(50), 95-127. DOI: [10.30465/jnet.2021.7104](https://doi.org/10.30465/jnet.2021.7104) (In Persian).
43. Zobeiri H, motameni M. (2020), Human Capital and Economic Complexity in Iran. *The Economic Research*; 3(20), 145-166. (In Persian).
44. Zhu, S., & Li, R. (2017). Economic Complexity, Human Capital and Economic Growth: Empirical Research Based on Cross-Country Panel Data. *Applied Economics*, 49(38), 3815-3828.

Content Analysis Journal of "Islamic Financial Researches"

Davoud Rajabzadeh*

Reza Golami-Jamkarani**

doi 10.30497/ifr.2024.246502.1895

Abstract

The purpose of this study is to know the content characteristics of the articles published in the journal of Islamic financial research in order to explain its effects in the Islamic financial literature of Iran. Other goals of this research include examining the subject trends of the articles, the authors' contribution pattern, their gender and education level, the most productive universities, educational and research organizations and institutions, as well as examining the type and method of research used by researchers. In this descriptive research-content analysis, the content analysis of 193 articles in 23 issues of the Islamic Financial Research Journal was done. The findings of the research show that 317 people were involved in writing the articles, of which 88.01% were men and 11.99% were women. Among them, 24.61% are assistant professors, 11.67% are associate professors, about 30.28% are doctoral candidates and the rest are at other scientific levels. Also, 86.53% of the published articles were the result of group work and 13.47% were the result of individual work. In examining the organizational affiliation of the authors, Imam Sadiq University is the most active with 26.18%, and Allameh Tabatabai, Tehran and Shahid Beheshti Universities are in the next ranks, and also in terms of subject matter, 24.87% of the articles published in the field of Islamic banking, 23.32% was in the field of Islamic financing tools, and 15.03% in the field of capital market, and 7.25% in the field of Islamic financial jurisprudence and the rest in other fields. The results show that the process of publishing articles in the field of Islamic financial research has been improved by the journal and Islamic financial literature has found a new place in the research fields.

Keywords: Islamic Financial Researches, Islamic Financial, Content Analysis; Journal; Iranian Islamic Accounting.

JEL Classification: A13, C18, G40

* Young Researchers Club, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran; PhD Student, Accounting Department, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran.
d.rajabzadeh@iau.ac.ir 0000-0003-3519-9286

** Faculty Member, Accounting Department, Qom Branch, Islamic Azad University, Qom, Iran (Corresponding Author).
reza.gholami@iau.ac.ir 0000-0003-1895-6660

Received: 2024/06/15

Accepted: 2024/10/16

تحلیل محتوای نشریه «تحقیقات مالی اسلامی»

رضا غلامی جمکرانی**

داود رجبزاده*

چکیده

هدف از این مطالعه شناخت ویژگی‌های محتوایی مقاله‌های منتشر شده در نشریه «تحقیقات مالی اسلامی» به منظور تبیین آثار آن در ادبیات مالی اسلامی ایران است. اهداف دیگر این پژوهش شامل بررسی گرایش‌های موضوعی مقاله‌های، الگوی مشارکت نویسندگان، جنسیت و سطح تحصیلات آن‌ها، پرتولیدترین دانشگاه‌ها، سازمان‌ها و مؤسسات آموزشی و پژوهشی و همچنین بررسی نوع و روش تحقیق مورد استفاده پژوهشگران است. در این پژوهش که از نوع توصیفی - تحلیل محتوا است به تحلیل محتوای ۱۹۳ مقاله موجود در ۲۳ شماره از نشریه «تحقیقات مالی اسلامی» بین سال‌های ۱۳۹۰ لغایت ۱۴۰۱ پرداخته شده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که ۳۱۷ نفر در نگارش مقاله‌های نقش داشته‌اند که از این تعداد ۸۸/۰۱ درصد را آقایان و ۱۱/۹۹ درصد را خانم‌ها تشکیل داده‌اند. از این بین ۲۴/۶۱ درصد استادیار، ۱۱/۶۷ درصد دانشیار، حدود ۳۰/۲۸ درصد دانشجوی دکتری و مابقی سایر سطوح علمی هستند. همچنین از مقاله‌های منتشر شده ۸۶/۵۳ درصد حاصل کار گروهی و ۱۳/۴۷ درصد حاصل کار انفرادی بوده‌اند. در بررسی وابستگی سازمانی نویسندگان، دانشگاه امام صادق علیه السلام با ۲۶/۱۸ درصد فعال‌ترین و دانشگاه‌های علامه طباطبائی، تهران و شهید بهشتی به ترتیب در رتبه‌های بعدی قرار دارند و همچنین از نظر موضوعی ۲۴/۸۷ درصد مقاله‌های منتشر شده در حوزه بانکداری اسلامی، ۲۳/۳۲ درصد در حوزه ابزارهای تأمین مالی اسلامی و ۱۵/۰۳ درصد در حوزه فقه مالی اسلامی و ۷/۲۵ درصد در حوزه نهادهای مالی اسلامی و الباقی در سایر حوزه‌ها بوده است. نتایج نشان می‌دهد که روند انتشار مقاله‌ها در حوزه مالی اسلامی از سوی نشریه بهبود یافته است و ادبیات مالی اسلامی جایگاه جدیدی در حوزه‌های تحقیقاتی یافته است.

واژگان کلیدی: تحقیقات مالی اسلامی، مالی اسلامی؛ تحلیل محتوا، نشریه، حسابداری ایرانی اسلامی.

* باشگاه پژوهشگران جوان، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران؛ دانشجوی دکتری، گروه حسابداری، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران
d.rajabzadeh@iaau.ac.ir

** عضو هیأت علمی، گروه حسابداری، واحد قم، دانشگاه آزاد اسلامی، قم، ایران (نویسنده مسئول)
reza.gholami@iaau.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۷/۲۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۲۶

مقاله مدت ۹ روز جهت اصلاحات نزد نویسندگان بوده است.

مقدمه

نشریات علمی یکی از پرکاربردترین مدارک و منابع علمی به‌شمار می‌روند که امروزه نویسندگان و پژوهشگران رشته‌های مختلف در سطح وسیعی به آن‌ها توجه کرده و از آن‌ها بهره‌برداری می‌کنند. مقاله‌های این نشریات به دلیل تازگی و سرعت در عمل در ارائه آخرین دستاوردهای علمی، تنوع و کوتاه بودن مطالب، ارزان بودن، ارائه تحلیل‌های دقیق‌تر از موضوع‌های پیچیده علمی، دسترسی آسان‌تر و ارائه نقدها و بررسی‌های علمی، بستری برای انتشار و ارائه جدیدترین نتایج و دستاوردهای پژوهش‌های حوزه‌های مختلف علمی به‌شمار می‌روند و به سبب این ویژگی، در میان سایر مدارک و منابع علمی از جذابیت بیشتری برای نویسندگان و پژوهشگران و در مقایسه با کتاب‌های علمی از روش و اعتبار علمی بیشتری برخوردار هستند (رضایت، ۱۳۹۴).

جدیدترین یافته‌های علمی بیشتر در نشریات علمی منتشر می‌شود و این نشریات از منابع مهم اطلاعات علمی و فنی در جهان کنونی محسوب می‌شوند. لذا بسیاری از مراکز و مجامع علمی و فرهنگی می‌کوشند نشریه‌ای برای اشاعه اطلاعات مدنظر خود یا مجرای برای ارتباط با مخاطبان بالفعل و بالقوه خویش بیابند.

تولید علم به معنای ارائه دانش و نتایج جدید و نواز بعد نظری و علمی است که در مستندات علمی قبلی وجود نداشته باشد (شیری و زلفی‌گل، ۱۳۸۹). آشنا، یوسفی و صادقی (۱۳۸۳) ادعا می‌کنند که ما در آستانه ورود به جوامع علمی هستیم که فقط تکیه به منابع مالی و افزایش سرمایه موردتوجه نیست بلکه گسترش مرزهای دانش و تولید علم باهدف افزایش توان تولید مدنظر است؛ بنابراین در دنیای امروز نقش تولید علم و گسترش آن مسأله‌ای اجتناب‌ناپذیر است.

مقوله تولید علم و ارزیابی آن به‌وسیله تحقیقات علم‌سنجی همیشه موردتوجه قرار می‌گیرد (محمدی، متقی دادگر و مطهری‌نیا، ۱۳۹۴). رایج‌ترین روش ارزیابی فعالیت‌های علمی و تحقیقاتی هر کشوری استفاده از فن‌های علم‌سنجی است که براساس پدیدآورندگان، حجم تولیدات علمی، استنادها و نشریات علمی صورت می‌گیرد (گرامی‌راد، محمدی و سرلک، ۱۳۹۳). لذا قابل‌تصور نیست کشوری که تمایل داشته باشد به پیشرفت‌های جهانی نائل آید ولی به توسعه علمی نپردازد. حال‌آنکه انسان ناگزیر به

پیمودن این مسیر است، ضروری است که تمام فعالیت‌های علمی و پژوهشی متصدیان این حرکت مورد ارزیابی و بررسی قرار گیرد تا آثار ارزشمندتر از آثار کم‌اهمیت متمایز گردند (عصاره، قانع و رحمانی سفیدویه، ۱۳۸۹، ص. ۸۷).

هدف اصلی پژوهش حاضر، شناخت ویژگی‌های محتوایی مقاله‌های نشریه «تحقیقات مالی اسلامی» است.

نشریه «تحقیقات مالی اسلامی» به‌عنوان اولین نشریه تخصصی مالی اسلامی و باهدف تولید ادبیات اسلامی و بومی در حوزه مالی، در کشور ایران شروع به کار نموده است و می‌تواند معرف تحقیقات این حوزه به جامعه جهانی اسلامی در سطح ایران باشد، لذا کسب شناخت در خصوص تعداد کل مقاله‌های منتشرشده، جنسیت مشارکت‌کنندگان، نویسندگان پرتولید، وابستگی سازمانی و سطح علمی نویسندگان، گرایش‌های موضوعی مقاله‌ها و روش‌های تحقیق به‌کاررفته در تولید این مقاله‌ها، به‌عنوان سایر اهداف می‌توان اشاره نمود؛ بنابراین با توجه به رسالت این نشریه در تولید ادبیات اسلامی در حوزه مالی و ارتقا و تحول سطح علمی و تخصصی دانش مالی با رویکرد اسلامی- ایرانی و پاسخ‌گویی به نیازهای کاربردی سازمان‌ها و نهادهای مالی در زمینه‌های تخصصی، ارزیابی روند فعالیت‌های صورت پذیرفته امری ضروری است که می‌تواند مسیری را پیش روی محققان، جهت جبران کاستی‌ها در حوزه مالی اسلامی و البته تکیه بر جنبه‌های قدرت و اصالت تحقیقات موجود مهیا و بالطبع بیانگر اولویت‌های پژوهشی آتی نشریه باشد.

۱. مرور بر ادبیات پژوهش

تحلیل محتوا روشی استاندارد است که برای مطالعه و شناسایی ویژگی‌های اطلاعات ثبت‌شده نظیر نشریات، کتاب‌ها و وبگاه‌ها به کار می‌رود و پژوهشگر را قادر می‌کند که حجم زیادی از اطلاعات را باهدف بررسی روند موضوعی و محتوایی منابع، به‌آسانی به‌صورت سازمان‌یافته درآورد. رهنمای رودپشتی، بنی‌طالبی دهکردی و کاویان (۱۳۹۳) در مقاله خود با عنوان «تحلیل محتوای نشریات دارای رتبه علمی-پژوهشی رشته حسابداری در ایران» اظهار داشتند؛ از نظر نهاد اجتماعی علم، نشریات علمی دارای دو نقش و کارکرد برجسته تولید علمی و ارتباط علمی در تمامی حوزه‌های معرفتی هستند و علاوه بر آن نقش فزاینده‌ای در رشد و توسعه‌یافتگی دانش بشری ایفاء می‌کنند که از

آن میان می‌توان به بررسی نقش نشریات علمی در رشد و توسعه دانش حسابداری پرداخت. به دلیل نزدیکی محتوای برخی نظریه‌های تخصصی و روش‌شناسی آن‌ها، امکان درج مطالب هر حوزه در نشریات حوزه‌های دیگر وجود دارد. از سوی دیگر برخلاف عنوان و حوزه موضوعی نشریات تخصصی، مشاهده می‌شود که مقاله‌های سایر حوزه‌ها نیز در نشریات با حوزه موضوعی متفاوت به چاپ می‌رسد. بر این اساس تحقیقی با استفاده از فن تحلیل محتوا انجام گرفت که نتایج نهایی و جمع‌بندی آن به قرار ذیل است: داده‌ها نشان می‌دهد که اولویت‌های انتشاراتی درمجموع ۱۱ نشریه علمی دارای رتبه علمی در رشته حسابداری براساس عنوان آن‌ها به ترتیب عبارتند از ۲۹ درصد مقاله‌ها با موضوع حسابداری مالی و ۲۴ درصد مقاله‌ها با موضوع مالی است و روند پرداختن به موضوعات مالی در نشریات علمی حسابداری رو به افزایش است. ۲۲ درصد مقاله‌ها به موضوع حسابداری مدیریت، ۱۴ درصد به موضوع حسابرسی، ۶ درصد مدیریت و تنها ۵ درصد مقاله‌ها به موضوع حسابداری دولتی پرداخته‌اند که نشان می‌دهد در ایران میزان علاقه به انجام تحقیق با موضوع حسابداری دولتی بسیار کم است. درحالی‌که انجام چنین تحقیقاتی نقش مؤثری در تحلیل وضعیت مالی دستگاه‌های دولتی داشته و کمک شایانی به برنامه‌ریزی‌های آینده دولت خواهد نمود.

زکی (۱۳۸۵) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی تحلیل محتوای گرایش‌های پژوهشی در نشریات علمی مدیریت»، با روش تحلیل محتوا به بررسی ۲۸۶۸ مقاله در چهار نشریه علمی مدیریت پرداخت که در سال‌های ۱۹۸۱-۲۰۰۱ میلادی منتشر گردید. نتایج پژوهش مذکور نشان داد که نزدیک ۴۶ درصد از مقاله‌ها، دو مؤلف و ۳۲ درصد از آن‌ها یک نویسنده دارد. بیشترین مقاله‌ها یعنی ۴۱ درصد، مربوط به نشریه دانشگاهی مدیریت و کمترین آن‌ها به نشریه علم سازمانی اختصاص داشت. بیشترین مقاله‌ها یعنی ۳۲ درصد مربوط به دوره زمانی ۱۹۹۵-۲۰۰۱ است.

اقبال، گسگری و رستمی (۱۳۸۴) در مقاله‌ای با عنوان «رتبه‌بندی دانشکده‌های اقتصاد دانشگاه‌های ایران»، دانشکده‌های اقتصاد کشور را براساس مقاله‌های منتشرشده از سوی اعضای هیأت علمی آن‌ها در ۹ نشریه علمی معتبر داخلی فارسی زبان، طی سال‌های ۱۳۷۰ - ۱۳۸۲ رتبه‌بندی کرده‌اند. آن‌ها ضمن اختصاص حداکثر ۷ نمره برای هر مقاله

علمی - پژوهشی و حداکثر ۸ نمره برای هر مقاله علمی - ترویجی دریافتند که براساس تعداد مقاله‌ها، دانشگاه‌های تهران، علامه طباطبائی و اصفهان رتبه‌های بالا و دانشگاه‌های سیستان و بلوچستان، امام صادق علیه‌السلام، یزد و مفید قم رتبه‌های پایین را کسب کرده‌اند.

شیلدز^۱ (۱۹۹۷م) در مقاله‌ای با عنوان «تحقیقات حسابداری مدیریت در آمریکای شمالی در دهه ۱۹۹۰»، مطالعات حسابداری منتشرشده در ۶ نشریه برجسته را براساس عنوان، محیط، نظریه و روش تحقیق طبقه‌بندی کرد. طبق یافته‌های این پژوهش، اقتصاد، زیربنایی‌ترین پیش‌زمینه نظری در مطالعات حسابداری مدیریت بوده است. شایع‌ترین محیط پژوهش یک صنعت یا یک فعالیت واحد (اغلب کارخانه) است و بیشترین روش تحقیق مورد استفاده روش تحقیق تحلیلی است.

تامپسون و مک‌کوی^۲ (۲۰۱۶م) در مقاله‌ای با عنوان «تجزیه و تحلیل مقاله‌های اخلاقی منتشر شده بین سال‌های ۲۰۰۰-۲۰۱۵»، به تجزیه و تحلیل مقاله‌های اخلاقی منتشرشده بین سال‌های ۲۰۰۰-۲۰۱۵ میلادی در نشریه حسابداری و بررسی‌های حسابداری پرداختند. از آنجاکه بسیاری از رسوایی‌های مالی حسابداری که به تصویب قانون ساربینز-آکسلی منجر شد طی این دوره رخ داده است. دوره زمانی مذکور برای پژوهش آنان انتخاب شد. براساس پژوهش آن‌ها تعداد مقاله‌های مربوط به اخلاق طی زمان ۲۰۰۰-۲۰۱۵ به‌طور قابل توجهی در نشریات علمی افزایش یافته است.

باریک، مکام، سامر و وود^۳ (۲۰۱۷م) در مقاله‌ای با عنوان «رتبه‌بندی نشریات حسابداری براساس محورهای موضوعی و روش‌شناسی»، نشریات حسابداری را با دسته‌بندی محورهای موضوعی شامل مالی، حسابرسی، مدیریتی، مالیاتی و... و روش تحقیق‌هایی شامل تحلیلی، آرشیوی، تجربی و... رتبه‌بندی کردند. نتایج این پژوهش نشان داد بیشترین پذیرش و چاپ مقاله‌ها در برترین نشریات در حوزه مالی و ازلحاظ روش تحقیق، آرشیوی و نیز تحلیلی بوده است.

1. Shields

2. Thompson & McCoy

3. Barrick, Mecham, Summers & Wood

گارانینا، رانتا و دمای^۴ (۲۰۲۲م) در مقاله‌ای با عنوان «بلاکچین در تحقیقات حسابداری: روندهای فعلی و موضوعات در حال ظهور»، با بررسی ۱۵۳ مقاله، روندهای تحقیقاتی فعلی و آینده در مورد بلاکچین برای حسابداری را در چهار حوزه شامل تغییر نقش حسابداران، چالش‌های جدید برای حساب‌رسان، فرصت‌ها و چالش‌های کاربرد فناوری بلاکچین و قانون‌گذاری جهت دارایی‌های رمزنگاری‌شده را تجزیه و تحلیل و نقد کردند. براساس یافته‌های پژوهش آن‌ها، با توجه به ظهور نسبتاً نوآورانه بلاکچین در ادبیات پژوهشی این پدیده هنوز در جریان تحقیقات اصلی قرار نگرفته است و بیشتر مقاله‌هایی که منتشر شده‌اند از نظر رویکرد هنجاری هستند و به کاربردهای آینده بلاکچین در حسابداری نگاه می‌کنند.

گافی و هارپ^۵ (۲۰۱۷م) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل محتوا و استناد در ۲۵ سال اول نشریه تحقیقات حسابداری مدیریت» شریه تحقیقات حسابداری مدیریت را بین سال‌های ۱۹۸۹ تا ۲۰۱۳ را تحلیل محتوایی و توصیفی نمودند. مقاله‌های منتشرشده در نشریه مذکور با استفاده از روش تحقیق، موضوع و نظریه‌های زیربنایی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت و اطلاعاتی در مورد تغییر در محتوای مقاله‌ها و شناسایی روند بالقوه ارائه شد. آن‌ها نشان دادند که روش‌هایی از قبیل پیمایش، مطالعات مروری و مطالعات میدانی در طی زمان روندی نزولی داشته‌اند.

نوبخت و نوبخت (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی جریان دانشی و محتوایی مقالات مجله دانش حسابداری از ابتدای انتشار تا سال ۱۳۹۸» که از نوع علم‌سنجی بوده و با استفاده از روش تحلیل محتوای کمی صورت گرفت، داده‌های پژوهش را با به‌کارگیری ابزار سیاهه واری و گردآوری و با استفاده از نرم‌افزار اکسل مورد تجزیه و تحلیل آماری قرار دادند. یافته‌های پژوهش نشان داد در ۲۸۵ عنوان مقاله منتشره طی این سال‌ها، ۶۹۶ نویسنده مشارکت داشتند که از این تعداد، کارشناسان ارشد با ۳۴ درصد و استادیاران با ۳۰ درصد، در صدر نویسندگان این نشریه قرار دارند. در بین مراکز آموزشی نیز دانشگاه شیراز با ۲۵ عنوان مقاله در رتبه اول و دانشگاه تهران با ۲۴ عنوان مقاله در رتبه دوم قرار

4. Garanina, Ranta & Dumay

5. Guffey & Harp

گرفت. همچنین از نظر گرایش موضوعی ۸۳ درصد از آثار منتشر شده در حوزه حسابداری مالی بوده و حسابرسی با ۱۰ درصد در رتبه بعدی قرار گرفت. از مجموع ۸۱۷۹ منبع مورد استناد در مقاله‌ها نیز ۷۳ درصد منابع به زبان انگلیسی و ۲۷ درصد به زبان فارسی بود.

ساعی، لاری دشت‌بیاض و فاتح گوش (۱۳۹۴) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی و تحلیل محتوای تحقیقات علمی- پژوهشی حسابرسی در دو دهه اخیر»، با بهره‌مندی از طبقه‌بندی شانزده گانه لسج و وچلر^۶ (۲۰۱۲م)، ۱۱۸ مقاله از ۱۶ نشریه علمی طی سال‌های ۱۳۷۸-۱۳۹۱ را مورد تجزیه و تحلیل قرار دادند. آن‌ها به این نتیجه رسیدند که در برخی از طبقه‌ها، پژوهشی صورت نگرفته است و تنوع در طبقه‌های فرعی حوزه‌های یادشده نیز چشم‌گیر نیست. به لحاظ تنوع مطالعات، پژوهش لسج و وچلر نسبت به مطالعات داخلی از تنوع بیشتری برخوردار است و دوره ۱۳۸۸ تا ۱۳۹۱ به لحاظ کارکرد موضوعی، شباهت بسیاری به دوره مدرن اشاره شده در پژوهش لسج و وچلر دارد. عمده پژوهش‌ها روی نمونه نسبتاً کوچکی اجرا شده‌اند و روش پژوهش به‌کار برده شده از تنوع خاصی برخوردار نیست.

رهنمای رودپشتی، بنی‌طالبی دهکردی و کاویان (۱۳۹۳) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل محتوای نشریات دارای رتبه علمی-پژوهشی رشته حسابداری در ایران»، در تحلیل محتوای نشریات علوم مالی دارای رتبه علمی ایران و مقایسه با نشریه «فاینانس آمریکا»^۷، پس از بررسی ۵۴۶ مقاله منتشر شده در نشریات علمی بین سال‌های ۱۳۷۲ تا ۱۳۹۱ و مقایسه آن‌ها با ۴۶۷۹ مقاله منتشر شده در نشریه معتبر فاینانس بین سال‌های ۱۹۴۶-۲۰۱۳ دریافتند که موضوعات مدیریت مالی با ۳۶ درصد، مدیریت سرمایه‌گذاری و پرتفوی با ۱۹ درصد، ۱۸ درصد موضوعات بین‌رشته‌ای، ۹ درصد مالی رفتاری و عصبی، ۸ درصد مهندسی مالی، ۶ درصد حسابداری مالی، ۳ درصد مالی اسلامی، ۱ درصد حسابرسی، ۳ درصد حسابداری مدیریت در مقاله‌های فارسی مورد بحث قرار گرفته‌اند؛ درحالی‌که مقاله‌های مجله فاینانس، ۲۸ درصد از مقاله‌ها به موضوع مدیریت مالی، ۲۴

6. Lesage & Wechtler
7. Finance

درصد به موضوعات بین‌رشته‌ای، ۱۶ درصد مدیریت سرمایه‌گذاری و پرتفوی، ۱۳ درصد به مهندسی مالی، ۱۰ درصد مالی رفتاری و عصبی، ۹ درصد مهندسی مالی، ۳ درصد حسابداری مدیریت، ۲ درصد حسابداری مالی و حسابرسی و صفر درصد به موضوع اسلامی تعلق داشته است. بر این اساس روند پرداختن به موضوع مدیریت مالی در مجلات تخصصی علوم مالی ایران و آمریکا در صدر مقاله‌های منتشره در این نشریات بوده است، اما در کنار آن تنوع انتخاب مقاله‌ها در نشریات علمی حوزه مالی نیز وجود دارد.

در ادامه، خلاصه برخی مطالعات انجام شده قبلی با موضوعات مشابه موضوع پژوهش نیز آمده است.

جدول (۱): خلاصه مطالعات انجام شده قبلی با موضوعات مشابه موضوع پژوهش

ردیف	عنوان مقاله	نام نویسندگان	سال انتشار	روش تحقیق	مسئله پژوهش
۱	تحلیل محتوای فصلنامه حسابداری مالی از سال ۱۳۹۲ تا ۱۴۰۱	سید عباس برهانی؛ و حمید خاوری‌مقدم	۱۴۰۲	تحلیل محتوا	تعیین گرایش‌های اولویت‌ها و نیازهای پژوهشی آتی نشریه و شناسایی نقاط ضعف و نقاط قوت و متعاقباً پیشرفت و بهبود کیفی نشریه
۲	تحلیل محتوای مقالات فصلنامه مطالعات راهبردی طی دوره شش ساله (۱۳۹۶-۱۴۰۱)	مراد شمسی	۱۴۰۲	تحلیل محتوا	بازنمایی موضوعی قابل قبولی از اولویت‌ها و مسائل امنیت ملی در سطوح مختلف داخلی و خارجی و ایجاد جامعه معرفتی مرتبط

ردیف	عنوان مقاله	نام نویسندگان	سال انتشار	روش تحقیق	مسئله پژوهش
					با موضوع امنیت ملی را در فضای علمی کشور
۳	بررسی جریان دانشی و محتوایی مقالات دو فصلنامه پیشرفت‌های حسابداری از ابتدای انتشار تا پایان سال ۱۳۹۷	مریم نوبخت؛ و یونس نوبخت	۱۳۹۹	تحلیل محتوا	شناسایی مسائل عمده دانشی و محتوایی حوزه مورد مطالعه در یک دوره زمانی، آماده‌سازی زمینه برای هدفمند کردن حرکت‌های علمی و تعیین اولویت‌های پژوهشی، شناسایی ضعف‌ها و کمبودهای موجود در تولید اطلاعات علمی
۴	تحلیل محتوا و استنادی مقاله‌های چاپ شده در فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی	غلام‌حسین رضایت	۱۳۹۴	روش تحلیل محتوا و تحلیل استنادی	ارزیابی اعتبار علمی و استنادی و بررسی نقاط قوت و ضعف این مجله در دو بعد محتوایی و استنادی
۵	بررسی و تحلیل محتوای تحقیقات علمی- پژوهشی حسابرسی در دو دهه اخیر	محمدجواد ساعی؛ محمود لاری دشت‌بیاض؛ و	۱۳۹۴	تحلیل محتوا	ضرورت نوع شناسی تحقیقات علمی، سازمان‌دهی دانش در زمینه‌ای خاص و

ردیف	عنوان مقاله	نام نویسندگان	سال انتشار	روش تحقیق	مسئله پژوهش
		حسین فاتح گوش			درک روابط بین موضوعات تحقیق
۶	تحلیل محتوای مقالات فصلنامه پژوهش‌های فلسفی-کلامی در سال‌های ۱۳۷۸-۱۳۹۱	مهدی محمدی؛ امیرمتقی دادگر؛ و ایمان مطهری‌نیا	۱۳۹۴	تحلیل محتوا	نشان دادن وضعیت مقاله‌های منتشر شده در نشریه فلسفی - کلامی از نظر موضوعی، تألیفی - ترجمه‌ای، جنسیت، سطح تحصیلی، رتبه علمی و... نویسندگان.
۷	تحلیل محتوای نشریات علوم مالی دارای رتبه علمی - پژوهشی ایران و مقایسه با نشریه فاینانس آمریکا	فریدون رهنمای رودپشتی؛ حمیدرضا وکیلی‌فرد؛ بهاره بنی‌طالبی دهکردی؛ و مریم کاویان	۱۳۹۳	تحلیل محتوا	مشخص کردن نوع رویکرد محتوایی و حوزه موضوعی مربوط به هریک از این نشریات دارای رتبه علمی-پژوهشی در حوزه مالی در ایران و مقایسه با محتوای نشریه FINANCE
۸	تحلیل محتوای نشریه‌های علمی پژوهشی در حوزه موضوعی اقتصاد در سال‌های ۱۳۸۹ - ۱۳۸۵	اعظم رشیدی آشتیانی؛ و حسن لاریجانی	۱۳۹۰	تحلیل محتوا	رفع نیازهای پژوهشگران از طریق اطلاعات مندرج در نشریات قبل از تبدیل این اطلاعات به کتاب

ردیف	عنوان مقاله	نام نویسندگان	سال انتشار	روش تحقیق	مسئله پژوهش
۹	مراکز تحقیق و توسعه: پل موفقیت بین دانشگاه و صنعت	مرتضی شیری؛ و محمدعلی زلفی‌گل	۱۳۸۹	تحلیلی	ضرورت وجود مراکز تحقیقاتی و تأثیر آن در برقراری ارتباط بین دانشگاه و صنعت
۱۰	بررسی تحلیل محتوای گرایش‌های پژوهشی در مجلات تخصصی، مدیریت	محمدعلی زکی	۱۳۸۵	تحلیل محتوا	تحلیل محتوای گرایش‌های پژوهشی در نشریات علمی تخصصی مدیریت
۱۱	Blockchain in Accounting Research: Current Trends and Emerging Topics	Garanina, T., M. Ranta & J. Dumay	۲۰۲۲	تحلیل محتوا	شناسایی روند و تجزیه و تحلیل و نقد موضوعات کلیدی حوزه بلاکچین و ارتباط آن با حسابداری
۱۲	Ranking Accounting Journals By Topical Area and Methodology	Barrick, J.A, N. Mecham, S.L. Summers & D.A. Wood	۲۰۱۷	تحلیلی – آرشیوی	رتبه‌بندی نشریات با استفاده از استناد
۱۳	An Analysis of Ethics Articles Published between 2000-2015 in the Journal of Accountancy and the Accounting Review	Thompson, J., & T.L. McCoy	۲۰۱۶	تحلیلی	روند حرکتی تحقیقات نشریات حسابداری در حوزه اخلاق پس از رسوایی‌های مالی و تدوین قوانینی از قبیل ساربنز آکسلی

ردیف	عنوان مقاله	نام نویسندگان	سال انتشار	روش تحقیق	مسئله پژوهش
۱۴	Research Inmanagement Accounting by North Americans in the 1990s	Shields, M.D	۱۹۹۷	تحلیلی	تعیین موضوعات و نتایج تحقیقات حسابداری مدیریت صورت گرفته در سال ۱۹۹۰

از آنجایی که در ایران تاکنون نشریه «تحقیقات مالی اسلامی» به عنوان یک نشریه که متمرکز بر حوزه مالی اسلامی است، مورد تحلیل قرار نگرفته است، این مطالعه به این مهم پرداخته است. با رویکرد تحلیل محتوا، شناسایی نقاط قوت و ضعف این حوزه مطالعاتی، می تواند در تبیین سیاست های پژوهشی نشریه و همچنین شناخت کاستی ها و خلأ های پژوهشی و روش شناسی حوزه مطالعاتی مالی اسلامی برای پژوهشگران مفید باشد.

۲. سؤال های پژوهش

با توجه به مطالب ذکر شده و هدف اصلی پژوهش که شناخت ویژگی های محتوایی مقاله های نشریه «تحقیقات مالی اسلامی» است، سؤال های زیر مطرح می گردد:

۱. میزان مقاله های منتشر شده در دوره زمانی مورد بررسی چگونه بوده است؟
۲. توزیع فراوانی مقاله ها بر اساس جنسیت نگارندگان مقالات به چه صورت است؟
۳. توزیع فراوانی سطوح علمی نگارندگان مقاله ها به چه صورت است؟
۴. توزیع فراوانی وابستگی سازمانی نگارندگان مقاله ها به چه صورت است؟
۵. طبقه بندی موضوعی مقاله ها به چه شکل است؟
۶. میزان مشارکت علمی میان نویسندگان به چه صورت است؟
۷. روش تحقیق های به کار رفته در مقاله ها چه هستند؟

۳. روش پژوهش

آنچنان که در مرور بر ادبیات پژوهش توضیح داده شد، موارد در موارد متعدد سعی شده است به کمک روش تحلیل محتوا به سؤال‌های فوق پاسخ داده شود. پژوهش حاضر با استفاده از روش تحلیل محتوا صورت گرفته است. تحلیل محتوا روش استانداردی است که برای شناسایی ویژگی‌های اطلاعات ثبت شده نظیر کتاب‌ها، مقاله‌ها، وبگاه‌ها، نقاشی‌ها و... به کار می‌رود و به مدیریت سازمان در شناسایی مشکلات و تصمیم‌گیری، طبقه‌بندی داده‌ها، سنجش علمی، فرصت‌ها و تهدیدها، بررسی و مطالعه رفتارهای سازمانی کمک می‌کند و پژوهشگر را قادر می‌سازد که حجم زیادی از اطلاعات را به آسانی به صورت سازمان‌یافته درآورد، روش سودمندی است که برای روند موضوعی منابع به کار می‌رود (خانی مقدم، شجاعی‌زاده، نبی‌اللهی و معز، ۱۳۹۰).

تحلیل محتوا یکی از روش‌های مهم و پرکاربرد پژوهش است. این روش از آن جهت به دیگر روش‌ها برتری دارد که در آن نیاز به تولید اطلاعات نیست، بلکه اطلاعات موجود است و باید تحلیل شود و نتیجه‌گیری لازم به عمل آید (محمدی، حسن‌خانی و امید، ۱۳۹۶).

ابتدا با مراجعه به پایگاه اینترنتی نشریه «تحقیقات مالی اسلامی»^۸، اطلاعات اولیه کسب و سپس برای گردآوری داده‌های مورد نیاز، کلیه اطلاعات مقاله‌های منتشر شده، اعم از سال، دوره و شماره انتشار، اطلاعات کتابشناختی مقاله‌ها اعم از مشخصات پدیدآورنده، سطح تحصیلات و رتبه علمی و وابستگی سازمانی آنان، عنوان مقاله و کلیدواژه‌ها جهت واریسی به نرم‌افزار اکسل وارد شدند و اطلاعات فراهم آمده با استفاده از نرم‌افزار اکسل مورد تجزیه و تحلیل آماری قرار گرفت و یافته‌ها در قالب جداول و نمودارها ارائه شده است.

۴. یافته‌های پژوهش

در این بخش سؤال‌های پژوهش براساس تجزیه و تحلیل داده‌ها پاسخ داده می‌شود:

۱. میزان مقاله‌های منتشر شده در دوره زمانی مورد بررسی، چگونه بوده است؟

جدول (۲): میزان مقاله‌های منتشر شده

^۸ <https://ifr.isu.ac.ir/>

سال	تعداد شماره	تعداد مقاله	درصد
۱۳۹۰	۱	۷	۳/۶۳
۱۳۹۱	۲	۱۴	۷/۲۵
۱۳۹۲	۲	۱۲	۶/۲۲
۱۳۹۳	۲	۱۲	۶/۲۲
۱۳۹۴	۲	۱۲	۶/۲۲
۱۳۹۵	۲	۱۲	۶/۲۲
۱۳۹۶	۲	۱۶	۸/۲۹
۱۳۹۷	۲	۱۶	۸/۲۹
۱۳۹۸	۲	۲۰	۱۰/۳۶
۱۳۹۹	۲	۲۴	۱۲/۴۴
۱۴۰۰	۲	۲۴	۱۲/۴۴
۱۴۰۱	۲	۲۴	۱۲/۴۴
جمع	۲۳	۱۹۳	۱۰۰

با بررسی ۲۳ شماره نشریه «تحقیقات مالی اسلامی» طی سال‌های ۱۳۹۰ تا ۱۴۰۱، مشخص شد که در طی این ۱۱ سال ۱۹۳ مقاله منتشر شده است. همان‌گونه که در جدول (۲) مشاهده می‌گردد، بیشترین تعداد مقاله منتشر شده در سال‌های اخیر تحقیق، یعنی سال‌های ۱۳۹۹، ۱۴۰۰ و ۱۴۰۱ بوده است و کمترین آن مربوط به سال اول انتشار یعنی سال ۱۳۹۰ بوده است (که یکی از دلایل آن، سال شروع به کار نشریه و انتشار مقاله صرفاً در یک دوره در سال مذکور بوده است).

۲. توزیع فراوانی مقاله‌ها براساس جنسیت نگارندگان مقاله‌ها به چه صورت است؟

جدول (۳): توزیع فراوانی جنسیت مشارکت‌کنندگان در نگارش مقاله‌ها

جنسیت	تعداد نفرات	تعداد مشارکت در مقالات (مجموع نویسندگان)	درصد
زن	۳۸	۴۳	۱۱/۹۹
مرد	۲۷۹	۴۱۲	۸۸/۰۱

مجموع	۳۱۷	۴۵۵	۱۰۰
-------	-----	-----	-----

همان‌طور که در داده‌های جدول (۳) نشان داده شده، ۸۸/۰۱ درصد نویسندگان را مردان و ۱۱/۹۹ درصد نویسندگان را زنان تشکیل می‌دهند.

۳. توزیع فراوانی سطوح علمی نگارندگان مقاله‌ها به چه صورت است؟

جدول (۴): سطح علمی نویسندگان

سطح علمی	تعداد نفرات	تعداد مشارکت در مقاله‌ها	درصد
استاد	۹	۱۲	۲/۸۴
دانشیار	۳۷	۷۶	۱۱/۶۷
استادیار	۷۸	۱۱۲	۲۴/۶۱
مربی	۳	۳	۰/۹۵
دکتری	۱۷	۲۱	۵/۳۶
دانشجوی دکتری	۹۶	۱۴۷	۳۰/۲۸
کارشناس ارشد	۴۷	۴۹	۱۴/۸۳
دانشجوی کارشناسی ارشد	۲۱	۲۳	۶/۶۲
دانشجوی کارشناسی	۱	۱	۰/۳۲
سایر	۸	۱۱	۲/۵۲
جمع	۳۱۷	۴۵۵	۱۰۰

همان‌گونه که در جدول (۴) مشاهده می‌شود، از میان ۳۱۷ نفر مشارکت‌کننده، دانشجویان دکتری با ۹۶ نفر و با مشارکت در تدوین ۱۴۷ مقاله بیشترین سهم در مشارکت در نگارش مقاله‌ها را دارند و استادیاران و دارندگان مدرک کارشناسی ارشد به ترتیب در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

۴. توزیع فراوانی وابستگی سازمانی نگارندگان مقاله‌ها به چه صورت است؟

جدول (۵): وابستگی سازمانی نویسندگان

ردیف	سازمان	تعداد نفرات	تعداد مشارکت در مقاله‌ها	درصد
۱	دانشگاه امام صادق علیه‌السلام	۸۳	۱۳۷	۲۶/۱۸
۲	دانشگاه علامه طباطبائی	۳۱	۳۸	۹/۷۸
۳	دانشگاه تهران	۱۸	۲۷	۵/۶۸
۴	دانشگاه شهید بهشتی	۱۲	۱۸	۳/۷۹
۵	دانشگاه قم	۱۲	۱۵	۳/۷۹
۶	دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم تحقیقات	۱۰	۱۹	۳/۱۵
۷	دانشگاه پیام نور	۹	۹	۲/۸۴
۸	دانشگاه خوارزمی	۹	۱۱	۲/۸۴
۹	دانشگاه مازندران	۸	۸	۲/۵۲
۱۰	دانشگاه مفید قم	۸	۱۳	۲/۵۲
۱۱	دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی	۵	۷	۱/۵۸
۱۲	دانشگاه تربیت مدرس	۵	۶	۱/۵۸
۱۳	دانشگاه آزاد اسلامی واحد اردبیل	۴	۴	۱/۲۶
۱۴	دانشگاه آزاد اسلامی واحد قم	۴	۷	۱/۲۶
۱۵	دانشگاه آزاد اسلامی واحد یزد	۴	۵	۱/۲۶
۱۶	دانشگاه رازی کرمانشاه	۴	۶	۱/۲۶
۱۷	دانشگاه میبد	۴	۴	۱/۲۶
۱۸	دانشگاه آزاد اسلامی واحد اراک	۳	۳	۰/۹۵
۱۹	دانشگاه آزاد اسلامی واحد ارومیه	۳	۳	۰/۹۵
۲۰	دانشگاه الزهرا	۳	۳	۰/۹۵
۲۱	دانشگاه جامع امام حسین(ع)	۳	۳	۰/۹۵
۲۲	دانشگاه سمنان	۳	۴	۰/۹۵
۲۳	دانشگاه شیراز	۳	۳	۰/۹۵

ردیف	سازمان	تعداد نفرات	تعداد مشارکت در مقاله‌ها	درصد
۲۴	دانشگاه عدالت	۳	۴	۰/۹۵
۲۵	پردیس فارابی دانشگاه تهران	۱	۲	۰/۳۲
۲۶	پژوهشکده پولی و بانکی	۲	۳	۰/۶۳
۲۷	پژوهشگاه حوزه و دانشگاه	۲	۳	۰/۶۳
۲۸	پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی	۲	۲۰	۰/۶۳
۲۹	دانشگاه آزاد اسلامی تهران	۲	۲	۰/۶۳
۳۰	دانشگاه آزاد اسلامی واحد آمل	۲	۲	۰/۶۳
۳۱	دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران جنوب - بین‌الملل کیش	۲	۲	۰/۶۳
۳۲	دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شمال	۲	۲	۰/۶۳
۳۳	دانشگاه آزاد اسلامی واحد سیرجان	۲	۲	۰/۶۳
۳۴	دانشگاه شهید چمران اهواز	۲	۲	۰/۶۳
۳۵	دانشگاه فردوسی	۲	۲	۰/۶۳
۳۶	دانشگاه کردستان	۲	۲	۰/۶۳
۳۷	سایر	۳	۹	۰/۹۵
۳۸	مرکز پژوهش، توسعه و مطالعات اسلامی بورس اوراق بهادار	۲	۴	۰/۶۳
۳۹	مؤسسه عالی آموزش بانکداری ایران	۲	۲	۰/۶۳
۴۰	پژوهشگاه فناوری اطلاعات و ارتباطات تهران	۱	۱	۰/۳۲
۴۱	حوزه علمیه عصمتیه سمنان	۱	۱	۰/۳۲
۴۲	دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر	۱	۱	۰/۳۲
۴۳	دانشگاه آزاد اسلامی واحد اصفهان (خوراسگان)	۱	۱	۰/۳۲
۴۴	دانشگاه آزاد اسلامی واحد بناب	۱	۱	۰/۳۲
۴۵	دانشگاه آزاد اسلامی واحد بندرعباس	۱	۱	۰/۳۲

ردیف	سازمان	تعداد نفرات	تعداد مشارکت در مقاله‌ها	درصد
۴۶	دانشگاه آزاد اسلامی واحد تبریز	۱	۱	۰/۳۲
۴۷	دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران شرق	۱	۲	۰/۳۲
۴۸	دانشگاه آزاد اسلامی واحد رشت	۱	۱	۰/۳۲
۴۹	دانشگاه آزاد اسلامی واحد رودسر و املش	۱	۱	۰/۳۲
۵۰	دانشگاه آزاد اسلامی واحد علی‌آباد کتول	۱	۱	۰/۳۲
۵۱	دانشگاه آزاد اسلامی واحد کرمانشاه	۱	۱	۰/۳۲
۵۲	دانشگاه آزاد اسلامی واحد کنگاور	۱	۱	۰/۳۲
۵۳	دانشگاه آزاد اسلامی واحد گنبدکاووس	۱	۱	۰/۳۲
۵۴	دانشگاه آزاد اسلامی واحد همدان	۱	۱	۰/۳۲
۵۵	دانشگاه آیت‌الله حائری	۱	۲	۰/۳۲
۵۶	دانشگاه ایلام	۱	۱	۰/۳۲
۵۷	دانشگاه بجنورد	۱	۱	۰/۳۲
۵۸	دانشگاه بوعلی سینا همدان	۱	۱	۰/۳۲
۵۹	دانشگاه بین‌المللی مصطفی قم	۱	۱	۰/۳۲
۶۰	دانشگاه پوله سوئد	۱	۱	۰/۳۲
۶۱	دانشگاه حکیم سبزواری	۱	۱	۰/۳۲
۶۲	دانشگاه دمشق	۱	۱	۰/۳۲
۶۳	دانشگاه رجا	۱	۱	۰/۳۲
۶۴	دانشگاه رضوی	۱	۱	۰/۳۲
۶۵	دانشگاه سیستان بلوچستان	۱	۱	۰/۳۲
۶۶	دانشگاه شهید باهنر	۱	۱	۰/۳۲
۶۷	دانشگاه صنعتی مالک اشتر	۱	۱	۰/۳۲
۶۸	دانشگاه عالی دفاع ملی	۱	۱	۰/۳۲

ردیف	سازمان	تعداد نفرات	تعداد مشارکت در مقاله‌ها	درصد
۶۹	دانشگاه کاشان	۱	۱	۰/۳۲
۷۰	دانشگاه یاسوج	۱	۱	۰/۳۲
۷۱	مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره)	۱	۱	۰/۳۲
۷۲	مؤسسه پولی و مالی	۱	۱	۰/۳۲
۷۳	مؤسسه غیرانتفاعی حکمت قم	۱	۲	۰/۳۲
۷۴	مؤسسه فناوری استیونس، نیوجرسی آمریکا	۱	۱	۰/۳۲
۷۵	مؤسسه نوین پژوهان	۱	۱	۰/۳۲
مجموع		۳۱۷	۴۵۵	۱۰۰

همان‌طور که در جدول (۵) می‌بینید، ۸۳ نفر با وابستگی سازمانی به دانشگاه امام صادق علیه‌السلام در نگارش ۱۳۷ مقاله، رتبه نخست را در بین سایر دانشگاه‌ها و مراکز و مؤسسات پژوهشی و آموزشی به خود اختصاص داده‌اند و پس‌از آن دانشگاه علامه طباطبائی با ۳۱ نفر مشارکت در تدوین ۳۸ مقاله و دانشگاه تهران با ۱۸ نفر در تدوین ۲۷ مقاله در رتبه‌های بعدی قرار گرفته‌اند. با توجه به اینکه در تولید محتوای علمی نشریه ۷۵ مؤسسه علمی، آموزشی و پژوهشی دخیل بوده‌اند، پراکندگی سازمانی و جغرافیایی مناسبی وجود دارد که نشان از عدم تعصب ناشر و هیأت تحریریه به وابستگی‌های سازمانی خاص با نگاه عدالت نشر علمی است.

۵. طبقه‌بندی موضوعی مقاله‌ها به چه شکل است؟

جدول (۶): توزیع فراوانی طبقه‌بندی موضوعی مقاله‌ها

محتور موضوعی	تعداد	درصد
بانکداری اسلامی	۴۸	۲۴/۸۷
ابزارهای تأمین مالی اسلامی	۴۵	۲۳/۳۲
فقه مالی اسلامی	۲۹	۱۵/۰۳

محتور موضوعی	تعداد	درصد
نهادهای مالی اسلامی	۱۴	۷/۲۵
تئوری مالی اسلامی	۱۱	۵/۷۰
مدیریت ریسک اسلامی	۱۰	۵/۱۸
حقوق مالی اسلامی	۸	۴/۱۵
بیمه‌های اسلامی	۷	۳/۶۳
تحلیل اقتصادی ابزارهای مالی اسلامی	۷	۳/۶۳
حسابداری مالی اسلامی	۶	۳/۱۱
قواعد فقه مالی اسلامی	۳	۱/۵۵
قیمت‌گذاری اوراق مالی اسلامی	۳	۱/۵۵
صندوق‌ها و شرکت‌های سرمایه‌گذاری اسلامی	۲	۱/۰۴
مجموع	۱۹۳	۱۰۰

همان‌گونه که در نمودار (۶) مشاهده می‌شود، پژوهش‌های حوزه بانکداری اسلامی بیشتر از سایر موضوعات مورد توجه نویسندگان مقاله‌ها بوده است (۲۴/۸۷ درصد) و ابزارهای تأمین مالی اسلامی، فقه مالی اسلامی، نهادهای مالی اسلامی، تئوری مالی اسلامی و سایر حوزه‌ها در رتبه‌های بعدی قرار دارند.

۶. میزان مشارکت علمی میان نویسندگان به چه صورت است؟

جدول (۷): میزان مشارکت علمی نویسندگان در نگارش مقاله‌ها

تعداد نویسنده	تعداد	درصد
۱	۲۶	۱۳/۴۷
۲	۹۲	۴۷/۶۷
۳	۵۷	۲۹/۵۳
۴	۱۶	۸/۲۹
۵	۲	۱/۰۴

تعداد نویسنده	تعداد	درصد
مجموع	۱۹۳	۱۰۰

یافته‌های جدول (۷) نشان می‌دهد که مقاله‌های دو نویسنده‌ای با ۴۷/۶۷ درصد از کل مقاله‌ها، بیشترین فراوانی را دارند و پس از آن مقاله‌های سه نویسنده‌ای بیشترین سهم را کسب کرده‌اند.

۷. روش تحقیق‌های به‌کاررفته در مقاله‌ها چه هستند؟

جدول (۸): روش تحقیق مورد استفاده در مقاله‌های منتشره

روش تحقیق	تعداد	درصد
توصیفی - تحلیلی	۱۴۸	۷۶/۶۸
توصیفی - پیمایشی	۱۸	۹/۳۳
آمیخته	۹	۴/۶۶
اجتهادی و اجتهادی چندمرحله‌ای	۵	۲/۵۹
داده بنیاد	۵	۲/۵۹
سایر	۸	۴/۱۵
مجموع	۱۹۳	۱۰۰

با توجه به یافته‌های جدول (۸)، روش تحقیق‌هایی که با استفاده از روش توصیفی انجام پذیرفته‌اند شامل ۷۶/۶۸ درصد به روش توصیفی - تحلیلی، ۹/۳۳ درصد به روش توصیفی - پیمایشی بوده و ۴/۶۶ درصد از تحقیقات به روش کیفی آمیخته، ۲/۵۹ درصد به روش اجتهادی و اجتهاد چندمرحله‌ای، ۲/۵۹ درصد به روش داده بنیاد بوده است.

بحث و نتیجه‌گیری

در راستای نیل به هدف اصلی پژوهش و پاسخ به سؤال‌های مطرح‌شده، تلاش شد محتوای مقاله‌های منتشرشده در نشریه «تحقیقات مالی اسلامی» استخراج و به‌صورت آماری مورد تجزیه و تحلیل قرار گیرد.

بر همین اساس آن‌چنان‌که در جدول (۲) نشان داده شد تعداد مقاله‌های منتشرشده در بازه زمانی تحقیق معادل ۱۹۳ مقاله بوده است که کمترین آن مربوط به اولین دوره با تعداد ۷ مقاله (به دلیل تاریخ تأسیس و انتشار صرفاً یک شماره در سال ابتدایی) و بیشترین آن مربوط به سه سال آخر با ۲۴ مقاله در هر سال بوده است. از منظر قوانین وزارت علوم این نتیجه نشان‌دهنده رعایت الزامات انتشار حداقل ۶ مقاله در هر شماره است. از طرفی به‌طور میانگین از ابتدای شروع فعالیت نشریه تا پایان دوره موردبررسی تحقیق، نشریه در هر شماره ۱۶ مقاله منتشر نموده است که برای نشریات علمی و پژوهشی داخلی عددی مطلوب است و بیانگر اقبال و حرکت علمی پژوهشگران به‌سوی حوزه‌های تخصصی این نشریه است.

بررسی توزیع فراوانی جنسیت نگارندگان آن‌چنان‌که در جدول (۳) نشان داده شد بیانگر همکاری ۳۱۷ نویسنده در تولید محتوای علمی این نشریه است که از این تعداد ۲۷۹ نفر را مردان و ۳۸ نفر را زنان تشکیل می‌دهند که این آمار مختص این پژوهش نیست بلکه گرامی‌راد، محمدی و سرلک (۱۳۹۳) در پژوهش خود میزان مشارکت زنان در تولید مقاله‌ها را ۱۸ درصد در مقابل ۸۲ درصد مشارکت آقایان بیان نموده‌اند که با نتایج تحقیق حاضر هم‌راستا است.

یافته‌های مربوط به سهم هریک از سطوح مختلف متخصصان در تولید مقاله‌های این نشریه نشان داد که ۹۶ نفر از مشارکت‌کنندگان با ۱۴۷ بار تکرار در مقاله‌ها، دانشجویان دکتری بوده‌اند (۳۰/۲۸ درصد) و بیشترین سهم در انتشار مقاله‌ها را به خود اختصاص داده‌اند، ۷۸ نفر از مشارکت‌کنندگان با ۱۱۲ بار تکرار در مقاله‌ها استادیاران (۲۴/۶۱ درصد) در رتبه بعدی و دارندگان مدرک کارشناسی ارشد با انتشار ۴۹ مقاله توسط ۴۷ نفر (۱۴/۸۳ درصد) در رتبه سوم قرار گرفته‌اند.

بررسی میزان مشارکت افراد در انتشار مقاله به‌صورت کار گروهی نشان داد که بیش‌ترین توزیع فراوانی مربوط به ۹۲ مقاله (۴۷/۶۷ درصد) است که توسط دو نویسنده تولید و سپس ۵۷ مقاله (۲۹/۵۳ درصد) توسط سه نویسنده تولید و در رتبه سوم نیز ۲۶ مقاله (۱۳/۴۷ درصد) توسط یک نویسنده تولید گردیده است. البته باید در نظر داشت که همان‌طور که در جدول (۷) نشان داده شده مقاله‌های چهار نویسنده‌ای و پنج نویسنده‌ای

هم در تولیدات وجود داشته که به ترتیب در رتبه‌های چهارم و پنجم بررسی قرار گرفته‌اند. در این بخش از یافته‌ها، بین یافته‌های زکی (۱۳۸۵)، رشیدی آشتیانی و لاریجانی (۱۳۹۰) و لوزادیس و دیگران^۹ (۲۰۱۰م) همخوانی وجود داشته به نحوی که آنان نیز در گزارش‌های خود میزان آثار تک نویسنده‌ای را در مقایسه با آثار دو یا سه نویسنده‌ای کمتر گزارش کرده‌اند.

در بررسی سهم دانشگاه‌ها و مؤسسات آموزشی و پژوهشی در انتشار مقاله‌های علمی این نشریه، یافته‌ها نشان داد که ۸۳ نفر منتسب به دانشگاه امام صادق علیه‌السلام در نگارش ۱۳۷ مقاله، ۳۱ نفر از دانشگاه علامه طباطبایی در نگارش ۳۸ مقاله و ۱۸ نفر از دانشگاه تهران در نگارش ۲۷ مقاله به ترتیب در رتبه‌های اول تا سوم طبقه‌بندی می‌شوند. با توجه به گرایش‌های اسلامی رشته‌های علوم مالی و اقتصادی در دانشگاه‌های سطح کشور، تمرکز اساتید و متخصصان این حوزه در دانشگاه امام صادق علیه‌السلام و البته تخصص نشریه در حوزه مالی اسلامی، کسب رتبه اول توسط دانشگاه امام صادق علیه‌السلام دور از انتظار نبود و در خصوص پیش‌تاز بودن دانشگاه‌های علامه طباطبایی و تهران نیز نتایج مقاله‌های متعدد این حوزه با یافته‌های پژوهش حاضر هم‌راستا بود.

بررسی گرایش‌های موضوعی مقاله‌ها نشان داد که بیشترین تعداد مقاله‌ها مربوط به موضوع بانکداری اسلامی با ۴۸ مقاله در رتبه اول، ابزارهای تأمین مالی اسلامی با ۴۵ مقاله، فقه مالی اسلامی با ۲۹ مقاله، نهادهای مالی اسلامی با ۱۴ مقاله به ترتیب در رتبه‌های دوم تا چهارم قرار دارند. موضوع تئوری مالی اسلامی با ۱۱ مقاله در جایگاه پنجم قرار گرفته است؛ که توجه کمتر محققان به حوزه تئوری مالی اسلامی شاید مربوط به کم‌توجهی به کرسی‌های نظریه‌پردازی در این حوزه، توجه کمتر نخبگان و خبرگان مالی اسلامی به این موضوع و مهم‌تر از همه بین‌رشته‌ای بودن این حوزه و نیاز به همراهی علمای دینی در این خصوص باشد. درحالی‌که انجام تحقیق در این حوزه نقش مؤثری در تحلیل وضعیت علمی و تدوین نقشه راه علمی آینده در حل موضوعات ایران اسلامی خواهد داشت.

یافته‌های پژوهش در بررسی روش‌های تحقیق به کار گرفته شده از نظر نوع داده آن‌چنان‌که در جدول (۸) نمایان است، بیانگر آن است که در تولید مقاله‌های انتشار یافته در نشریه «تحقیقات مالی اسلامی» بالغ بر ۸۶ درصد مقاله‌ها از روش توصیفی - تحلیلی و توصیفی - پیمایشی استفاده نموده‌اند، نکته قابل توجه در این طبقه‌بندی ظهور روش اجتهادی و اجتهاد چندمرحله‌ای در تحقیقات صورت پذیرفته است که از مجموع مقاله‌های منتشر شده در نشریه بالغ بر ۵ مقاله از این روش استفاده نموده‌اند که این موضوع مبین تأثیر مباحث این حوزه که در نهمین نشست تخصصی «انجمن علمی مالی اسلامی ایران» با موضوع «اجتهاد چندمرحله‌ای؛ روش تحقیق فقه مالی» مطرح شد، است و می‌تواند نویدبخش تحرکات علمی - پژوهشی بعدی در این حوزه باشد.

پیشنهاد پژوهش‌های آتی

در راستای یافته‌های سال‌های پنجم (محورهای موضوعی) و هفتم این مطالعه (روش تحقیق)، تلاش شده است به کاستی‌ها و خلأهای پژوهشی در قالب پیشنهاد برای تحقیقات آتی اشاره شود. با این مقدمه پیشنهادها به شرح ذیل ارائه می‌گردد:

✓ تحلیل محتوا نشریات مالی - اسلامی کشورهای حوزه خلیج فارس در راستای رتبه‌بندی نشریات از نظر محتوا و شناسایی محققان برجسته در حوزه مالی اسلامی و تعیین متون منبع.

✓ تحلیل گفتمان رایج گروه مالی و اقتصاد دانشگاه امام صادق علیه السلام (واکاوی اسناد و مقاله‌های منتشره بازه زمانی ۱۳۹۰ لغایت ۱۴۰۲ اعضای هیأت علمی گروه اقتصاد دانشگاه امام صادق علیه السلام باهدف شناسایی تمرکز محتوایی و تدوین نقشه راه علمی مالی - اسلامی جمهوری اسلامی ایران) جهت استخراج موضوعات محوری در حوزه مالی اسلامی و رتبه‌بندی نویسندگان و محققان این حوزه.

✓ بسط و گسترش چهارچوب نظری مالی اسلامی به کمک رویکرد اجتهاد چندمرحله‌ای. این پیشنهاد بنا به روش و رویکرد آن انتخاب شده است که در میان تحقیقات حوزه مالی اسلامی اگرچه روشی کارآزموده محسوب می‌شود

لیکن کمتر مورد توجه قرار گرفته است، از طرفی چارچوب نظری مالی اسلامی به غنای ادبیات مالی اسلامی و چه بسا گسترش مرز علوم از این طریق منجر خواهد شد.

ملاحظات حقوقی
- پیروی از اصول حقوقی تمامی اصول اخلاق در پژوهش در این مقاله رعایت شده است. - تعارض منافع بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله تعارض منافع ندارد. بنابر اظهار نویسندگان، این مقاله مستخرج از پایان نامه، رساله دکتری و طرح پژوهشی نیست.

کتابنامه

۱. اقبالی، علیرضا؛ گسکری، ریحانه؛ و رستمی، احمد (۱۳۸۴). رتبه‌بندی دانشکده‌های اقتصاد دانشگاه‌های ایران. *تحقیقات اقتصادی*، ۱۸ (۷۰)، ۶۹-۸۹.
۲. آشنا، مصطفی؛ یوسفی، حمیدرضا؛ صادقی، فرزانه (۱۳۸۳). سرمایه فکری، سرمایه‌های ارزشمند و مؤثر در سازمان امور مالیاتی کشور. *مالیات*، ۶ (۱)، ۱۳۹-۱۵۵.
۳. خاوری مقدم، حمید؛ و برهانی، سید عباس (۱۴۰۱). تحلیل محتوای فصلنامه حسابداری مالی از ۱۳۹۲ تا ۱۴۰۱. *حسابداری مالی*، ۱۴ (۵۶)، ۱۱۱-۱۰۲.
۴. رشیدی آشتیانی، اعظم؛ و لاریجانی، حجت‌الله حسن (۱۳۹۰). تحلیل محتوای نشریه‌های علمی پژوهشی در حوزه موضوعی اقتصاد در سال‌های ۱۳۸۹ - ۱۳۸۵. *برنامه‌ریزی و بودجه*، ۱۶ (۳)، ۱۳۳-۱۵۷.
۵. رضایت، غلامحسین (۱۳۹۴). تحلیل محتوا و استنادی مقاله‌های چاپ‌شده در فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی. *پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۳ (۲۶)، ۱۰۵-۱۳۸.
۶. رهنمای رودپشتی، فریدون؛ بنی طالبی دهکردی، بهاره؛ و کاویان، مریم (۱۳۹۳). تحلیل محتوای نشریات دارای رتبه علمی- پژوهشی رشته حسابداری در ایران، *حسابداری مدیریت*، ۱۲۱-۱۴۳.

۷. زکی، محمدعلی (۱۳۸۵). بررسی تحلیل محتوای گرایش‌های پژوهشی در مجلات تخصصی مدیریت. دانش مدیریت، ۱۹(۷۵)، ۴۳-۷۴.
۸. ساعی، محمدجواد؛ لاری دشت‌بیاض، محمود؛ و فاتح گوش، حسین (۱۳۹۴). بررسی و تحلیل محتوای تحقیقات علمی- پژوهشی حسابداری در دو دهه اخیر. بررسی‌های حسابداری و حسابداری، ۲۲(۲)، ۲۰۳-۲۲۰. DOI: [10.22059/acctgrev.2015.54970](https://doi.org/10.22059/acctgrev.2015.54970)
۹. شمسی، مراد (۱۴۰۲). تحلیل محتوای مقالات فصلنامه مطالعات راهبردی طی دوره شش ساله (۱۳۹۶-۱۴۰۱). فصلنامه مطالعات راهبردی، ۲۶(۲)، ۱۳۵-۱۵۳. DOI: [10.22034/srq.2023.177554](https://doi.org/10.22034/srq.2023.177554)
۱۰. شیر، مرتضی؛ و زلفی‌گل، محمدعلی (۱۳۸۹). مراکز تحقیق و توسعه: پل موفقیت بین دانشگاه. نشاء علم، ۱(۱)، ۳۰-۳۵.
۱۱. عصاره، فریده؛ قانع، محمدرضا؛ و رحمانی سفیدویه، مهرزاد (۱۳۸۹). تولیدات علمی اعضای هیئت علمی دانشگاه شیراز در سال‌های ۱۳۷۹-۱۳۸۶. کتاب، ۲۱(۸۳)، ۱۰۵-۱۲۷.
۱۲. گرامی‌راد، فاطمه؛ محمدی، مهدی؛ و سرلک، نرگس (۱۳۹۳). تحلیل محتوای مجلات علمی پژوهشی حسابداری و مالی منتشره بین سال‌های ۱۳۸۷-۱۳۹۲. حسابداری مدیریت، ۶(۲۳)، ۱۰۵-۱۲۲.
۱۳. محمدی، مهدی؛ دادگر، امیرمتقی؛ و مطهری‌نیا، ایمان (۱۳۹۴). تحلیل محتوای مقالات فصلنامه پژوهش‌های فلسفی-کلامی در سال‌های ۱۳۷۸-۱۳۹۱. پژوهش‌های فلسفی کلامی، ۱۶(۴)، ۱۴۹-۱۷۱. DOI: [10.22091/pfk.2015.547](https://doi.org/10.22091/pfk.2015.547)
۱۴. خانی‌مقدم، حامدرضا؛ شجاعی‌زاده، داود؛ نبی‌اللهی، عبدالاحد؛ و معز، سهیلا (۱۳۹۰). تحلیل محتوای پایان‌نامه‌های آموزش بهداشت دانشگاه‌های علوم پزشکی تهران، تربیت مدرس و علوم پزشکی ایران در سال‌های ۱۳۸۹-۱۳۹۴. پی‌اورد سلامت، ۵(۱)، ۸۰-۹۰.
۱۵. محمدی، مهدی؛ حسن‌خانی، معصومه؛ و امید، معصومه (۱۳۹۶). تحلیل محتوای مقاله‌های دو فصلنامه تربیت اسلامی در سال‌های ۱۳۸۴-۱۳۹۴. تربیت اسلامی، ۱۲(۲۴)، ۱۵۱-۱۶۷. DOI: [10.30471/edu.2017.1311](https://doi.org/10.30471/edu.2017.1311)
۱۶. نوبخت، یونس؛ و نوبخت، مریم (۱۳۹۹). بررسی جریان دانشی و محتوایی مقالات دو فصلنامه پیشرفت‌های حسابداری از ابتدای انتشار تا پایان سال ۱۳۹۷. بازیابی دانش و نظام‌های معنایی، ۷(۲۳)، ۱۹-۳۶. DOI: [10.22054/jks.2020.48221.1259](https://doi.org/10.22054/jks.2020.48221.1259)

Reference

1. Ashena, M; Yousefi, H, R; Sadeghi, F., (2004). Intellectual Capital, Valuable and Effective Capital in the Iranian Tax Affairs Organization. *Taxation*, 6(6), 139-155. (In Persian).
2. Barrick, J. A., Mechem, N. W., Summers, S. L., & Wood, D. A. (2019). Ranking Accounting Journals by Topical Area and Methodology. *Information Systems*, 33(2), 1-22. DOI: [10.2139/ssrn.2848560](https://doi.org/10.2139/ssrn.2848560)
3. Eghbali, A, R; Gaskar, R; & Rostami, A. (1384). Ranking of Economics Faculties of Iranian Universities . *Economic Research*, 18(70), 69-89. (In Persian).
4. Esra, Farideh; Ghane, Mohammad Reza; and Rahmani Sefidvoyeh, Mehrzad (2010). Scientific Productions of Faculty Members of Shiraz University in 1379-1386. *Book*, 21(83), 105-127. (In Persian).
5. Geramirad, F; Mohammadi, M; & Sarlak, N., (2014). Content Analysis of Accounting and Finance Scientific Research Journals Published Between 2008-2013. *Management Accounting*, 6(23), 105-122. (In Persian).
6. Khanimoghaddam, H, Reza; Shojaizadeh, Davud; Nabiollahi, A; & Moez, S., (2011). Content Analysis of Health Education Theses from Tehran University of Medical Sciences, Tarbiat Modares University and Iran University of Medical Sciences in 2010-2015. *Payavard Salamat*, 5(1), 80-90. (In Persian).
7. Khavari Moghadam, H; Borhani, S, A., (2013). Content analysis of the Financial Accounting Quarterly from 2013 to 2014. *Financial Accounting*, 14(56), 102-111. (In Persian).
8. Garanina, T., Ranta, M., & Dumay, J. (2022). Blockchain in Accounting Research: Current Trends and Emerging Topics. *Accounting, Auditing & Accountability*, 35(7), 1507-1533.
9. Guffey, D. M., & Harp, N. L. (2017). The Journal of Management Accounting Research: A Content and Citation Analysis of the First 25 years. *Journal of Management Accounting Research*, 29(3), 93-110.
10. Lesage, C., & Wechtler, H. (2012). An Inductive Typology of Auditing Research. *Contemporary Accounting Research*, 29(2), 487-504.
11. Luzadis, V. A., Castello, L., Choi, J., Greenfield, E., Kim, S. K., Munsell, J., & Olowabi, F. (2010). The Science of Ecological Economics: a Content Analysis of Ecological Economics, 1989–2004. *Annals of the New York Academy of Sciences*, 1185(1), 1-10.
12. Mohammadi, M., Motaghy Dadgar, A., & Motaharinia, I. (2015). Content Analysis of the Articles Published in the Journal of Philosophical-Theological Research during 1378-1391 (1999-2012). *Philosophical Theological Research*, 16(4), 149-171. DOI: [10.22091/pfk.2015.547](https://doi.org/10.22091/pfk.2015.547) (In Persian).
13. Mohammadi, M., Hasan Khani, M., & omid, M. (2017). Content Analysis of the Articles Published in Islamic education bi-quarterly (1384-1394). *Islamic Education*, 12(24), 151-167. DOI: [10.30471/edu.2017.1311](https://doi.org/10.30471/edu.2017.1311) (In Persian).
14. Nobakht, Y., & Nobakht, M. (2020). Study of the Knowledge and Concept Flows of the Articles of Two Quarterly Journal of Accounting Advances from the Beginning of the Publication to the End of 2018. *Knowledge Retrieval and Semantic Systems*, 7(23), 19-37. DOI: [10.22054/jks.2020.48221.1259](https://doi.org/10.22054/jks.2020.48221.1259) (In Persian).

15. Rashidi Ashtiani, A; & Larijani, H, H., (2011). Content Analysis of Scientific Research Publications in the Subject Area of Economics in the Years 2009-2006. *Planning and Budgeting*, 16(3), 133-157. (In Persian).
16. Rahnamae Roudposhti, F; Banitalebi Dehkordi, B; & Kavian, M., (2014). Content Analysis of Scientific- Research Journals in Accounting Field in Iran, *Management Accounting*, 121-143. (In Persian).
17. Rezayet, G, H., (2015). Content and Citation Analysis of Articles Published in the Quarterly Journal Research on Islamic Education and Training. *Research on Islamic Education and Training*, 23(26), 105-138. (In Persian).
18. Saei, M. J., Lari Dashtbayaz, M., & Fateh Goush, H. (2015). A Review and Content Analyzing of Iranian Auditing Research: Two Recent Decades. *Accounting and Auditing Review*, 22(2), 203-220. DOI: [10.22059/acctgreview.2015.54970](https://doi.org/10.22059/acctgreview.2015.54970) (In Persian).
19. Shamsi, M. (2023). Content Analysis of “Strategic Studies Quarterly” Papers: A Six-Year Review (2017-2023). *Strategic Studies Quarterly*, 26(2), 135-153. DOI: [10.22034/srq.2023.177554](https://doi.org/10.22034/srq.2023.177554) (In Persian).
20. Shields, M. D. (1997). Research in Management Accounting by North Americans in the 1990s. *Management Accounting Research*, 9, 3-62.
21. Thompson, J., & McCoy, T. L. (2016). An Analysis of Ethics Articles Published Between 2000-2015 in the Journal of Accountancy and the Accounting Review. *Accounting, Ethics and Public Policy*, 17(2).
22. Zaki, M, A., (2006). A Study of Content Analysis of Research Trends in Specialized Management Journals. *Management Knowledge*, 19(75), 43-74. (In Persian).
23. Zolfigol, M. A. , & Shiri, M. (2010). Research & Development Centers A Bridge between University and Industry. *Science Cultivation*, 1(1), 30-35. (In Persian).

Contents

- **Identifying the Banking Challenges of Qard-Al-Hasan and Providing Solutions (Case Study of Qard-Al-Hasan Resalat Bank) 399**
Mohammad Tohidi, Hossein Mofidikia & Milad Ansari*
- **Analytical Study of Usury in Cryptocurrency Transactions (Bitcoin Case Study) 441**
Seyed Mohammad Hashem Pourmola & Jafar Zibaeenejad*
- **Jurisprudential Analysis of the Nature of Money Creation with an Emphasis on Mudaraba on Debt in the Banking System 479**
Sadegh Elham, Mohammad Mahdi Shariatinejad & Mohammad Rasul Fakhreh*
- **Identifying and Prioritizing Suitable Financing Methods in Mosques of the Islamic Republic of Iran 513**
Mahdi Karimi, Mohammad Hosin Gavam & Yaser Ahmadi Beni*
- **Investigating the Effect of Economic Risk Components on the Development of Sukuk Market in Iran (Nonlinear Autoregressive Distributed Lag Model Approach) 567**
Bahman Khanalizadeh, Ashkan Rahimzadeh, Mohammad Dalmanpour & Majid Afsharirad*
- **Content Analysis Journal of "Islamic Financial Researches" 613**
*Davoud Rajabzadeh & Reza Golami-Jamkarani**

In the Name of Allah the Compassionate the Merciful

Islamic Finance Researches

29

Quarterly Journal of Islamic Finance Researches
Vol. 13, No. 3 (Serial 29), 2024

In Cooperation With Iranian Association of Islamic Finance
and Support of Securities & Exchange Organization

Publisher: Imam Sadiq University

In Cooperation With Islamic Banking and Economic Studies Center of National Bank of Iran

Managing Director: Hosein Hasanzadeh Sarvestani Assistant Professor (Specialty: Financial Management)

Imam Sadiq University

Editor in Chief: Gholam Reza Mesbahi Moghaddam Professor (Expertise: Operations Research Management)

Imam Sadiq University

Manager Editorial: Abbas Pourhassan Yami
Editorial Board (In Alphabetical & Academic Rank Order):

Reza Tehrani

Professor (Expertise: Financial Management & Investment) Tehran University

Ali Rezaeian

Professor (Expertise: Organizational Behavior Management) Shahid Beheshti University

Fereydoon Rahnama Roudposhti

Professor (Expertise: Financial & Accounting) Islamic Azad University - Science & Research Branch

Gholam Reza Mesbahi Moghaddam

Professor (Expertise: Islamic Finance & Economics) Imam Sadiq University

Hasan Agha Nazari

Professor (Expertise: Islamic Economics & Islamic Law) Research Institute of Hawzah & University

Gholam Reza Goodarzi

Professor (Expertise: Operations Research Management) Imam Sadiq University

Mohammad Tohidi

Associate Professor (Expertise: Financial Management) Imam Sadiq University

Ali Saeedi

Associate Professor (Expertise: Finance Management & Accounting) Islamic Azad University -Tehran North Branch

Ahmad Shabani

Associate Professor (Expertise: Islamic Economics) Imam Sadiq University

Saeed Sehat

Associate Professor (Expertise: Risk Management & Insurance) Allameh Tabataba'i University

Mohammad Talebi

Associate Professor (Specialty: Financial Management) Imam Sadiq University

Gholam Ali Masuminia

Associate Professor (Expertise: Islamic Economics & Islamic Finance) Kharazmi University

Advisory Board:

Mohammad Hosin Ghavam

Assistant Professor (Expertise: Financial Management) Imam Sadiq University

English Editor: Alireza Roshanzamir

Persian Editor, Voter and Cover Designer: Abbas Pourhassan Yami

The Articles in this Publication do not Necessarily the Views of the University The Quotes Are Only Full References

Address: Imam Sadiq University, Modiriat Bridge, Shahid Chamran Highway, Tehran, Iran. P.O. Box: 14655-159

Scientific & Editorial Management: Islamic Studies & Management Faculty, Telfax: +9821-88080733

Technical management and support: Deputy of Research & Technology, Telfax: +9821-88094915

Website: <https://ifr.isu.ac.ir> Main Email: ifr@isu.ac.ir Support Email(2): ifr.isujournals@gmail.com